Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCVII

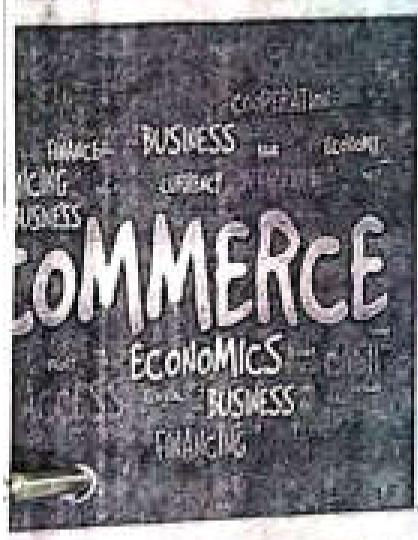

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विदर्भातील सामाजिक व सांस्कृतीक क्षेत्रातील योगदान	डॉ. राहुल मधुकर रोडे	1
2	ग्राहक	प्रा. डॉ. कु. ताई बा. उके	5
3	महाकवी श्री गुलाबराव महाराजांच्या कवितेतील करुणरस	डॉ सौ अलका सं ईदापवार	9
4	डिजिटल फोर्टेस - डॅन. ब्राऊन, उद्याच्या संगणक युगात एक विस्मयकारी सफर	प्रा. डॉ. आर. बी. साखरकर	15
5	स्त्री व पुरुषांचे सशक्तीकरणामध्ये एक आव्हाने	प्रा.डॉ. किर्ती आ. वर्मा	18
6	आदिवासींच्या प्रमुख समस्या - एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ. डी. एस. मामूर्त	23
7	जर्मनीतील नाझी सत्तेचा उदय एक ऐतिहासिक विश्लेषण	प्रा. डॉ. कैलास जुलालसिंग गायकवाड	27
8	समकालीन दलित कहानियों में सामाजिक चेतना	डॉ.अनिल अ. पाखरे	31
9	हिन्दी के प्रतिनिधि समाजवादी उपन्यास और उपन्यासकार	डॉ.सरिता तिवारी	35
10	पंचायतराज व्यवस्था आणि महीला विकास	विणा एस. काकडे	41
11	विज्ञापन में चित्रात्मकता और चित्रमय आवाहन का अध्ययन	डॉ. आशिष गंगाधर उजवणे	45
12	मेळघाटमधील आदिवासींसाठी आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणा—या योजना	डॉ. अनिल गंगाधर पितळे	50
13	सामाजिक चळवळ आणि सुधारणा	प्रा. डॉ. रावसाहेब शंकर ढोके	54
14	महात्मा गांधींचे दक्षिण अफ्रीकेतील झुलू आंदोलनातील योगदान	प्रा.डॉ. एन.बी. पोहकर	60
15	ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य एक तुलनात्मक अभ्यास	विनोद सुरज वायमारे /डॉ. अमोल महिकर	63

P.D. ... Social Work College, College Code 225, ... Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

सामाजिक चळवळ आणि सुधारणा

प्रा. डॉ. रावसाहेब शंकर ठोके
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला

सामाजिक चळवळ — व्याख्या :—

सामाजिक चळवळ कशाला म्हणतात? याबाबत सामाजिक शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांचे एकमत आढळत नाही. उलट राजकीय विचारवंत तसेच नेत्यांकडून त्याचा विविधरित्या उपयोग होताना दिसतो. ऐतिहासिक घडामोडींचे विश्लेषण, राजकीय किंवा सामाजिक गटाचे कार्यक्रम मग ते कितीही मर्यादित स्वरुपाचे असो, 'कार्यक्रम' या अर्थानेही हा शब्द वापरला जातो. टी.डी. वेल्ड यांनी 'अर्थ समजावून न घेता हा शब्द वापरण्यात येतो', असे म्हटले आहे. १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला युरोपमध्ये 'सोशल मुव्हमेंट' हा शब्द फार मोठ्या प्रमाणात वापरण्यात आला. तो सामाजिक परिवर्तनाचा काळ होता. शोषित वर्गाच्या उध्दारासाठी काम करणाऱ्या राजकीय व्यक्तींनी, नवीन समाजरचना अस्तित्वात आणण्यासाठी व त्या अनुषंगाने ध्येय धोरणे आणि आर्थिक संबंध बदलविण्यासाठी जे कार्य केले त्या संदर्भात हा शब्द वापरण्यात आला. इ.स. १९५० च्या सुरुवातीला काही विचारवंतांनी 'सामाजिक चळवळ' या शब्दाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न सुरु केला. त्यात पॉल विलकिन्सन ह्यांचे नाव घ्यावे लागेल. तसेच हा शब्द प्रथम वापरणाऱ्या रुडॉल्फ हेबेल, नील स्मेल्सर आणि जॉन विल्सन ह्यांची नावे घ्यावी लागतील. काही वेळा एखाद्या गटाचा, समूहाचा किंवा विशिष्ट प्रसंगांना सरकारी दडपशाहीच्या विरोधात लोकांनी केलेल्या प्रतिकाराचाही सामाजिक चळवळ म्हणून उल्लेख केला जातो. परंतु जोपर्यंत हा प्रतिकार एखाद्या व्यक्तीचा किंवा काही व्यक्तींचाच असतो तोपर्यंत त्या प्रतिकाराला 'सामाजिक चळवळ' म्हणता येणार नाही, असे मत स्कॉट ह्यांनी मांडले आहे. डेव्हिड बॅलीच्या मते सामाजिक चळवळ हा 'बेकायदेशीर सामाजिक निषेध आहे. मात्र ज्यांना समाजात बदल घडवून आणावयाचा आहे, त्यांच्या दृष्टीने या कृती कायदेशीरच असतात.

भारतातील सामाजिक विषमतेविरुध्द चालविण्यात आलेली वर्णव्यवस्थेतील अन्यायाविरुध्दची आंदोलने, युरोपातील साम्यवादी आंदोलने व राज्यक्रांती ही सर्व परिवर्तनासाठीची आंदोलने होत. प्रस्थापित परिस्थितीत बदल किंवा परिवर्तन हाच त्यातला मुख्य आशय मानावा लागेल. सामाजिक परिवर्तन घडावे असे अनेकांच्या मनात असले तरी त्यातून आंदोलन होत नाही. त्यांची मानसिकता ही स्वतःहून हालचाल करण्याची नसते. जेव्हा कार्ल मार्क्स, महात्मा ज्योतिबा फुले, गो. ग. आगरकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारखी माणसे परिवर्तनवादी विचार मांडून समाजातील लोकांना अगर समूहांना प्रेरित करतात तेव्हा लोकांच्या अंतर्मनात दडलेला असंतोष हा प्रगट होऊ लागतो.

सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र :—

चळवळ अथवा आंदोलन हे एक सामाजिक तथ्य आहे. सामूहिक व्यवहार आहे. एक मानसशास्त्रीय तथ्य सुध्दा आहे. समाजशास्त्रज्ञापासून तर सामान्य माणसापर्यंत व राज्यकर्त्यांपासून ते राजकारण्यापर्यंत तो चिंतनाचा आणि अनेकांसाठी चिंतेचा विषय ठरला आहे. सामाजिक चळवळी का निर्माण होतात, सामाजिक चळवळीचे संघटन कशाप्रकारे केले जाते, त्याची संरचना कशी असते, आंदोलनात नेतृत्वाची काय भूमिका असते, ते नेतृत्व साधारणतः

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

कोणाकडे असते, चळवळी चालविण्याची रणनीती कोणती, त्याच्यामागची नेमकी प्रेरणा कोणती, प्रजातंत्र आणि सर्वाधिकारवादी राज्यात चळवळींचे संचालन कसे होते, त्याचे स्वरुप कसे असते तसेच सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय चळवळींची भूमिका आणि महत्व काय आहे, त्यातून येणारे परिवर्तन कसे घडते, ऐनभरात आलेल्या चळवळी एकाएकी कोलमडून का पडतात असे व यासारखे अनेक प्रश्न आहेत, ज्यांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न समाजशास्त्राच्या या शाखेत केला जातो. म्हणूनच "सामाजिक चळवळींचे समाजशास्त्र" ही समाजशास्त्राची एक नवीन ज्ञानशाखा उदयास आली आहे.

सामाजिक चळवळींचा विश्लेषणात्मक अभ्यास साधारणतः १९७० नंतर सुरु झाला. यापूर्वी एखाद्या चळवळीत घडणाऱ्या विविध घटनांचे तपशीलवार वर्णन करण्यावरच अभ्यासकांचा विशेष भर होता. हे विवेचन प्रामुख्याने ऐतिहासिक स्वरुपाचे व वर्णनात्मक होते. पूर्वीच्या समाजशास्त्रज्ञांनी आपल्यास अभ्यासाच्या कक्षा खूपच मर्यादित ठेवल्या होत्या. त्यानंतरच्या पिढीच्या समाजशास्त्रज्ञांनी आधुनिकता आणि पारंपारिक अशा दोन्ही अंगाने अभ्यास केला. यातील बहुतेकांचे अध्ययन हे समाजातील वंशावळी, जातीव्यवस्था आणि ग्रामपातळीवरील समाजव्यवस्था यापुरते मर्यादित होते. समाजाचे सांस्कृतिकीकरण आणि सामाजिक–धार्मिक चळवळी असे ह्या अभ्यासकांच्या अध्ययनाचे स्वरुप होते.

सामाजिक चळवळी — अर्थ व स्वरुप :–

सामाजिक चळवळ हा विषय आज आपणास नवीन राहिला नाही. विविधता हे आपल्या देशाचे वैशिष्ट्य आहे, असे गौरवाने सांगितले जाते. जात, पंथ, धर्म, संप्रदाय, भाषा इत्यादी बाबतीत वेगळेपण आपल्या देशात दिसून येते. ही विविधता व वेगळेपण ही विशेष चिंतेची बाब आहे. देशहित संपूर्णपणे झाकाळून जात आहे. प्रत्येक गट आपली वेगळी सोय करु पाहत आहे. आपल्या निष्ठा आपल्या समूहाला वाहत असताना संपूर्ण भारताचा कोणी विचारच करीत नाही ही खरी चिंतेची बाब आहे. धर्मांधता, जातीय पूर्वग्रह व भाषिक वैर या फुटीरतेच्या शक्ती राष्ट्रीय एकात्मतेवर आघात करतातच, पण त्याचबरोबर जाणीवपूर्वक जोपासलेली उदासीनता, भ्रष्टाचाराचा सर्वंकष संचार व राष्ट्रीय जीवनाच्या विविध पातळीवरील नेतृत्वामध्ये निष्ठांचा अभाव यामुळे देशाच्या एकात्मतेवर आघात होत आहेत. समूहनिष्ठा नको तितक्या मर्यादेपर्यंत जाऊन पोहचल्या आहेत. आपल्या समूहापलीकडचे विश्व आपले नाही ही भावना अधिक प्रखर बनत आहे. या संकुचित भावना जपण्यासाठी कोणत्याही बलिदानाला तयार राहण्याचा कानमंत्र तरुण घेतात व कोणत्याही हिंसक कृतीला ते तयार होतात. संकुचित निष्ठा ही धगधगणारी आगच असते. त्यात तेल ओतण्याचे काम कुशलतेने केले जाते. जगाच्या इतिहासाची पाने चाळल्यास असे स्पष्ट दिसून येते की, आतून पोखरलेला देश परकीय शक्तीचे भक्ष्य बनत असतो. परंतु त्याहीपेक्षा आजची भारताची स्थिती अशी आहे की, आपला देश परकीय शत्रूपेक्षा अंतर्गत शक्तींनेच पोखरलेला आहे.

गेल्या ७० वर्षांत ज्या राष्ट्रीय चुका घडल्या आहेत, त्यांचा थंडपणे विचार करणे आज गरजेचे आहे. आज देशात होणाऱ्या जातीय दंगली, आतंकवाद्यांचा, नक्षलवाद्यांचा नरसंहार, दलितांवर होणारे अत्याचार, स्त्रियांवरील वाढते बलात्कार, आदिवासींच्या अस्तित्वावरील घाला, नागा–मिझो यांच्या देशद्रोही कारवाया, तामिळींचा राष्ट्रभाषा विरोध इत्यादींबाबत गंभीरपणे विचार करण्याची वेळ आली आहे. हे सर्व प्रश्न असे स्पष्टपणे दर्शवितात की, राज्यकर्त्यांमध्ये बऱ्याच सर्व प्रश्नांसंदर्भात तळमळ व दूरदृष्टीचा अभाव आहे. या शासनाच्या दूरदृष्टीचा व स्वार्थी दृ

ष्टिकोनाचा निषेध म्हणूनच सामाजिक चळवळी उभारल्या जातात. आपण एकसंघ समाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला नाही, या वस्तुस्थितीकडे ह्या चळवळी लक्ष वेधतात.

सामाजिक चळवळीचा अर्थ :—

'संस्था, समाज, समानता' यासारख्या शब्दांप्रमाणेच 'चळवळ' हा शब्द सुध्दा अनेक अर्थाने वापरला जातो. काही विचारवंत संघटनासाठी 'चळवळ' हा शब्द वापरतात, काही अभ्यासक ऐतिहासिक घडामोडींच्या विश्लेषणासाठी 'चळवळ' या शब्दाचा उपयोग करतात, एखाद्या नागरी सामाजिक प्रश्नावर काही प्रसिध्दीपत्रके प्रसारित करुन आपण 'चळवळ' उभारत असल्याचा भास काही नेतेमंडळी करीत असतात, एखाद्या राजकीय अथवा सामाजिक गटाच्या काही मोजक्या सदस्यांच्या उपस्थितीतला एखादा छोटेखानी कार्यक्रम असला तरी त्या कार्यक्रमाला 'चळवळ' असे संबोधण्याची फॅशन अलीकडे रूढ होतांना दिसते आहे. म्हणजेच अलीकडे 'चळवळ' हा शब्दसुध्दा त्याचा अर्थ समजून न घेता अगदी सर्रासपणे विविध अर्थाने वापरला जातो.

सामाजिक चळवळीचा संबंध सामाजिक परिवर्तनाशी असतो. सामाजिक चळवळी हा विशिष्ट तत्वप्रणालीवर विश्वास असणाऱ्या लोकांनी संघटितरित्या केलेला प्रयत्न आहे. ज्या चळवळी लोकांमध्ये सामाजिक परिवर्तन घडवून आणतात, त्यांना समाजशास्त्रीयदृष्ट्या 'सामाजिक चळवळ' असे म्हणतात. समाजघटकांच्या सामुदायिक प्रश्नांना घेवून चळवळी आकार घेत असतात, या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी सामुदायिक कृतीच्या स्वरुपात जेव्हा संप, मोर्चे, घोषणा, सभा, मिरवणुका अशा कृती होवू लागतात तेव्हा सामाजिक चळवळीचे दृश्यरुप समोर येते. मात्र ह्या दृष्यस्वरुपाला सामुदायिक कृतीच्या आधी परिवर्तनाचा विचार अस्तित्वात असतो. हा विचार एखाद्या व्यक्तीने दिलेला असतो. अशा चळवळींना त्या व्यक्तीचे नेतृत्व लाभते. ती व्यक्ती आपल्या वैचारिक तत्वज्ञानातून आणि कृतीयुक्त कार्यक्रमातून अशा चळवळीचे प्रतिनिधीत्व करते. ही चळवळ जेव्हा पसरते तेव्हा त्या नेत्यांना अनेक अनुयायी लाभतात. व ते या चळवळीचा प्रसार करतात. म्हणजेच सामाजिक चळवळी हा परिवर्तन घडवून आणण्याचा एक जाणीवपूर्वक व संघटित प्रयत्न आहे. एका निश्चित पर्यायी व्यवस्थेची स्थूल कल्पनाचळवळीच्या नेतृत्वापुढे व श्रेष्ठजनांपुढे असते. त्या आधारावरच ते मार्गदर्शन करीत असतात. दिशा देत असतात. कधी परिवर्तनाच्या गरजेतून तर कधी परिस्थितीच्या रेट्याने्ही चळवळ उभी राहते. कधी ह्या चळवळी अनुकूल बदल घडवून आणतात तर कधी त्यांची फलश्रुती प्रतिकूलही ठरते. म्हणून सामाजिक चळवळीद्वारे समाजजीवनात परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला जातो किंवा परिवर्तन होवू नये म्हणून त्याला विरोध करण्यासाठीसुध्दा चळवळी निर्माण होतात. चळवळीमध्ये निदर्शने, बहिष्कार आणि काही वेळा हिंसा इत्यादी असंस्थाकृत साधनांचा अवलंब केला जातो. चळवळ ही एक विकसित होणारी प्रक्रिया आहे. ही सतत घडत असते. म्हणून सातत्य हे चळवळीतील यशापयाशचे एक महत्वाचे परिणाम ठरते. परंतु चळवळीच्या यशापयशाचे मूल्यमापन चळवळ घडत असतांना होईलच असे नाही. बऱ्याच कालावधीनंतर त्याचे परिणाम स्पष्ट होवू लागल्यावर चळवळीच्या यशापयशाचे मोजमाप करता येते.

सामजिक चळवळीचे प्रकार :—

सामाजिक चळवहीचे विविध प्रकार आहेत. या विविध प्रकारांनुसार सामाजिक चळवळींचे वर्गीकरण केले जात असले तरी सामाजिक चळवळींचे वर्गीकरण करणे ही सोपी बाब नाही. बहुतांश चळवळींना विविध नावे दिली जातात. जसे रू डाव्या पक्षांची चळवळ, कामगार

ISSN : 2278-9308
February 2020

संघटनेची चळवळ, गलिच्छ वस्ती निर्मुलनाची चळवळ, हुंडाविरोधी चळवळ इत्यादी, ह्या चळवळींचे स्वरुप संघटित अथवा असंघटित असते. ह्यापूर्वी पुढे जेव्हा काही सामुदायिक कृती घडतात तेव्हा चळवळ सुरु झाली असे समजले जाते. जसे रू संप, निषेध, विरोध, सत्याग्रह, हरताळ, घेराव, दंगे, बंडखोरी इत्यादी कृती म्हणजे चळवळीचे दृश्यरुप होय. अशा कृती घडल्यावर चळवळीला सुरुवात झाली असे म्हटल्या जाते. विषयानुसार विविध चळवळींचे वर्गीकरण केले जाते. परिवर्तनासंबंधीच्या चळवळीचे समूहाच्या सदस्यांमध्ये आणि समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या चळवळी असे वर्गीकरण केले जाते. विशिष्ट क्षेत्राशी संबंधित असणाऱ्या चळवळींचे धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय, दलित, आदिवासी, वांशिक, स्त्रीवादी असे प्रकार पाडले जातात. चळवळीच्या उद्देशानुरुपही चळवळीचे वर्गीकरण केले जाते. समाजशास्त्रज्ञांनी चळवळीच्या विविध पैलूंचे अध्ययन केले आहे. त्यामुळे कोणत्याही एका पध्दतीने चळवळीचे वर्गीकरण करणे कठीण आहे.

सुधरणावादी चळवळी :—

बहुतांश विरोधी चळवळी ह्या सुधारणावादी चळवळी असतात. सुधारणावादी चळवळींचा उद्देश हा समाजाच्या काही विशिष्ट बाबतीत सुधारणा घडवून आणणे हा असतो. संपूर्ण समाजरचनेची पुनर्रचना करणे किंवा संपूर्ण समाजात सुधारणा घडवून आणणे हा उद्देश यात नसतो. सुधारणा चळवळीद्वारे समाजातील काही विशिष्ट प्रश्नांच्या संदर्भात किंवा वांशिक समूहाबाबत, नवीन धोरणांचा पुरस्कार करण्याबाबत प्रयत्न केला जातो. त्यानुसार पुढील उद्देश सांगता येतील, (अ) समाजव्यवस्थेतील मर्यादित क्षेत्र किंवा विशिष्ट टप्पा बदलण्याचा प्रयत्न करणे. उदा. बालकामगारास विरोध करणे, नशाखोरीस विरोध, हुंडाप्रथेस विरोध इत्यादी, (ब) अस्तित्वात असलेल्या नीतिशास्त्राच्या संहितेतील लोकनीतीचा स्वीकार करणे, (क) अस्तित्वात असलेल्या समाजव्यवस्थेचा स्वीकार करुन अंशतः परिवर्तनाने संस्थांनी प्रतिष्ठा वाढविणे, (ड) जनमत तयार करणे आणि जनसमस्या प्रस्थापित करणे, चर्चा करणे, अशाप्रकारे फक्त विशिष्ट गोष्टींमध्ये सुधारणा अर्थात थोडेफार परिवर्तन करणे एवढाच उद्देश सुधारणावादी चळवळींचा असतो.

क्रांतिकारी चळवळी :—

प्रस्थापित सामाजिक व्यवस्थेला बदलून त्याऐवजी नवीन सामाजिक व्यवस्था निर्माण करणे हा क्रांतिकारी चळवळीचा प्रमुख उद्देश असतो. काही विशिष्ट परिस्थितीत विरोधी चळवळीचे रुपांतर क्रांतिकारी चळवळीमध्ये होत असते. जेव्हा समाजातील फार मोठा भाग असलेल्या लोकांकडे दुर्लक्ष केल्या जाते, त्यांच्या न्याय्य मागण्या नामंजूर केल्या जातात, त्या बेकायदेशीर समजून त्या दाबून टाकण्याचा प्रयत्न शासनामार्फत केला जातो तेव्हा क्रांतिकारी चळवळीचा विकास होतो. जेव्हा सुधारणा घडवून आणण्याचे सर्व मार्ग बंद होतात, परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी क्रांती हा एकच मार्ग शिल्लक राहतो तेव्हाच क्रांतिकारी चळवळीचा उदय होतो. क्रांतिकारी चळवळीची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

अ) समाजव्यवस्था पूर्णपणे पुनर्रचित करणे, कारण या चळवळीची उद्दिष्टे [illegible] असतात.

आ) अस्तित्वात असलेल्या लोकनीतीस आव्हान करुन नवीन लोकनीतीची [illegible] करणे.

इ) समाजव्यवस्थेवरच हल्ला करुन अस्तित्वात असलेल्या संस्थांना आयबंदी करणे.

ई) जनमत पूर्णपणे बदलण्याचा प्रयत्न करणे इत्यादी.

Pali Social Work College, Code 225, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
February 2020

विरोधी चळवळ :—

ज्या चळवळी लोकांमध्ये परिवर्तन घडवून आणतात, त्यांना समाजशास्त्रीयदृष्टया सामाजिक चळवळ असे आपण म्हणतो. साधारणतः चळवळी विरोधी असतात. म्हणजेच ज्या चळवळींचा उद्देश विद्यमान सामाजिक परिस्थितीत बदल घडवून आणणे किंवा समाजातील काही परिस्थितीचा विरोध करणे हा असतो, अशा चळवळींनाच आपण विरोधी चळवळ असे म्हणतो. आहे त्या परिस्थितीला विरोध करुन त्याऐवजी दुसरी परिस्थिती आणणे हे विरोधी चळवळीचे उद्देश असते. औद्योगिकीकरण घडून आलेल्या देशात सामाजिक चळवळीचा हा प्रकार आढळतो. हुंडाविरोधी चळवळ, परमाणूविरोधी चळवळ, भ्रष्टाचारविरोधी चळवळ, विलासी हक्क चळवळ, नागरी हक्क चळवळ, शांतता चळवळ, पर्यावरण चळवळ इत्यादी अनेक चळवळी म्हणजे विरोधी चळवळींची उदाहरणे म्हणून सांगतायेईल. वर उल्लेखिलेल्या सुधारणा चळवळ व क्रांतिकारी चळवळ ही विरोधी चळवळीचीच दोन रुपे आहेत असे संबोधले आहे.

प्रतिगामी चळवळी :—

सामाजिक परिवर्तनास विरोध करणे किंवा विरोधी चळवळींना विरोध करणे हा असतो. स्त्री चळवळीच्या विरुध्द असलेली चळवळ म्हणजे प्रतिगामी चळवळ होय. स्त्रियांच्या भूमिका आणि दर्जात झालेल्या परिवर्तनाला या चळवळीचा विरोध असतो. स्त्रियांनी नोकरी न करता घरी राहून मुलांचे संगोपन करावे. 'मूल आणि चूल' हेच तिचे कार्यक्षेत्र आहे अशी भूमिका स्त्री चळवळीविरुध्द असलेल्या चळवळीची असते. संप—मोर्चे काढले जातात, या चळवळीला आपण विरोधी चळवळ म्हणू, परंतु त्याच्या गुन्ह्याच्या विरोधात त्याला अटक करण्यात येवू नये म्हणून संबंधित कार्यकर्ते संप—मार्चे पुकारतात, ही प्रतिगामी चळवळ होय. मध्यंतरी महाराष्ट्रातील एका मंत्र्यांवर वन्य प्राणी शिकार प्रकरणी गुन्हा दाखल झाला. मंत्र्यांचे पद गेले, त्यांना अटक झाली. गुन्हेगाराला अटक झालीच पाहिजे या न्याय्य मागणीसाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात चळवळी उभारल्या जात असतांना त्यांच्या जिल्ह्यात मात्र त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी जल्लोषात स्वागत केले व त्यांना क्लिन चिट देण्यासंदर्भात मोर्चाचे आयोजन करण्यात आले होते. ही चळवळ म्हणजे प्रतिगामी चळवळ होय.

धार्मिक चळवळ :—

धार्मिक चळवळ ही कोणत्यातरी एकाच मार्गाचा अथवा तत्वाचा स्वीकार करणाऱ्या लोकांचा पंथ असतो. अशा विशिष्ट पंथाचे लोक जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा ते एका विशिष्ट स्थितीत मग्न असतात. अशा ज्या चळवळीद्वारे प्रभावी धार्मिक किंवा सांस्कृतिक व्यवस्थेतील काही पैलूंना विरोध केला जातो अथवा पर्याय सुचविले जातात तेव्हा त्या चळवळीस धार्मिक चळवळ असे म्हणतात. धार्मिक चळवळ ही आध्यात्मिक किंवा पारलौकिक गोष्टींशी संबंधित असते. धार्मिक चळवळीमध्ये अनेक पंथ आणि काही संबंधित संस्थाकृत चर्चासुध्दा समावेश केला जातो.

सामुदायिक चळवळ :—

परंपरागत समाजाला प्रत्यक्ष कोणताही विरोध न करता पर्यायी व्यवस्था उभी करण्याचा प्रयत्न करुन तिच्यात काही सुधारणा करण्याचा प्रयत्न सामुदायिक चळवळीत केला जातो. म्हणजेच सामुदायिक चळवळीद्वारे एखाद्या लहान समूहात आदर्श समाजाची उभारणी करुन त्यानुसार समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंपरागत समाजाला प्रत्यक्ष आव्हान दिले जात नाही, तर त्या समुदायाचा विकास साधण्याचा प्रयत्न या चळवळीत केला जातो. अशाप्रकारचा प्रयत्न विविध प्रयत्नांनी व अनेक मार्गांनी केला जावू शकतो. या

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
February 2020

चळवळीद्वारे सामुदायिक भावना विकसित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. काही ठिकाणी लोक वेगवेगळे राहत असले तरी काम मात्र एकत्रित येवून एकजुटीने करतात. सामूहिक भावनेतून स्वतःची एक संस्था चालवितात. या सामुदायिक तत्वावरील स्थापित संस्थेद्वारेच वस्तूंचे उत्पादन व विक्री केली जाते. अशाप्रकारचे प्रयोग हे प्रामुख्याने असमानता अथवा श्रेष्ठता–कनिष्ठता असणाऱ्या संघटनेच्या संदर्भातच करण्यात येत.

वैयक्तिक संप्रदाय चळवळ :–

याप्रकारच्या सामाजिक चळवळीत इतर सर्व लोक एका विशिष्ट व्यक्तीचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतात. अशाप्रकारची सामाजिक चळवळ ही प्रामुख्याने एका व्यक्तीभोवती तसेच एका विशिष्ट विचाराभोवती केंद्रित झालेली असते. या प्रकारच्या चळवळीत अशा चमत्कारिक किंवा अलौकिक व्यक्तींना लोक पूज्यनीय मानतात. त्यांना ईश्वरीय दर्जा प्रदान केला जातो. व्यक्तिगत संप्रदाय हे धार्मिक आणि क्रांतिकारी राजकीय चळवळीत साधारणतः दिसून येतात. पतंजली योगपीठाचे संस्थापक रामदेवजी बाबा अथवा भगवान आचार्य रजनिश यांचा संप्रदाय हे व्यक्तिगत संप्रदाय चळवळींची उदाहरणे म्हणून सांगता येतील.

पुनरुज्जीवन चळवळ :–

काही चळवळी ह्या एकमेकांत मिसळून त्यांची वैशिष्ट्ये एक–दुसऱ्या चळवळीत उमटू लागतात तेव्हा पुनरुज्जीवन चळवळ जन्मास येते. ह्या चळवळींमध्ये काही लोक भूतकाळास आदर्श मानतात. त्यातील पूज्य गोष्टींस मान देवून समकालीन गोष्टींना त्याप्रमाणे घडवित असतात. त्यामुळे जेव्हा समाजात निराशाजनक स्थिती निर्माण होते तेव्हा पुनरुज्जीवन चळवळी आकारला येतात. अशा पुनरुज्जीवन चळवळीतून आदर अथवा स्वाभिमानाला संधी मिळते. अशा चळवळींमध्ये धार्मिक वैशिष्ट्यांचा जास्त प्रमाणात समावेश असतो. ह्या चळवळी सामाजिक–धार्मिक स्वरुपाच्या असतात.

देशीवादी चळवळी :–

ह्या चळवळींमध्ये पुनरुज्जीवनाची वैशिष्ट्ये दिसून येतात. त्यातून लोकांच्या भूतकालीन स्थितीचा गौरव करण्यात येतो. अशा चळवळी साधारणतः कनिष्ठतेच्या भावनेतून तसेच दुर्दशेच्या स्थितीतून जागृत होतात. एकंदरीत स्वतःच्या स्वाभिमानास तडा गेला असल्यास ते स्वाभिमान पुनर्जागृत करण्यासाठी, तसेच सर्वांचा दर्जा सुधारण्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवरच त्यांना अस्मिता जागृत करणे आवश्यक ठरते. त्यातूनही चळवळ उभी राहते.

संदर्भ ग्रंथ :–

१) सामाजिक चळवळींचे समाजशास्त्र, डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे, पिंपळापुरे [illegible]ण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
२) सामाजिक चळवळी परंपरागत आणि नवीन, डॉ. एस. जी. देवगांवकर, डॉ. शैलजा देवगांवकर, डॉ. जयमाला डुमरे, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

P.D. Patil Social Work College ... College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Mahila Vikas Sanstha's
New Arts, Commerce & Science College, Wardha
(Accredited 'B' Grade by NAAC)
Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

NACSC WARDHA

Organizes

AN INTERNATIONAL CONFERENCE ON

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

(ONE DAY INTERDISCLPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE)
(TO COMMEMORATE 150th BIRTH ANNIVERSARY OF M K GANDHI)

29th FEB 2020

CERTIFICATE

This is to certify that Prof/Dr./Mr./Ms. प्रा. डॉ. रावसाहेब रां. ठोके,
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी. बु has Presented /Attend/Published a paper at International conference On " Exploration of Mahatma @ 150" held on 29th Feb 2020 organised by the Gandhi Study Centre New Arts Comm and Science College Wardha Maharashtra India
Title of the paper महात्मा गांधीचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र.

Dr. PRASHANT R KADWE
Director, Gandhi Study Centre

IMPACT FACTOR 7.041

Vidyawarta Refereed Peer revised Research Journal

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola — College Code 225

Dr. Ashish B. Sasankar
Principal, New Arts Comm. and Sci. college

Scanned with OKEN Scanner

2319-9318

UGC Sponsored

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

XPLORATION OF MAHATMA @ 150

on
29th February 2020

150 YEARS OF CELEBRATING THE MAHATMA

Edited By
Gandhi Study Centre
New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Scanned with OKEN Scanner

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान. कु. प्रिया प्र. इंगळकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार. प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकास व महात्मा गांधी. डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	214
72	महात्मा गांधी प्रणित अहिंसा. डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपुरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	218
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ. प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	219
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान. प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	221
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र. प्रा.डॉ. रावसाहेब श. तोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	226
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका. डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	229
77	महात्मा गांधींची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी. डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	232
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. रूपेश रा. कुचेयार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	235
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन. प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	238
80	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता. प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	241
81	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता. प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	244
82	महात्मा गांधी आणि अहिंसा. प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	245
83	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	247
84	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन. सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	250
85	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार. प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिंपरी, वर्धा	253
86	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण. डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	255
87	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार. डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	257
88	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा. प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	259
89	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार. प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	262
90	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता. आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	266
91	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार. प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	268
92	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में. आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	272

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

महात्मा गांधीचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र

प्रा. डॉ. रावसाहेब शंकर ढोके
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य
महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला
मो. क्र. 9423851251

शरीर :

शरीराचा परिचय करुन घेण्यापूर्वी आरोग्य म्हणजे काय हे जाणून घेणे योग्य होईल. आरोग्य म्हणजे शरीर तंदुरुस्त असणे. ज्याचे शरीर व्याधीरहित आहे, ज्याचे शरीर सर्वसामान्य कामे करु शकते. म्हणजे जो मनुष्य न दमता दहा–बारा मैल चालू शकतो, सर्वसामान्य मेनतीचे काम न थकता करु शकतो, सामान्य आहार पचवू शकतो, ज्याची इंद्रिये व मन सुस्थितीत आहेत, त्याचे शरीर आरोग्यसंपन्न होय. यात पैलवानाच्या शरीराचा किंवा कसरतबाजांचा समावेश होत नाही. अशा प्रकारचे असामान्य बळ दाखविणारे लोक रोगग्रस्तही असू शकतात. या प्रकारचा शरीराचा विकास हा एकांगी म्हणता येईल.

अशा प्रकारचे आरोग्य ज्या शरीराचे सांभाळायचे त्या शरीराचा काही प्रमाणात परिचय असणे अवश्य आहे. पूर्वीच्या काळी कशा प्रकारचे शिक्षण दिले जात असेल देव जाणे. संशोधकांना त्याविषयी काही माहिती असण्याचा संभव आहे. आजच्या शिक्षणाची माहिती आपण सर्वांना थोडीबहुत आहेच. या शिक्षणाचा आपल्या रोजच्या जीवनाशी काहीच संबंध नसतो. ज्या शरीराचा आपल्याला नित्य उपयोग आहे त्याचे ज्ञान आपल्याला या शिक्षणाच्या मार्फत जवळ–जवळ शून्य मिळते. तीच स्थिती आपल्या गावाच्या, आपल्या शेतीच्या ज्ञानासंबंधीची. शरीराचे, घराचे, गावाचे, गावाच्या शिवाराचे गावाच्या शेतात होणाऱ्या वनस्पतीचे, त्याच्या इतिहासाचे ज्ञान आपल्याला चांगले असले पाहिजे. त्याच्या पायावर उभारलेले इतर ज्ञान मग उपयोग पडते.

हवा : शरीराला सर्वात अधिक अगत्याची वस्तू हवा ही आहे. म्हणूनच निसर्गाने हवा व्यापक बनविली आहे. ती आपल्याला विनासायास मिळते.

हवा आपण नाकपुड्यांच्या द्वारा फुफ्फुसात भरतो. फुफ्फुसे ही भात्याचे काम करतात. ती हवा घेतात आणि बाहेर काढतात. बाहेर असलेल्या हवेत प्राणवायू असतो. तो न मिळेल तर मनुष्य जगू शकणार नाही. जो वायू आपण बाहेर टाकतो तो विषारी असतो. तो जर लागेच आसपास पसरुन विरुन गेला नाही तर आपण मरुन जाऊ. तेवढ्याकरिताच घरे अशी असली पाहिजेत की ज्यात हवा मोकळेपणे येत–जात राहावी. पण आपल्याला हवा फुफ्फुसात भरायची आणि बाहेर काढायची हे नीट करता येत नाही. त्यामुळे अवश्य तितकी रक्ताची शुध्दी होत नाही. कारण हवेचे काम रक्तशुध्दी करण्याचे असते. कित्येक जण तोंडाने हवा आत घेतात. ही वाईट सवय आहे. नाकात निसर्गाने एक प्रकारची चाळणी ठेवली आहे. तिच्यामुळे हवेत असलेल्या निरुपयोगी वस्तू आत जाऊ शकत नाहीत, तसेच आत जाताना हवा गरम होते. तोंडातून हवा घेतली तर हवा स्वच्छ होऊन आत जात नाही आणि गरमही होत नाही म्हणून प्रत्येक माणसाने प्राणायाम शिकून घेण्याची आवश्यकता आहे. ही क्रिया सोपी तितकीच आवश्यक आहे.

पाणी : शरीर टिकवून धरण्यात हवेच्या खालोखाल पाण्याचा महत्व आहे. हवेशिवाय मनुष्य काही क्षण जगू शकतो. पाण्याशिवाय कित्येक दिवस काढता येतात. पाण्याची अतिशय गरज असल्यामुळे निसर्गाने पाणी सुध्दा पुष्कळ प्रमाणात पुरविले आहे. पाणी नसलेल्या मरुभूमीत मनुष्य वस्ती करु शकत नाही. म्हणून सहाराच्या रणासारखा प्रदेशात वस्ती काही आढळून येत नाही.

प्रत्येक माणसाने आरोग्य सांभाळयाकरीता पाच रत्तल (सव्वा दोन लिटर पाणी) पोटात जाईल इतका द्रव घेतला पाहिजे. पाणी स्वच्छ असले पाहिजे. पुष्कळ ठिकाणी पाणी स्वच्छ नसते. विहिरीचे पाणी पिण्यात धोका असतो. उथळ विहिरीचे किंवा ज्यात मनुष्य उतरु शकतो, अशा विहिरीचे पाणी पिण्याला लायक नसते. दुःखाची गोष्ट अशी की, अमुक पाणी पिण्याजोगे आहे की नाही हे डोळे नेहमीच दाखवू शकत नाही, स्वादही दाखवू शकत नाही. नजरेला आणि स्वादाला शुध्द वाटणारे पाणी विषारी असण्याचाही संभव आहे. म्हणून अनोळखी विहिरीचे

[illegible] अनोळखी घरातले पाणी न पिण्याची प्रथा पडली नाही. बंगाल प्रांतात तलाव असतात. त्यात पाणी पुष्कळ वेळा पिण्यासारखे नसते. मोठ्या नद्या ही ज्यात स्टीमर आणि मलबारे [illegible] आहेत त्यांचे पाणी पिण्यालायक नसते. तरीसुद्धा [illegible] माणसे पाणी पिऊन गुजारा करतात ही अगदी खरी गोष्ट आहे, तथापि ते अनुकरणीय मानू नये. निसर्गाने जीवनशक्ती मोठ्या प्रमाणात दिली नसती तर मनुष्य ज्या स्वैररीतीने वागतो त्यायोगे त्याचा केव्हाच लोप झाला असता.

आहार : हवापाण्याशिवाय मनुष्य जगूच शकत नाही हे खरे, तरी मनुष्याचा निर्वाह हा अन्नानेच होऊ शकतो, अन्न हा त्याचा प्राण आहे.

आहार तीन प्रकारचा आहे असे म्हणता येईल. मांसाहार, शाकाहार आणि मिश्र–आहार. असंख्य माणसे मिश्र–आहारी असतात. मांसात मच्छी आणि पक्षी यांचा समावेश होतो. दूध हे कोणत्याही रीतीने शाकाहार म्हणून मानता येणार नाही. तसेच लौकिक भाषेत ते कधी मांसाहारातही गणलेले नाही. त्याचे रुप बघितले तर ते मांसाचेच रुप आहे. जे गुण मांसात आहेत ते बहुतांशी दुधात आहे. डॉक्टरी भाषेत त्याची गणना प्राणिज आहारात निमल फूडमध्ये करण्यात आली आहे.

डॉक्टरी मत मुख्यत्वे मिश्र आहाराकडे झुकते. अर्थात पश्चिमेकडे डॉक्टरांचा असा एक मोठा वर्ग आज आहे की, ज्यांचे मत, मनुष्याचा शरीराची रचना पाहता तो शाकाहारीच आहे, असे आहे. त्याचे दात, कोठा वगैरे तो शाकाहारी असल्याचे सिध्द करतात. शाकाहारात फळांचा समावेश केला आहे आणि फळात ओली व सुकी दोन्ही प्रकारची फळे येतात. सुक्या फळात बदाम, पिस्ते, आक्रोड वगैरेंचा समावेश होतो.

मसाला : आहारसंबंधी विवेचन करताना मसाल्याविषयी काहीच सांगितले नाही. मीठ म्हणजे मसाल्याचा राजा म्हणता येईल. कारण मिठाशिवाय सामान्य मनुष्य काही खाऊच शकत नाही. म्हणून त्याचे नाव सबरस असेही म्हटले आहे. कित्येक क्षारांची शरीराला आश्यकता आहे. त्यात मीठ येते. हे क्षार अन्नात असतातच पण अशास्त्रीय पध्दतीने [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाण कमी झाल्यास असेल तर ते [illegible] लागतात. असा अत्यंत आवश्यक एक क्षार मीठ हा आहे. म्हणून मीठ्या प्रकरणात [illegible] प्रमाणात [illegible] असे म्हटले.

पणी ज्याची साधारणपणे गरज नाही असे अनेक प्रकारचे मसाले स्वादाकरिता आणि पचनशक्ती वाढविण्याकरीता म्हणून घण्यात येतात. उदा. हिरव्या किंवा लाल मिरच्या, मिरी, हळद, धणे–जिरे, मोहरी, मेथी, हिंग इत्यादी. परंतु यांपैकी एकाचीही शरीर पूर्णपणे आरोग्यसंपन्न ठेवण्याकरिता आवश्यकता नाही. ज्याची पचनशक्ती अगदीच दुर्बळ झालेली असेल त्याचा औषध म्हणून ठरावीक काळापुरते आणि ठरावीक प्रमाणात ते घ्यावे लागले तर खुशाल घ्यावेत पण स्वाद म्हणून ते खाण्याचा आग्रहपूर्वक निषेधच केला पाहिजे. कोणत्याही प्रकारचा मसाला, मीठसुध्दा, धान्याचा आणि भाजीचा स्वाभाविक रस मारुन टाकतो. ज्याची जीभ बिघडलेली नाही. त्याल स्वाभाविक रसात जो स्वाद मिळतो, तो मसाला किंवा मीठ घातल्यानंतर मिळत नाही. म्हणूनच मीठ घ्यायचे असेल तर ते वरुन घ्यावे, असे सुचविले आहे.

चहा, कॉफी, कोको : या तिन्हीपैकी एकाचीही शरीराला गरजा नाही. चहाचा फैलाव चीनमधून झाला म्हणतात. चीनमध्ये त्याचा खास उपयोग आहे. चीनमध्ये पाणी फारसे स्वच्छ नसते. पाणी उकळून प्याले तर पाण्यात असलेला दोष दूर होता. कोणा चतुर चिनी माणसाने 'चा' नावाचे गवत शोधून काढले. ते गवत शोधून काढले. ते गवत फार अल्प प्रमाणात पण उकळलेल्या पाण्यात टाकले तर त्या पाण्याला रंग सोनेरी येतो. चहाचे दुसरे वैशिष्ट्य हे आहे की, चहामध्ये एक प्रकारचा सुगंध आहे. वरीलप्रमाणे बनलेला चहा निर्दोष म्हणता येईल.

जे चहाच्या बाबतीत सांगितले तेच कमी–जास्त प्रमाणात कॉफीला लागू पडते. जे मत चहा–कॉफीविषयी दिले तेच कोकोविषयी. ज्याचा कोठा रीतसर काम करतो त्याला चहा, कॉफी किंवा कोकोच्या मदतीची जरुर [illegible] नाही. सर्वसामान्य आहारातून निरोगी माणसे पूर्ण [illegible] मिळवू शकतात.

College Code 225

मादक पदार्थ : मादक पदार्थांत हिंदुस्थानात [illegible] भांग, गांजा, तंबाखू व अफू यांची गणना होते. [illegible] या देशात उत्पन्न होणारी ताडी आणि 'अरक' म्हणून मोहाची दारू ही आहेत आणि परदेशातून येणाऱ्या दारूंना तर सुमारच नाही. [illegible] सर्वथा त्याज्य आहे. मद्यसेवनामुळे मनुष्य भान विसरतो आणि निरुपयोगी बनतो. ज्यांना दारूचे व्यसन लागले ते लोक स्वतःला बरबाद करतात आणि आपल्या कुटुंबजनांनाही बरबाद करतात. दारूबाज सर्व मर्यादा सोडून वागतात.

ताडीचे समर्थन पारशी बंधूंनी पुष्कळ केले आहे. ते म्हणतात की ताडीत मादकता आहे खरीच पण ताडी हे अन्न आहे आणि त्याचबरोबर ती इतर अन्नांचे पचन करण्याला मदत करणारी आहे. पण ताडी पिणाऱ्या पुष्कळ गरिबांची जी दुर्दशा बघावयास मिळते त्यावरुन, मनुष्याच्या आहारात ताडीला स्थान देण्याची मुळीच जरुर नाही.

एक वाक्यात सांगायचे तर मद्यपानाने मनुष्य शरीराने, मनाने आणि बुध्दीने हीन होतो आणि संपत्तीचा नाश करतो.

अफू : जी टीका मद्यपानावर केली तीच अफूलाही लागू पडते. ते दोन्ही व्यसनात अर्थात भेद आहे. मद्यपान हे नशा टिकून राहते तोवरच माणसाला अनावर करुन टाकते. अफू ही माणसाला जड बनविते. अफूबाज मनुष्य ऐदी बनतो. झोपाळू होतो आणि कसल्याही कामाला लायक राहत नाही.

मद्यपानाने अनिष्ट परिणाम आपण रोज प्रत्यक्ष पाहू शकतो तसे अफूचे परिणाम लगेच दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीत. अफूचा विचारी परिणाम ताबडतोब पाहावयाचा असेल तर तो ओरिसा आणि आसाममध्ये पाहता येतो. तेथे हजारो माणसे या दुर्व्यसनात फसलेली आढळतात. जे या व्यसनाने घेरले आहेत ते मरत नाहीत म्हणूनच जगत असावेत असे वाटते.

पण अफूचा सर्वात जास्त वाईट परिणाम चीनमध्ये झाला आहे, असे म्हणतात. चिनी लोकांचे शरीर हिंदी लोकांपेक्षा जास्त मजबूत असतेय पण जे अफूच्या पाशात सापडले ते मढ्यासारखे दिसून येतात.

[illegible] अफू [illegible] [illegible]

तंबाखू : [illegible] [illegible] [illegible] तंबाखूचा फार मोठा अनुभव [illegible] होणारे फैलावद हे [illegible] तरी हे कबुल केले पाहिजे की, [illegible] तंबाखूचे दुष्परिणाम प्रत्यक्षपणे [illegible] तिच्यापासून फायदा काहीच नाही एवढे म्हणता [illegible] ती घेणारे फार खर्चात पडतात. एक इंग्रज [illegible] तंबाखूवर दरमहा पाच पौंड म्हणजे ७५ [illegible] खर्च करीत असे. त्याचा पगार दरमहा पंचवीस पौंड होता म्हणजे आपल्या प्राप्तीचा पाचवा हिस्सा (वीस टक्के) तो धुरात घालवीत होता!

तंबाखू सेवन करणाऱ्यांची वृत्ती इतकी बोथट होऊन जाते की, ते तंबाखू ओढत असतांना शेजाऱ्यांच्या भावनेचा विचारच करीत नाहीत. रेल्वेतून प्रवास करणाऱ्यांना याचा बरोबर अनुभव येतो. तंबाखू न ओढणाऱ्याला तिचा धूर सहन होत नाहीच पण ओढणारा बहुधा शेजाऱ्याच्या भावनेचा विचारच करीत नाही. तंबाखू खाणाऱ्याला वरचेवर थुंकावे लागते. वाटेल तेथे थुंकायला त्याचा संकोच वाटत नाही.

ब्रम्हचर्य : ब्रम्हचर्याचा मूळ अर्थ आहे, ज्याच्यायोगे ब्रम्ह लाभेल अशी चर्या. संयमावाचून ब्रम्ह लाभणार नाही. संयमात सर्वश्रेष्ठ इंद्रियनिग्रह हा आहे. सामान्यपणे ब्रम्हचर्याचा अर्थ स्त्रीसंग न करणे आणि वीर्यसंग्रह साधणे. सर्व इंद्रियांचा संयम करणाऱ्याला वीर्यसंग्रह सहज व स्वाभाविक साधतो. स्वाभाविक रितीने झालेल्या वीर्यसंग्रहानेच अपेक्षित फळ मिळते. असा ब्रम्हचारी क्रोधादि विकारांपासून मुक्त असला पाहिजेच पण ब्रम्हचारी म्हटले जाणारे पुष्कळ क्रोधी आणि अहंकारी आढळतात. जणू काय त्यांना क्रोध करण्याचा, अहंकारी होण्याचा मक्ताच मिळालेला आहे!

|| Shree Gurudev ||

Vandaniya Rashtrasant Shri Tukdoji Maharaj Seva Samiti, Akola.
Register No. Mh/340/AF/1798

State Level Rashtrasant Shri Tukdoji Maharaj Vichar Sahitya Sammelan

1 & 2 February 2020

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. Prof. Keshav Sitaram Gore

of Smt. Panchfuldevi Patil College of Social Work, Khadki Bk. Akola

has Participated and Presented a paper tittle "राष्ट्रसंतांचे युवकांना आवाहन"

in the Two Days State Level Rashtrasant Shri Tukdoji Maharaj Vichar Sahitya Sammelan on 1 & 2 February 2020.

His / her paper has been included in the conference proceedings bearing the AJANTA -ISSN - 2277 - 5730 with 6.399 Impact Factor.

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Akola

Convener & Vice President (RTMSSS)
DR. RAJIV BORKAR

Chairman, Marathi & Language Board (SGBAU)
DR. MAMTA INGOLE

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

College Code
225

Ajanta Prakashan

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक चिंतन **प्रा. डॉ. प्रमोद दामोदर देवके**	१०९-११२
२८	राष्ट्रसंतांची अभंग गाथा-समाजोध्दाराची सरिता **प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे**	११३-११५
२९	माणिक बंडुजी ब्रम्हभट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवन प्रवास **डॉ. मेघा गोपाळराव सबाने**	११६-१२०
३०	राष्ट्रसंतांची स्त्री - सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **डॉ. मंदा विठोबाजी तडस**	१२१-१२५
३१	राष्ट्रसंतांना अभिप्रेत असणारा माणूस **डॉ. सतीश माधवराव चहांदे**	१२६-१३२
३२	वंदनिय राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नातील भारताची जडण घडण **प्रा. डॉ. अनिता ज. तिडके**	१३३-१३६
३३	राष्ट्रसंतांचे युवकांना आवाहन **प्रा. डॉ. केशव सितराम गोरे**	१३७-१३९
३४	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये विषयक विचार **डॉ. अशोक गौरीशंकर माळगे**	१४०-१४५
३५	ग्रामगीता जेथे सुचली **प्रा. डॉ. महेश सखाराम बावधनकर**	१४६-१५०
३६	वंदनीय राष्ट्रसंतांनी स्त्रीजातीचा घेतलेला शोध व बोध **प्रा. कु. पूजा विनायकराव जोशी**	१५१-१५५
३७	महिलांच्या उन्नती विषयी राष्ट्रसंतांचे विचार **डॉ. अनुराधा रा. मुळे**	१५६-१५८

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Yesa Khadki, AKOLA

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

३३. राष्ट्रसंतांचे युवकांना आवाहन

प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी-अकोला.

मानवी जीवनात सुसंस्काराला अनन्य साधारण महत्व आहे. व्यक्तीची जडण- घडण संस्कारातूनच होत असते. अलीकडे आपल्या देशात लोकशाहीच्या नावावर लोकमताचा व लोकप्रतिनिधींचा लिलाव होत आहे म्हणूनच समाजजीवनात, नकंठ स्वार्थ, सत्ता, हेवेदावे,स्पर्धा, द्वेष, खोटेपणा, काळाबाजार , भ्रष्टाचार यांचा सारखा हैदोस सुरु झाला आहे. राजकारण, राजनिष्ठा, समाजसेवा यांच्या गोंडस नावाखाली कुटील नितीचा व अप्रामाणिकपणाचा धुडगुस सारखा चालू आहे. न्यायनिती , सत्य सदाचार, सेवा इत्यादी शिवमुल्य समाजजिवनातून संपुष्टात येत आहेत. या वातावरणाचा परिणाम युवा पिढीवर होऊन त्यातूनच त्यांची अनुचित आंदोलने अनिष्ट वळण घेत आहे. राष्ट्राचा आधारस्तंभ समजण्यात येणारी ही युवा पिढी दिवसेंदिवस धर्महिन , निष्ठाहिन , ध्येयशुन्य व स्वच्छंदी बनत चाललेली आहे.

देश कोणताही असो, त्याच्या विकासात युवा पिढीचा महत्वाचा वाटा असतो. ज्या देशाच्या तरुणांना नव परिवर्तनाची नित्य जिज्ञासा आहे, असे देश विकासाच्या उच्च शिखरावर आज विराजमन आहेत. आजच्या भारतीय तरुणांना योग्य दृष्टिकोनाची व मार्गदर्शक विचारांची गरज आहे. तो योग्य संस्कार, व मार्गदर्शन अभावी वाईट मार्गाला लागत आहे. आजचा तरुण व्यसनाच्या आहारी जावून स्वतःचे व कुटुंबाचे , पर्यायाने समाजाचेही जीवन उध्वस्त करु पाहत आहे. परकिय संस्कृतीच्या आहारी जावून आमच्या संस्कृतीचा अनादर करण्याची प्रवृत्ती बळावर चालली आहे. अशा तरुणांना योग्य दिशा दाखविण्याची , त्यांच्या सुप्त कलागुणांची व प्रचंड शक्ती सामर्थ्याची जाणीव करुन देण्याचे सामर्थ्य राष्ट्रसंताच्या विचारामध्ये आहे. म्हणून ते तरुणांना आवाहन करतात की -

व्यसने सगळी सोडून दयाना । सरळपणाचे जीवन जगा ना ।

तुकडोजी महाराज तरुणांना व्यसन सोडून सरळपणाचे जीवन जगण्यास सांगतात. व्यसनाधिनतेतून , वाईट संस्कारातून तरुणांनी बाहेर पडण्यासाठी व सुसंस्कारीत घडण्यासाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगितेत तरुणांना संदेश दिला आहे. तो आजच्या युवकाला यथायोग्य लागू पडतो. या अवस्थेचे वर्णन अगदी वेधक शब्दांनी करतांना महाराज म्हणतात-

व्यक्ती स्वार्थ बोकाळला । जो तो मनाचा राजा झाला ।
वेगवेगळ्या प्रलोभनी गुंतला । समाज सारा ।।

ही अवस्था नष्ट करुन समर्थ समाज जीवन प्रस्थापित करण्याची ताकद आजच्या युवाशक्ती मध्येच आहे. म्हणून त्यांच्या बळावर जगाचा कायापालट करण्याची आकांक्षा बाळगणा-या स्वामी विवेकानंदाप्रमाणे त्यांनी युवा शक्तीला आवाहन केले आहे. समाजाची विस्कटलेली घडी सावरण्यात व राष्ट्र निर्माण कार्यात युवा शक्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग आवश्यक आहे.

P.D. Patil Social Work College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] तरुणांना तुकडोजी महाराजांना माणूस बनण्याचे आवाहन केले आहे. आज या विशाल विश्वात साधा माणूस [illegible] झाला आहे. म्हणून ते म्हणतात -

माणूस द्या, मज माणूस द्या। ही भीक मागता प्रभू दिसला।।

[illegible] सारखी, डुकर-बकऱ्या सारखी जन जीवनात वावरणारी असंख्य माणसे आहेत. परंतु त्यांच्यात [illegible] नाही. आजचा माणूस माणूसकीला पारखा होत चाललेला आहे, अशी खंत महाराजांनी व्यक्त करुन [illegible] माणूस बनण्याचे आवाहन केले आहे.

[illegible] सज्जनांपेक्षा सज्जनकीचा बुरखा पांघरलेल्या सैतानांचीच संख्या सारखी वाढत आहे. माणसासारखी [illegible] नसलेली ही माणसे माणूसकीचा गळा घोटायला निघालेली आहेत. सर्वत्र भेसळीचे, भ्रष्टाचाराचे [illegible] झालेले आहे. संपूर्ण समाज जीवन हीनदीन बनलेले आहे. मूल्यवत झालेले आहे. [illegible] पवित्र क्षेत्रही त्याला अपवाद नाही. संपूर्ण समाज जीवन हीनदीन बनलेले आहे. [illegible] ही जबाबदारी आजच्या तरुणांकडे सोपविलेली आहे. त्याचप्रमाणे महाराजांनी तरुणांना विचारवंत बनण्याचे [illegible] अविचारामुळे आयुष्यात कशा आपत्ती ओढवतात याचा अनुभव आपल्याला बऱ्याच वेळा येतो. माणूस [illegible] आणि जनावरात महत्वाचा फरक म्हणजे, मनुष्याला विचार करण्याची क्षमता अधिक प्रमाणात झाली आहे. परंतु [illegible] विचारा अभावी पुष्कळदा जनावरा सारखा किंबहूना त्याही पेक्षा भयानक वागतांना आढळतो. माणसाची आजची [illegible] पाहून महाराज व्याकुळ होतात -

मानव मानवासाठी कष्टतो । परि मानवास मानव संहारतो ।।

[illegible] मूळ अविचारातच आहे. म्हणून प्रसंगानुरुप मनुष्याने आपल्या विचार शक्तीचा सदउपयोग केला [illegible] उत्तम विचार हा चांगल्या आचाराचा आरंभ ठरु शकतो. म्हणून आजच्या तरुणांनी समाज जिवनात वावरतांना सदैव [illegible] सद्सद्विवेकबुध्दीला साक्षी ठेवूनच वागले पाहिजे, विचारवंत झाले पाहीजे. राष्ट्रसंत तरुणांना बलवान बनण्याचे [illegible]. नर्व धर्माचे मुख्य साधन म्हणजे शरीर होय. व्यायाम करुन शरीर बलदंड बनवावे असा त्यांनी युवकांना [illegible] स्वतः नियमित व्यायाम करुन शरीर कसदार व पिळदार बनविले.

[illegible] शिकले जरी शाळेतही । ज्ञान जरी असली प्रजा, बलहीन ना हो सज्जन ।।

किती दीन दुर्बल तरुण हे , शिकले जरी शाळेतही । ज्ञान जरी असली प्रजा, बलहीन ना हो सज्जन ।।

व्यायाम मंदिर स्थापन्या , कर सामुदायिक प्रार्थना ।।

[illegible] खरे सौंदर्य केवळ रंगरुपात किंवा वेशभूषेत नसून त्याच्यात बळकट स्नायू , पिळदार शरिरात आणि [illegible] आहे. म्हणूनच महाराज ब्रम्हचर्य पाळायला सांगतात. नियमित व्यायाम करुन , सात्वीक अन्न सेवन करुन प्रत्येकाने [illegible] प्रकृती निकोप ठेवली पाहिजेत. नियमित व्यायामाने व सात्विक आहाराने प्रकृती निकोप राहते आणि त्याचा परिणाम [illegible] वृत्ती ही सात्वीक बनते. अशा सात्विक प्रवृत्तीच्या मनुष्याला शांती व सुख आपोआपच प्राप्त होते. म्हणून शरीराला [illegible] पवित्र ठेवा, सुदृढ बनवा असे आवाहन तरुणांना केले आहे.

[illegible] राहण्याचे आवाहन करतांना तुकडोजी महाराज म्हणतात -

केल्यानेच भाग्य फळते। केल्याने स्वर्ग सुख मिळते।

केल्यानेच सर्व काही होते। मानवाचे ।।

Shri. P.D. Patil Social Work College, Tq. & Dist. Khadki, AKOLA
Collage Code 225

उद्योगी माणसाचे जीवन सुख समृध्दीने बहरुन येते, आनंदाने फुलून येते. उलट आळशी माणसाचे असलेले भाग्यही त्याच्या निष्क्रियतेमुळे लोप पावते. मात्र अपार कष्ट करुन घाम गाळणाऱ्याचे स्वागत करण्यासाठी विजयश्री सदा सज्ज असते. मानवी जीवन खरोखरच सुंदर आहे. या सुंदर जीवनाचा आस्वाद घ्यावयाचा असेल तर आजच्या तरुणाने उद्योगात निरंतर रममान झाले पाहिजेत.

आजच्या आधुनिक काळातील शिक्षण प्रणालीत जीवन - शिक्षण पध्दतीचीप्रस्थापना करण्याचा प्रयत्न करुन लोक शिक्षणावर भर दिला पाहिजेत. आजच्या तरुणाने केवळ पुस्तकी शिक्षणाकडे लक्ष न देता व्यक्तीत्वाच्या सर्वांगिण विकासासाठी उपयुक्त असलेल्या जीवन शिक्षणाचा आवर्जुन पुरस्कार केला पाहिजेत. देश हा देवची पवित्र हा मुलमंत्र देणाऱ्या तुकडोजी महाराजांनी देशावर देवासारखे भक्ती करण्याचे आवाहन केले. आहे. देशाला जगविण्याची , जागविण्याची व जोपासण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने आजच्या युवकांवर आहे. म्हणूनच महाराज युवकांना याची जाण करुन देतात.

आजच्या तरुणांनी अनिष्ट रुढी परंपरा आणि हुंडयासारख्या शिव घेण्या प्रथेला आळा घातला पाहिजेत. जुन्या रुढी परंपरेमुळे समाजात समानधारण रुपी धर्म साध्य होण्याऐवजी समाजात अधर्म माजतो. आपला भारत देश खेडयापाडयातून वसलेला आहे. तेथील जनतेच्या अडाणीपणामुळे त्यांच्या जीवनाला अवकळा आली आहे. ती जुन्या बुरसटलेल्या विचारांच्या जाळ्यात गुरफटलेली आहे. यातून त्यांना मुक्त करुन संपत्ती , शिक्षण, शेती, आरोग्य इत्यादी बाबतीत समृध्द करण्यासाठी तरुणाने खेडयाकडे वळले पाहिजेत, असा संदेश राष्ट्रसंत देतात. त्याकरीता तरुणांनी अभिनव व भरीव रचनात्मक कार्य दृष्टि निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजेत.

तात्पर्य , राष्ट्रसंतांनी तरुण पिढीला जे संदेश दिले आहेत, त्यानुसार आजची पिढी जर घडली किंवा बनली तर त्यांचे नंदनवन झाल्याशिवाय राहणार नाही. भारत देशाच्या बाबतीत राष्ट्रसंतांनी व इतर समाजसुधारकांनी जे स्वप्न पाहिले ते साकार होईल. ही शक्ती आजच्या तरुणा मध्ये ती जिद्द, चिकाटी, ध्येय वेडेपणा , देशभक्ती निश्चितच आहे आणि या माध्यमातून ते देशाला , पर्यायाने समाजाला जगाच्या सर्वोच्च पातळीवर नेवू शकतात. फक्त त्याकरीता प्रयत्नांची पराकाष्टा व राष्ट्रसंतांनी दिलेल्या संदेशाचे पालन तरुण पिढीला करणे आवश्यक आहे. ज्यातून ते स्वत: घडतील व सुंदर देशही घडेल.

संदर्भग्रंथ

१. राष्ट्रसंतांची ग्रामगीता - बाबा मोहोड - चंदन प्रकाशन अमरावती १९९८.
२. तरुणांचे तुकडोजी - राम घोडे - राजीव प्रकाशन नागपूर १९९६.
३. राष्ट्रसंतांची विचारधारा - बाळ पदवाड - मंगेश प्रकाशन नागपूर २००९.

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 - E

Women's Rights : Status & Goal

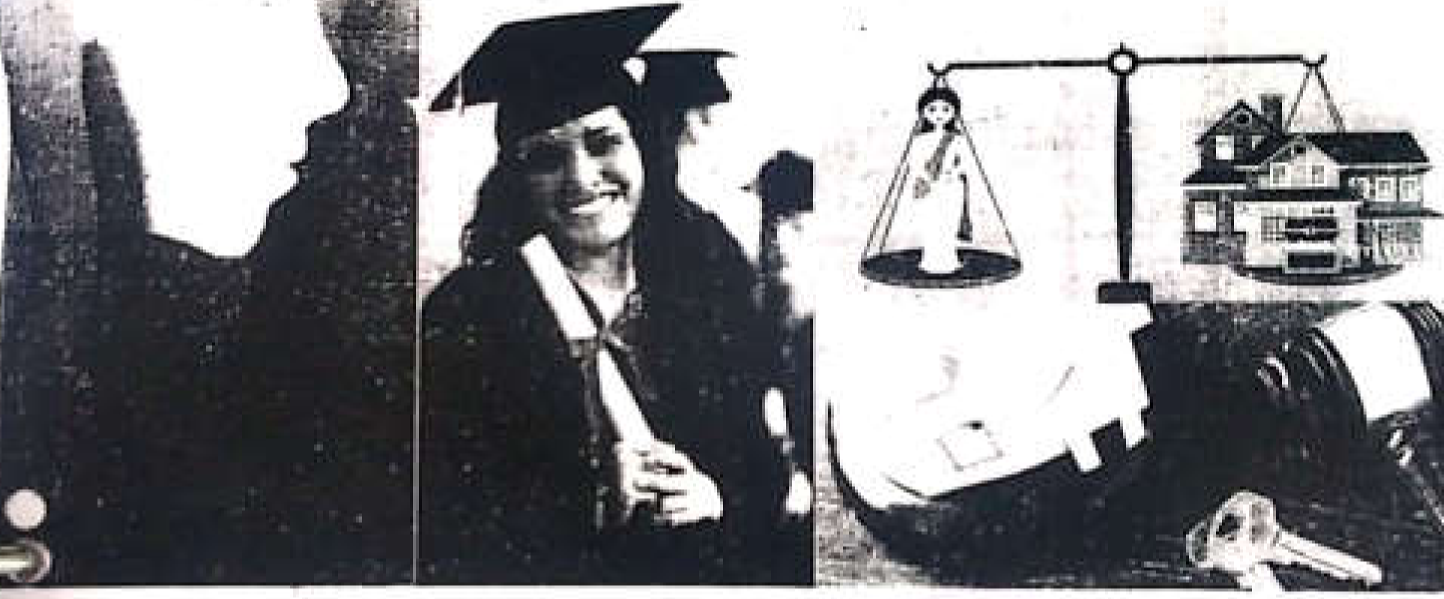

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor:
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci,
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

22	भारतीय संविधान और महिला अधिकार प्रो. सेलीन मावी	87
23	महिलाओं के अधिकार – प्रकृति एवं वास्तविकता प्रो.विजय मावी	90
24	कार्यशील महिलाएं एवं मानवाधिकार डॉ.मीना मावी	93
25	कौटुंबिक हिंसाचार व महिलांचे संरक्षण डॉ.लोकेश बी. नंदेश्वर	96
26	संविधानातील महिलाविषयक तरतुदी रुपाली लक्ष्मण राठोड / डॉ .एस.जी.बुटे	100
27	स्त्रियांचे शोषण आणि मानवाधिकार प्रा.डॉ.केशव सिताराम गोरे	103
28	महिला सक्षमीकरण : एक आर्थिक दृष्टीक्षेप डॉ. सुधाकर सोनोने	107
29	ग्राम पंचायत प्रशासनातील महीलांचा सहभाग प्रा.नरेश वा. पाटील	111
30	सिमॉन द बूव्हा : स्त्रीवादाची आदय प्रवर्तक प्रा. डॉ. भगवान लोखंडे	117
31	ग्रामीण महिला उद्योजक आणि सक्षमीकरण प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर	125
32	लिंगभावाधारीत अर्थसंकल्पात भरीव तरतुद काळाची गरज प्रा. डॉ. विजय के. बन्सोड	129
33	कृषी उदयोगाच्या विकासातील महिलांचे योगदान प्रा.डॉ. सुरेश ल. पंडित	133
34	महिला अधिकार सदयस्थिती आणि ध्येय डॉ.मनीषा द. पवार	136
35	शारीरिक शिक्षणात महिलांचा सहभाग प्रा. डॉ. तातेराव एकनाथ केंद्रे	139
36	भारतातील स्त्रीयांच्या सामाजिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा.अमरिष एस. गावंडे	143
37	कोविड–१९ स्त्रियांच्या मानसिकतेचे अध्ययन प्रा. दिपाली त्र्यंबकराव देशमुख	147
38	भारतातील स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ.विजय कृष्णराव काळे	150
39	भारतीय संविधान व महिलांचे मानवाधिकार डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	155
40	शिक्षणाचा मुलभूत हक्क आणि उच्च शिक्षणातील स्त्रीयांच्या समान संधी समोरील आव्हाने डॉ. सेलूकर एस. एम.	160
41	भारतीय संविधान आणि महिलांचे अधिकार कु.स्नेहा सोन्याबापू सोळंके. / अमित नानाभाऊ कुटे	164
42	महिला उद्योजकता विकास काळाची गरज प्रा.डॉ. रीता देशमुख	167
43	Laws of Adoption and women's rights Dr. Margavi S. Dongare	171

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276(CCLXXVI) E
ISSN : 2278-9308
March, 2021

स्त्रियांचे शोषण आणि मानवाधिकार

प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला

प्रस्तावना :–

भारतीय समाजात समाजाला फार महत्व आहे. समाजाशिवाय मनुष्य जगू शकत नाही. त्याचप्रमाणे या समाजात संसाराला ही फार महत्व आहे. संसारामध्ये स्त्री आणि पुरुष ही संसार रथाची दोन चाकं आहेत. हा संसार रथ सुरळीत चालण्यासाठी दोन्हीही चाके मजबुत असावी लागतात. म्हणजे स्त्री आणि पुरुष दोघेही सक्षम असावी लागतात. एक सबल व एक दूर्बल असेल तर संसार रथ सुरळीत चालणार नाही. पर्यायाने कुटुंब, समाज, शहर, राष्ट्र विकसित न होता अविकसित झाल्याशिवाय राहणार नाही. एकीकडे आपण भारत महासत्ता होण्याची स्वप्न पाहात आहोत. परंतु संपूर्ण देशातील अर्धा भाग असणा–या स्त्रिला मात्र एक अबला म्हणून तीचे शोषण करतोय आणि त्यामध्ये राजकारण करतोय. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ६७ वर्ष झाली, पण खऱ्या अर्थाने स्त्रिला स्वातंत्र्य मिळाले का? हा माझ्यासमोर प्रश्नच आहे. हे एक न उलगडणारे कोडे आहे.

मानव जन्माला आला तेव्हापासून त्याला सर्व अधिकार प्राप्त होतात. जसे, जगण्याचा अधिकार, बोलण्याचा अधिकार, संरक्षणाचा अधिकार, धर्म, वंश, जात, रंग, भाषा, राजकीय व अन्य विचारप्रवाह, सामाजिक स्थान, संपत्ती, दर्जा असा कोणताच भेदभाव केला जात नाही. प्रत्येक व्यक्तिला नागरिकत्वाचा अधिकार, मालमत्तेचा उपयोग करण्याचा हक्क यासारखे कितीतरी हक्क व अधिकार प्राप्त असताना, जगभरातील सर्व स्त्री–पुरुषांना सन्मानाचे, प्रतिष्ठेचे, भेदभाव विरहीत शोषणमुक्त असे खरे मानवतावादी जीवन प्राप्त झाले पाहीजे, हे मानवाधिकाराचे आदर्श ध्येय साध्य करण्याकरिता पिढ्यानपिढ्या मानवाचा संघर्ष चालू आहे. यात मानवी समाजाने फार मोठी मजल मारली असली तरी तो मानव विकासाच्या आदर्श ध्येयापासून फार फार दूर आहे.

आपण ज्या समाजात, राष्ट्रात राहतोय त्या ठिकाणी जातीभेद, धर्मभेद, वंशभेद, लिंगभेद अशा विषमताग्रस्त समाजात आज आपण जगत आहोत. या सर्व भेदभावाच्या मुळाशी विषमतावादी समाजव्यवस्था आहे. स्वार्थी वृत्ती समाजामध्ये फोफावत चालली आहे. इतरांच्या मानवाधिकारांचे अपहरण करुनच आपल्याला सर्व प्रकारचे सुख समाधान प्राप्त करता येते. इतरांचे सुख समाधान मानवाधिकारांचे अपहरण करणे म्हणजे आपण आपल्या जीवनाला पूर्णविराम देणे होय. अशाप्रकारची मानसिकता बनलेली दिसून येते. समानतेशिवाय खरे सुख समाधान कोणालाच मिळणे शक्य नसते. याची व्यापक संकल्पना जोपर्यंत विकसित होत नाही, तोपर्यंत सुख समाधानाची समस्या व मानवाधिकार सोडविल्या जाऊ शकत नाही.

याच संदर्भाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय मानवी समाजाला मानसिक आजारी असलेला समाज असे संबोधतात आणि अशा आजारी व मानसिक विकृत असलेल्या समाजाला इलाजाची आवश्यकता आहे. ती वेगवेगळया माध्यमातून जसे समुपदेशनाची, प्रबोधनाची इत्यादी.

मानवी हक्क व युनो :–

युनोची स्थापना झाल्यानंतर मानवी हक्कांना अधिक महत्व प्राप्त झाले. १० डिसेंबर १९४८ ला मानवी हक्काचा जाहीरनामा युनोच्या आमसभेने मंजुर केला. अनेक राष्ट्रांनी आपआपल्या देशात मानवी हक्क रक्षण करण्यास प्रारंभ केला. इतकेच नव्हे तर नवोदीत राष्ट्रांनी

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276(CCLXXVI) E
ISSN : 2278-9308
March, 2021

संविधानात मानवी हक्क समाविष्ट केलले आहेत. यानंतर १६ डिसेंबर १९६६ रोजी युनोच्या आमसभेत दोन आंतरराष्ट्रीय करारनामे मंजुर केले.

१) नागरी व राजकीय हक्काचा करारनामा

२) आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्काचा करारनामा

मानवाधिकाराची परिभाषा :—

मानवी अधिकाराचा अर्थ सहज कळावा यासाठी अधिकाराच्या काही परिभाषा पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :—

वंश, जात, धर्म, लिंग, संपत्ती, राष्ट्रीयत्व, भाषा याशिवाय मानव प्राण्याला मिळालेले अधिकार, याला नैसर्गिक हक्क किंवा अधिकार म्हणतात. हे जागतिक हक्क सर्व स्त्री—पुरूषांना सारख्या प्रमाणात लागू पडतात.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवाधिकाराच्या राजकीय अधिकारावरोबर पुढील काही विशेष हक्क मानवासाठी दिलेले आहेत.

१) कौटुंबिक सुरक्षेचा अधिकार

२) कायद्याने जनतेला दिलेले अधिकार

३) अत्याचार आणि शोषणापासून संरक्षण अधिकार

४) राष्ट्रीयत्व मिळविण्याचा अधिकार

५) विचार, आचार आणि धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार

६) संपत्तीचा अधिकार

७) परस्पर सहमतीने लग्नाचा अधिकार

८) जीवनाच्या संरक्षणाचा अधिकार

९) सामाजिक आणि राजकीय सहभागाचा अधिकार

१०) पती—पत्नी यांच्यातील समानतेचा अधिकार

यासारखे कितीतरी अधिकार दिलेले आहेत.

मानवाधिकार आणि स्त्रियांचे शोषण या विषयावर प्रकाश टाकतांना स्त्रियांना पुरूषांप्रमाणे प्रत्येक अधिकार दिलेले असताना स्त्रियांची होणारी कुचंबना, विटंबनी, अत्याचार, अन्याय, विनयभंग, बलात्कार, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय शोषण हे कधी थांबणार....!

१) सामाजिक शोषण :—

स्वातंत्र्य मिळालेल्या देशात स्त्रियांना स्वातंत्र्य कुठे आहे. स्त्री बीज आईच्या गर्भाशयातच खुडलं जातयं. समाजामध्ये वावरत असतांना स्त्रियांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या शोषणाला बळी पडावे लागते. स्त्री ही उपभोगाची वस्तु म्हणून तिच्याकडे पाहिल्या जाते. सद्यस्थितीतही स्त्रियांकडे बघण्याचा पुरूषाचा दृष्टिकोन बदललेला नाही. कारण प्रवासामध्ये, गर्दीच्या ठिकाणी, यात्रा, चित्रपटगृहे, कार्यालये, सार्वजनिक ठिकाणी त्यांना शारीरिक शोषणाला सामोरे जावे लागते. महिला आपल्या प्रतिष्ठेसाठी, समाज—लोक लाजेखातर याविरुद्ध आवाज उठवत नाहीत. एखादीने हिंमत केलीच तर तिलाच नावे ठेवल्या जातात. भारतीय राज्यघटनेनुसार स्त्री—पुरुष समान आहेत. परंतु स्त्रीला दुय्यम दर्जा असल्याचे दिसते. विनयभंग, बलात्कार, छेडछाड, स्पर्श करणे अशा विविध प्रकारचे शोषण समाजाकडून होत आहे. स्त्री सौंदर्य स्पर्धांमधून देहाचे प्रदर्शन, जाहीरात, सिनेमे, तोटके कपडे घालून प्रदर्शित केले जातात. वेगवेगळे प्रदर्शने भरविले जातात. या माध्यमातून कितीतरी प्रकारचे सामाजिक शोषण होत असताना पहायला मिळते.

P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola. College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

२) कौटुंबिक शोषण :—

कुटुंबामध्ये मुलगी जन्माला येण्यापासून तिला वंचित ठेवल्या जाते. आईच्या गर्भाशयातच स्त्रीभृणाची विटंबना होते. त्यासाठी गर्भपात केल्या जातो. जर जन्माला आलीच तर, तू परक्याचं धन आहेस, स्त्रीचं जीवन कसं असतं हे बाळकडू तिला बालपणापासूनच शिकविल्या जातं. दोन सख्ख्या भावंडामध्ये खान—पान, शिक्षण, कपडालत्ता याबाबतीत भेद केला जातो. अशातच कुटुंबातील विधवा स्त्रिया, कुमारिका यांना आपल्या जवळील आप्त स्वकीयांच्या शोषणाला बळी पडावं लागतं. अशातच ती कोणाला सांगायला गेल्यास तिचं कोणीही ऐकत नसतं आणि आवाज उठवलाच तर कायद्याचा सुद्धा म्हणावा तसा उपयोग होत नाही.

३) आर्थिक शोषण :—

समान काम करणाऱ्यांना समान वेतन या घटनेतील कायद्याची पायमल्ली होतांना दिसून येते. एकाच ठिकाणी काम करणाऱ्या स्त्री—पुरुषांच्या मजुरीमध्ये फरक असल्याचे दिसून येते. उदा. शेती, बांधकाम, कष्टाची कामे, कारखाना इत्यादी. कामाचे ठिकाण कोणतेही असो त्या ठिकाणी महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. प्रत्येक ठिकाणी पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचे प्रमाण कमी दिसून येते. स्त्री कमजोर आहे, शिक्षणामुळे तिच्या करिता असलेल्या संधीचा सुद्धा तिला फायदा घेता येत नाही व अर्थार्जन करता येत नाही. जर अर्थार्जन करणारी स्त्री कुटुंबात असेल तरी तीला आर्थिक स्वातंत्र्य दिल्या जात नाही. तिच्या पगारावरही तिचा अधिकार नसतो. ती मात्र घाण्याच्या बैलासारखी दिवसाचे चारही प्रहर राबराब राबते. उच्च पदावर काम करुनही दुय्यम दर्जा दिला जातो.

४) राजकीय शोषण :—

महिलांचे प्रत्येक क्षेत्रात योगदान वाढण्याकरिता अनेक घटनादुरुस्त्या करण्यात आल्या. त्यामाध्यमातून गावपातळीवर महिलांकरिता आरक्षण असल्यामुळे महिला सरपंच फक्त कागदोपत्री आहेत. सरपंच, सभापती, जिल्हापरिषद अध्यक्षा, राष्ट्रपती, खासदार, आमदार, पंतप्रधान पदावर महिला कार्यरत असतांना दिसतात. परंतु पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या अधिपत्याखाली हा सर्व कारभार पुरुषचं पाहतात व राजकीय अधिकारापासून तिला वंचित ठेवले जाते.

५) स्त्रियांची सद्यस्थिती :—

आजच्या काळातही स्त्रियांवर होणारे शोषणाचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. स्त्रिया रुढी, परंपरा, धर्माच्या, जातीच्या नावाखाली दाबल्या जात आहेत. त्यामध्ये बालविवाह, विधवा स्त्रियांची दयनिय स्थिती, घटस्फोटीत स्त्रियांचा छळ या बाबींनी आधुनिक स्त्री त्रस्त आहे. बदलत्या परिस्थितीत नोकरी धंद्यातील अस्थिरता, जीवनातील ताणतणाव, व्यसनाधिनता या सर्वांचे परिणाम स्त्रियांना भोगावे लागत आहेत. बहुसंख्य स्त्रिया आजही बालविवाह, सततचे बाळंतपण, मारहाण, मानसिक, शारीरिक, भावनिक छळ, स्त्रियांचा अनादर, दुय्यम दर्जा, स्त्रियांच्या शोषणाचे प्रमाण मोठयां प्रमाणात वाढलेले दिसून येतं आहे. पूर्वी फक्त स्त्रियाच बळी पडत होत्या, आता तर चार—सहा महिन्याच्या बालीकांनाही शोषणाचे बळी बनविले जात आहे. आज रक्षकच भक्षक बनलेले आहेत. यामध्ये राजकारणी सुद्धा पदाचा गैरवापर करुन अशा प्रकारच्या घटना घडवून आणतात व त्यातून निर्दोष सुटतात. आज कुंपणच शेत खाताना दिसत आहे. आज महिलांकरिता असलेल्या कायद्यांचा गैरवापर करुन, विपरित परिणाम घडवून आणले जात आहेत.

निष्कर्ष :—

आजच्या या विज्ञान, संगणकाच्या युगात, खाजगीकरण व औद्योगिकीकरणाच्या युगात महिलांची होणारी विटंबना, अन्याय, अत्याचार, अपमान, शारीरिक, मानसिक [illegible] थांबविण्यासाठी मानवी हक्क, कायदे आवश्यक आहेत. त्याकरिता असलेल्या महिला आयोगाला

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276(CCLXXVI) E
ISSN : 2278-9308
March, 2021

जिल्हा महिला व बाल विकास कार्यालयाला, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कार्यालयाला खुप मोठया प्रमाणात जबाबदारी पार पाडावी लागेल. महिलांकरिता असलेल्या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. पुरुषांची स्त्रियांप्रती आदराची भावना निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय तिची प्रगती होणार नाही, राष्ट्राची प्रगती होणार नाही. नवरात्रीत दुर्गा पूजेबरोबर घरातील लक्ष्मीची पूजा करणे आवश्यक आहे. स्त्रिला माणूस म्हणून वागणूक मिळणे आवश्यक आहे. तरच स्त्रियांचे शोषण थांबेल, तिला न्याय मिळेल आणि हे सर्व आपणच करु शकतो.

शिफारशी :–

१) साक्षरतेचे प्रमाण, उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढवावे.
२) स्त्रियांचा यथोचित सन्मान करावा.
३) स्त्रिविषयक कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी, जागृती करावी.
४) बालविवाह कायद्याची अंमलबजावणी करावी.
५) स्त्रिचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढवावा.
६) समाजाची मानसिकता बदलण्यासाठी जनजागृती करावी.
७) स्त्री कडे बघण्याचा पारंपारिक दृष्टिकोन बदलावा.
८) विधवा, घटस्फोटीत, अत्याचारग्रस्त स्त्रियांना, बालीकांना शासनाने, समाजाने आधार द्यावा.

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

१) मानवी हक्क – श्रीनिवास जोशी, १ मे २०१३.
२) मानवी हक्क व समाज – नंदकुमार भारंबे, निराली प्रकाशन.
३) मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय – प्रा.पी.के.कुलकर्णी, डायमंड पब्लीकेशन, २०१३.
४) मानवी हक्क – ॲड. अरुणा देशमुख, मनोरमा प्रकाशन–२०१३.
५) मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय – संशोधन पुस्तिका, २०१४.
६) राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग.

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

MAH/MUL/03051/2012
ISSN- 2319 9318

VIDYAWARTA

विद्यावार्ता

www.vidyawarta.com

Special Issue

ISSN - 2319 9318

(Vol. II) Aug. 2019

International Multilingual Refereed Research Journal

Available Online

An Inter-Disciplinary

NATIONAL CONFERENCE

On

Role Of Higher Education In Making India Superpower

21st August 2019

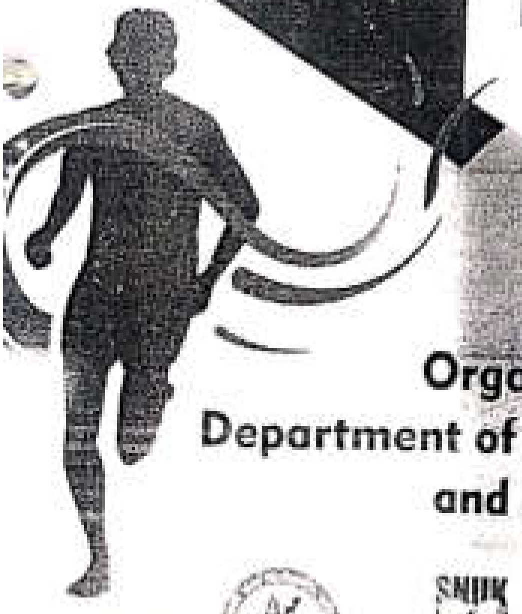

Organized By
Department of Physical Education
and I.Q.A.C.

PEFI

INDEX

1) DOPING: A CURSE FOR INDIAN SPORTS CULTURE
DR. S. N. SINGH (UP) 027

2) INFLUENCE OF EATING DISORDER RISK ON SPORTS PLAYERS ANXIETY...
DR. VISHAKHA SUBHAS SAOJI 032

3) ISSUES AND CHALLENGES OF TEACHER EDUCATION IN INDIA
GURPREET SINGH, MOHD IMRAN DAR 035

4) THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE PROMOTION OF YOUTH.....
DR. UMESH RATHI 040

5) CHABAHAR PORT: AN ECONOMIC FRONTIER BEYOND NORTH-WEST BORDER
VIKRANT J KAWALE 044

6) IMPACT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN PROMOTING SOCIAL...
DR. SANTOSHI R. SAULKAR 049

7) RESEARCH IN HIGHER EDUCATION IN INDIA: A REVIEW
DR P. U. ATHAWALE 053

8) HIGHER EDUCATION FOR TRIBAL DEVELOPMENT: SCHEMES AND CHALLENGES
DR. S. M. BHOWATE 058

9) INDIAN SOCIETY AND ITS CHALLENGES TO HIGHER EDUCATION
DR A. K. THAKARE 063

10) ICT BASED TEACHING & LEARNING NEED IN HIGHER EDUCATION
PROF. AVINASH PAWAR 067

11) SPORT, YOUTH FITNESS AND PHYSICAL ACTIVITY
DR. AJAYKUMAR V. CHINCHMALATPURE 074

12) HUMAN RIGHTS EDUCATION
DR. PRAVIN PATIL 077

13) ANALYSING LEARNERS' LEARNING BEHAVIOUR-A CASE STUDY
DR. ALKA KARANWAL 083

14) HOW SPORTS AND EDUCATION WORK WELL TOGETHER
PROF. ANJALI BARDE 086

15) COMPARATIVE STUDY OF PHYSICAL HEALTH AND MENTAL HEALTH...
PROF. ASHISH BARDE 089

16) USE OF ICT IN HIGHER EDUCATION
PROF. MANGESH N. JAMDADE 093

17) ECONOMIC AFFAIRS IN INDIA-CHINA RELATIONS

P.G. Patil Social Work College, College Code 225, Khedi, Akola

Scanned with OKEN Scanner

8

HIGHER EDUCATION FOR TRIBAL DEVELOPMENT: SCHEMES AND CHALLENGES

DR. S. M. BHOWATE
Associate Professor,
Smt. P. D. Patil College of Social Work,
Khadki, Akola Gmail- sandeepbhowate@gmail.com

Abstract- Higher education is one of the critical elements of the national development. It is a powerful tool to build a knowledge based society of the 21st century. The Twelfth - plan has highlighted access, equity and excellence as the three major concerns in higher education. The tribal's are socially, economically, politically and educationally isolated from the mainstream of society. Their living strategy is fully different. They are completely dependent on cultivation, forest product and haunting. So our constitution provides number of facilities, privileges and protections to the scheduled tribes. Education becomes an important indicator of tribal development.

Key-words- Scheduled tribes, Higher education, socio-economic conditions.

Introduction-

India is a land of a multitude of culture, religion, language and races. It includes different castes, communities and social groups. There are 574 tribal's groups who have been identified as Scheduled tribes. They are considered as adivasis means indigenous people of the country. The tribals are socially, economically, politically and educationally isolated from the mainstream of society. Their living strategy is fully different. They are completely dependent on cultivation, forest product and haunting. So our constitution provides number of facilities, privileges and protections to the scheduled tribes. Education becomes an important indicator of tribal development. Education forms an important component in the overall development of individuals, enabling them to greater awareness, better comprehension of their social, political and cultural environment and also facilitating in the improvement of their socio-economic conditions. Higher education is one of the critical elements of the national development. It is a powerful tool to build a knowledge based society of the 21st century.

Scheme and Programme for Tribal Development:

Scanned with OKEN Scanner

The Twelfth - plan has highlighted access, equity and excellence as the three major concerns in higher education. The United Nations economic, social and cultural organizations (UNESCO) have defined higher education as it includes all types of studies, training and training for research. In the beginning of the British rule, the East-India company did not felt the urgency of higher education in India. But with the interest of some English intellectuals higher education get its foundation in India. In 1882 Lord Ripon appointed an education commission under M. W. Hunter to review the progress of education. Through this commission higher education was uplifted. In 1904 the Indian University Act was passed by Lord Curzon which brings improvement in higher education. There are many Indian scholars like R. N. Tagore, Jawaharlal Nehru, Radhakrishnan have emphasized the higher education in India. Nehru had given priority on science, technology and industrialization. His aim of higher education was to generate scientific, humanistic and ethical attitude. So he started higher education. The government of India has launched time to time number of schemes and programmes to increase the participation of deprived classes in higher education. The government has now provided 7.5% reservation to STs in higher education institutions. The government also provides scholarship to pursue higher education in abroad. Fourteen tribal research institutes have been set up in various states of India. Rajiv Gandhi National Fellowship scheme was introduced for pursuing higher education among the SCs and STs. The National Accreditation Regulatory Authority for higher educational institutional bill 2011 provides a national commission for maintaining and determining higher education standard. The UGC has also relaxed norms for giving development grants to colleges located in backward and rural areas.

The framers of the Constitution of India appropriately recognized the special needs of the STs and made certain special safeguards not only to ensure social and economic justice but also to protect these communities from any possible exploitation, exclusion and marginalization. While the Fundamental Rights conferred upon the citizens ensures their holistic development, Art 21 A (inserted by the 86th Amendment and passed by the Parliament in July, 2009) has mandated the State to provide free and compulsory education to all children of the age of six to fourteen years. This Act has finally come into force from 1st April, 2010. Article 46 of the Indian Constitution urges the State to promote, with special care, the educational and economic interests of all the weaker sections of the people including the STs and to protect them from social injustice and all forms of exploitation.

Tribal Panchsheel: It was Pandit Jawaharlal Nehru, the first prime minister of free India who anticipated the necessity of the development of tribal people and for this sake he laid down five principles of tribal development which is called Tribal Panchsheel. These five principles are:

Dr. Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

1. People should develop long lines of their own genius and we should avoid imposing anything on them. We should try to encourage in every way their own traditional arts and culture. 2. Tribal rights on land and forests should be respected. 3. We should try to train and build up a team of their own people to do work of administration and development. Some technical personnel from outside will, no doubt be needed, especially in the beginning. But we should avoid introducing too many outsiders into tribal territory. 4. We should not over-administer these areas or over-whelm them with multiplicity of schemes. We should rather work through, and not in rivalry to, their own social and cultural institutions.5. We should judge results, not by statistics or the amount of money spent, but by the quality of human character that is evolved.

Post-Matric Scholarship for Scheduled Tribe Students: This scheme was introduced to encourage the ST students pursuing Post–Matriculation, in professional, technical as well as non-professional courses in various recognized institution by providing them financial support. Students having family income not more than Rs.10,800 per year, are entitled for this scheme. This scheme is in operation since 1944-1945, and implemented by state government and UTs administration with 100% central assistance. Hostel for ST students': A plan for providing hostel accommodation for ST girls was started during third five years plan period and for the boys" this programme was launched in 1989-1990 and both these schemes merged in 10th five year plan. Aim of this scheme is to facilitate hostel accommodation to the peripheral ST students who are unable to pursue their education due to their financial condition and location of their residence.

Rajiv Gandhi National Fellowship Scheme (RGNF): RGNF was introduced in the year 2005-2006 with the objective to encourage the students belonging to ST community to pursue higher education such as M. Phil and Ph. D by providing them financial assistance. University Grant Commission (UGC) took the responsibility to implement this scheme on the behalf of Ministry of Tribal Affairs. Vocational Training Center in Tribal Areas: Aim of this scheme is to develop the skill of ST students depending on their qualification and present market trends. This vocational training would enable them to get suitable employment or enable them to become self sufficient. National Overseas Scholarship Scheme for ST: This scheme provides financial support to those meritorious tribal students who wish to pursue their studies in abroad (Masters, Doctorate, Post-Doctorate) in specified field of Engineering, Technology, and Science. Scheme of Top Class Education for ST Students: A scheme of scholarship was introduced by Ministry of Tribal affairs in 2007-2008 to encourage brilliant students of tribal community for continuing their study at degree or post-degree level. Ashram School in Tribal Sub-Plan Area: This scheme was started in 1990-1991 with a view to provide education with residential facility to ST students. Tribal Research Institute: Fourteen Tribal Research Institutes (TRIs) have been set

Scanned with OKEN Scanner

up in Andhra Pradesh, Assam, Bihar, Gujarat, Kerala, Madhya Pradesh, Maharashtra, Rajasthan, Tamil Nadu, West Bengal, Uttar Pradesh, Manipur and Tripura. Book Bank: In order to reduce dropout rate among ST students from professional institutes/ universities, funds are allotted for purchase of books under this scheme.

Challenges:

Despite constitutional provisions and safe guard with various government initiatives and programme, educating tribal children is still a major concern for the government. There are so many socio-cultural, economical, geographical, and administrative obstacles for which literacy rate of tribal people has never been at par with entire population, and gap between them is always high. Most of the tribal community is economically backward. It is very difficult for them to fulfill their basic needs. Sending their children to school is much like a luxury to them. Most of the schools located in tribal areas have minimal infrastructural facilities. These schools are not equipped with teaching learning materials, study materials, even minimum sanitary provisions are not maintained. Lack of communication plays pivotal role in discouraging tribal children to come to school regularly. In most of the states, official/regional languages are used for class room teaching and these are not understood by the tribal children at primary level. For them these languages seem to be a foreign tongue as they speak only in their mother tongue. Irregularity of the teachers in school fails to establish communication bridge among the tribal students. Besides inadequacy of trained teachers is a big problem in imparting education to tribal children. The Scheduled Tribe students are very few in specialized courses offered by the premier institutions like Indian Institute of Technology (IITs) and Indian Institute of Management (IIMs). Since 1973, premier institutions have been following the constitutional provisions of reservation of seats - 15% for SC and 7% for ST. Initially, the IITs had quota system, but the quota system was scrapped and a modified scheme was introduced in 1983.

Conclusion-

Higher education is the key to tribal development. But the tribal students have very low participation in higher education. The country lacks proper achievement of tribal pupils in higher education. Tribal people in India are marginalized, underprivileged and deprived in some way or the other. They are still not able to relish the fruits of modernization and technological development. Only education could enable them to cast off their mold of oppression of centuries and bask in the sunshine of socio-economic development. With the help of education they can empower themselves and [illegible] confidence and courage to overcome the barriers of their day to day life. Since

Social Work College, College Code 225

attainment of independence, government of India has taken several initiatives, schemes and programmes and allotted funds to different plans to spread education among the tribals. No doubt all these efforts are significant and highly appreciable, but despite all these efforts, growth rate of education among the tribals is very sluggish. Representation of tribal's in higher education does not meet its expected level.

REFERENCES-

1. Arati Gupta, (2002). Management of Higher Education. New Delhi. Anmol Publication Pvt.
2. Ashok A.D.Cruz (July, 2007). Quality Assurance in Higher Education through Teacher Professionalism. Edutracks, Vol.6 No.11. Pp. 48-51.
3. C. Heredia Rudolf, (1995). "Tribal Education for Development: Need for a Liberative Pedagogy for Social Transformation", *Economic and Political Weekly*, Vol. 30, , pp. 891.
4. Draft Report of Working Group on Higher Education for the XI Plan, Government of India (2007). Planning Commission.
5. Government of India (2002-07): "Tenth, Eleventh and Twelfth Five-Year Plan Document", Planning Commission, Vol 2, Chap 4.1, pp 5-8.
6. J.B.J. Tilak, (2004), Free and compulsory Education. EPW, Vol. 39, No. 7. Ltd.
7. MHRD.(1986). National Policy on Education, New Delhi: Ministry Of Human Resource Development, Government Of India.
8. Lal,M.(2005),Education-The Inclusive Growth Strategy for the economically and socially disadvantaged in the society.
9. Sujatha,k.(2002). Education among Scheduled tribes. In Govinda,R.(ed.), Indian Education Report: A profile of Basic Education. New Delhi: Oxford University Press.
10. Elwin,v.(1944). The Aboriginal. Bombay: oxford University Press.
11. Government Of India.(2013). Annual Report 2012-2013, Ministry of Tribal Affairs, New Delhi: Government of India.
12. Puhan, R. R., Gamango, G. and Malla, L. (2013). Educational Participation of Scheduled Tribal Women in Rayagada District: Analysis of the Barriers and Ongoing Measures by Government. *International Journal of Educational Research and Technology*, 4(2), 22-30

P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November -2019

SPECIAL ISSUE-CCIV

Human Rights Present Scenario and Challenges & Humanities

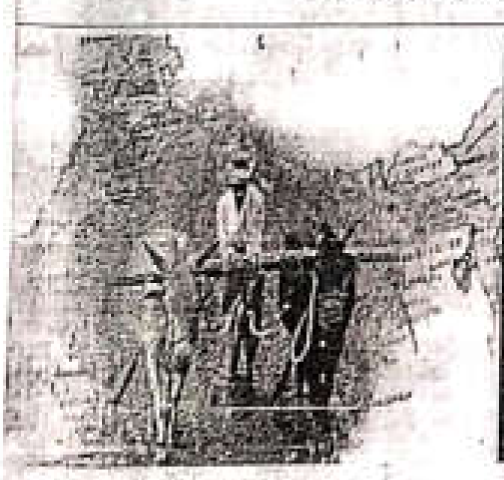

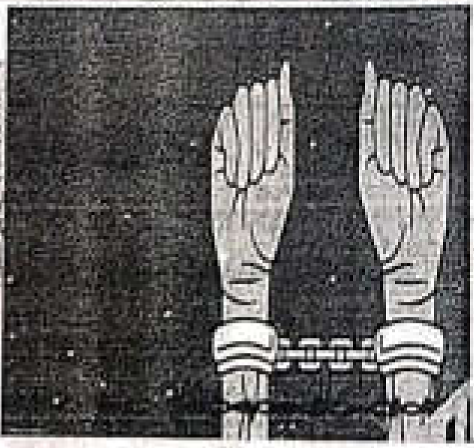

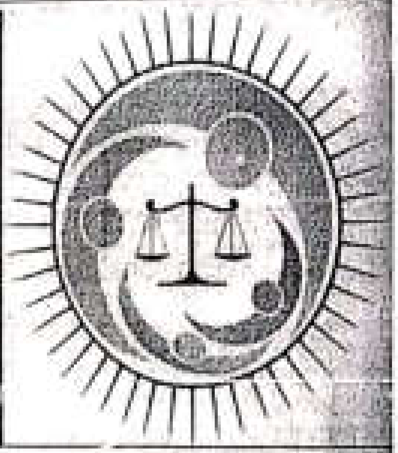

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr. Rajendra S.Korde
Arts, Commerce College, Warwat Bakal, Tq.Sangrampur Dist. Buldhana

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
November 2019

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
47	The Student Centered Learning: The Best Practice For Learning — S. D. Rajratna	217
48	UGC update course in English organized by UGC-HRD Cell RTM Nagpur University A study of the white tiger in caste system perspective — Prof. Prakash Telgote	222
49	Study of R.K.Narayan's Selected Novels in the Light of social issues & values — Dr.Sopan S. Bonde	226
50	A Study of Financing Schemes of SIDBI Industries — Dr. D. R. Panzade	229
51	Mental health and nutrition — Dr. Shilpa Deshpande	233
52	New Trend in English Language Teaching – Communicative Language Teaching — Dr.Suvarna G. Shikare	235
53	Elements of Assamese Culture: A Historical Study — Dr. Gopesh Kumar Sarma	239
54	Impact of English language in India — Dr. Priya S. Murarkar	247
55	A Study on Skill Development Through Yoga — Dr. Arun Kamble	250
56	The Emerging Role of NGOs in Community Development in India — Dr. S. M. Bhowate	254
57	Youth Entrepreneurship as A Way of Boosting Indian Economic Development — Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil	258
58	Educational Values : In The View of Dr. B. R. Ambedkar — Dr. Manish S. Gawal	262
59	Role of Finance in Economic Growth and Development — C.K.Jiwane	265
60	Role of ICT in making Village Smart — Prof. Dr. Milind D Gulhane	270
61	A research study among the engineering colleges in Vidarbha region regarding participation in sports — Dr. Sunil Washimkar	274
62	A study of Capital Structure Analysis and Profitability of Indian Tyres Industry — Dr P N Ladhe	277
63	Public Health and Fitness — Dr. Alka A Thodge	282
64	Newly Discovered Megalithic Cairns at Wadgaon, on the banks of Vena River, Nagpur Dist. Maharashtra — Ankush Dahat	283
65	Business Model Innovation — Dr. Patil Bhagwan Shankar	290

P. Patil Social Work College, Kinhi, Akola
225

Scanned with OKEN Scanner

The Emerging Role of NGOs in Community Development in India

Dr. S. M. Bhonate
Associate Professor Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola

Summary:

A non-governmental organization is a legally established organization founded by natural or legal persons and operating independently of any form of government. The term originally comes from the United Nations and is generally used for organizations that are not part of the government and are not regular profit companies. In cases where NGOs are wholly or partly funded by governments, the NGO maintains its non-governmental status by excluding government officials from the organization's membership. Community development, which was a minor issue in the colonial period and in modernization, had a new focus with alternative development. Community development is the process of transforming the traditional way of life in rural societies into a gradual way of life. A way to help people develop their skills and resources.

Key words: society, globalization, regulation.

Introduction:

India has a long tradition of social service, social reform and volunteering. In India, shortly after independence, NGOs emerged when they appealed to Mahamata Gandhi to dissolve the Indian National Congress and transform it into the Sivak Sang locomotive. Many of Gandhi's followers created voluntary agencies to work closely with government programs on social and economic issues. These agencies organized craft and society, rural development programs, credit unions, educational institutions, etc. The second stage of NGO growth in India was around 1960, when many people realized that government programs to deal with special departments seemed insufficient. From India these groups formed organizations that work for the poor, landless, tribes, debtors and many other social groups that are discriminated against through state policies and social structure.

Globalization in the twentieth century produced the importance of NGOs. Many problems within the nation cannot be solved. International treaties and international organizations such as the World Trade Organization have focused mainly on the interests of capitalist companies. To counter this trend, NGOs have evolved to focus on humanitarian issues, development aid and sustainable development. Representatives of more than 1,000 NGOs visited the 5th World Social Forum in Porto Alegre, Brazil. With regard to environmental problems and sustainable development, the 1992 Earth Summit in Rio was first to demonstrate the power of international NGOs, with nearly 2,400 NGO representatives who played a major role in the deliberations. Some have argued that NGOs in forums like these replace what should be among the popular movements of the poor.

NGOs, often referred to as "precursors of change", can boast multiple roles, such as defence attorneys, educators, catalysts, pressure groups, human rights and awareness activists, and mass mobilizers who work tirelessly for development. They represented a human face to serve a humanitarian cause. This sector, which has become a global "third power", is fighting for empowerment and social transformation.

Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
225

ISSN : 2348-7143
November 2019

The importance, nature and definition of NGOs:

A non-governmental organization (NGO) is a legal organization founded by natural or legal persons and independent of any government. This term is generally used by governments to refer to units that do not have a government status. In cases where NGOs are wholly or partly funded by governments, the NGO maintains its non-governmental status by excluding government officials from the organization's membership.

Professor Peter Welts, from the University of London, defines the NGO as "a voluntary and independent association of people working together for a common purpose of not holding a government position, earning money, or participating in illegal activities." Professor Akira Erie identifies the NGO as a "voluntary, non-governmental, non-profit, non-religious, and non-military association". The World Bank defines NGOs as "private organizations that take measures to alleviate suffering, promote the interests of the poor, protect the environment, provide basic social services or develop society".

Today, India has a strong NGO sector. It is estimated that around 25,000 to 30,000 people are active in India. In fact, as of December 31, 1989, 12,313 NGOs were registered with the Indian Ministry of Interior under the Foreign Contributions Regulation Act (FCRA) of 1976. NGOs have arrived to stay in India and will continue to do political work. Economically or socially, it comes to how to make changes and document government documents.

NGOs and community development:

India has a long history of civil society based on the concepts of Daana (giving) and Seva (service). In times of liberalization, privatization and globalization, when the state deprives many sectors of the development of its authority and the market is not ready to share the burden of development, this sector has proven to be liberalized in order to protect a troubled society and challenges consumption along with the need for a fair distribution of the fruits of development. NGOs are known for their virtues, such as human contact, commitment, great initiatives, flexibility, positive orientation and relationship with society to reach audiences in a very effective way. They are often considered development partners. They sincerely strive to empower marginalized people so that they can maintain their independence and rely less on benevolence and the concessions of others.

Community development, which was a minor issue in the colonial period and in modernization, had a new focus with alternative development. Community development is the process of transforming the traditional way of life in rural societies into a gradual way of life. A method that can help people develop their capabilities and resources; a program for carrying out specific activities for the benefit of the rural population; a movement for progress with a specific ideological context. The Community Development Program was the first national change strategy that allowed the rural community to experience changes in their social and economic lives. The key element in community development is the participation of the people themselves in efforts to improve their standard of living and provide technical and other services to foster initiative, self-help and mutual assistance. The movement combines belief in democracy and social justice, on the one hand, and in service and technology, on the other. In this study, the term community development refers to a process based on the belief that the rural population has the ability to improve, depending on the needs of the villagers, and that the community should be the basic unit. NGOs generally consist of special groups of people with special interests in local, national or international affairs. Although some of these

organizations existed since the beginning of the nation-state, they had to multiply in the transnational era and become more dramatic after World War II. This change is due to technological developments, industrialization and urbanization.

From independence in 1947 to 1980, there was little effort on the part of the Indian government to define the role of the volunteer organization or realize its importance. However, in 1980, the government identified new areas within the framework of the Sixth Five-Year Plan (1980-1985) in which NGOs could participate as new actors in development. These areas include the following: (1) optimal use and development of renewable energy sources, including forests, through the establishment of renewable energy associations at the block level. (2) family welfare, health, nutrition, and related education and community programs in this area (3) Health for all programs, (4) Water Management and Soil Protection, (5) Social Programs for the Weakest Sections, (6) Implementation of the Minimum Needs Program, (7) Disaster Preparedness and Management (i.e. floods and hurricanes, etc.) (Eighth) Environmental Promotion Tribal Development and (IX) Environmental Protection and Education.

However, this would be the first plan in a row. According to the Seventh Five-Year Plan (1985-1990), the Indian government has taken a more active role in volunteering to make societies as self-sufficient as possible. It was hoped that these groups would demonstrate how to use the resources of villages and indigenous peoples and how to use the currently untapped human resources, rural skills and local knowledge for their development. NGOs can make very effective changes because of their status and interaction with local residents, as they can address issues that governments often do not understand. That is, because these organizations operate at the grassroots level, they can sense the urgency of the issues and prioritize the way to solve problems faster. This feature was also perceived by the Indian government. The Eight Plan increases the importance of NGOs, paying particular attention to the role of these agencies as participants in assessing rural development, developing low-cost development plans and the participation of rural people. The planning document states: "A national network of NGOs is created to facilitate the operation of this network, and the Planning Committee has developed three programs dealing with the creation, replication, replication and development of advice." Robinson said that Robinson stressed the power of NGOs in fighting poverty in rural areas, while the myth that the government was the only legitimate player in decision-making and managing development operations was repeatedly rejected in the 1980s. "It is now widely recognized that NGOs have played an important, if not central, role in political change and opened up new opportunities." "Many donors and governments have recognized the important and special role of NGOs in development throughout the year to honor the 1980s, and NGOs have become more serious and committed to strengthening their capacity to address the important policy issues they deal with," Curtin says.

Conclusion:

In democratic societies today, there are many organizations, societies, and associations that seek a variety of social, political, civil, sports, religious, commercial, cultural and recreational purposes. NGOs have created some good channels to reach people in developing countries. Governments cannot support maintenance of social services due to huge infrastructure costs. Infrastructure has been recognized as an urgent need necessary fo

ISSN : 2348-7143
November 2019

development and modernization in developing countries. Most government spending has been spent on major projects like dams, hospitals, schools, water and sanitation, and so on. Governments have generally failed to separate income-generating activities from investment in employment. For this reason, NGOs have evolved into an alternative sector that invites some developers to third parties in terms of public and private institutions. NGOs have become a "third world power" in Indigenous development in India.

References

1. Indu Bhaskar and Geethakutty, (2001) "The role of NGOs in rural areas Development: A Case Study, "Journal of Tropical Agriculture, 39, pp. 52-54.
2. Government of India website, www.ministryofruraldevelopment.gov.in
3. Jain (2006) "Rural Development Plans: An Overview," Certified Public Accountant, Pages: 1.197 to 1,201.
4. Naoki Suzuki, Inside ONG, Medium Technology Publications, London, 1998.
5. Rajasikhar, Rural Development Strategies

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Akola
Scanned with OKEN Scanner

Shri Ganeshdas Rathi Chhatralaya Samiti's

Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya Amravati

NAAC Re-accredited at Grade 'A' with CGPA - 3.09 (2011-16)

ISO9001:2015 certified College

U.G.C. Sponsored

ONE DAY INTER DISCIPLINARY NATIONAL WEB CONFERENCE

on

CHALLENGES IN THE 21st CENTURY AND NEED OF GANDHIAN ...

CERTIFICATE

This is to certify that,

Dr./Mr./Mrs. Dr. S. M. Bhowate

of Smt. P.D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola. has participated/

presented a paper on Philosophical Foundation and Human Values of Mahatma Gandhi

one day interdisciplinary National Web Conference organized by Mahatma Gandhi Study Center of

Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya Amravati on 6th June 2020.

Dr. Sunita S. Dhopte
Conver

Dr. Vijaykumar L. Bhangdiya
Principal

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2020

SPECIAL ISSUE-CCIII

Bhartiya Vicharvant, Humanities

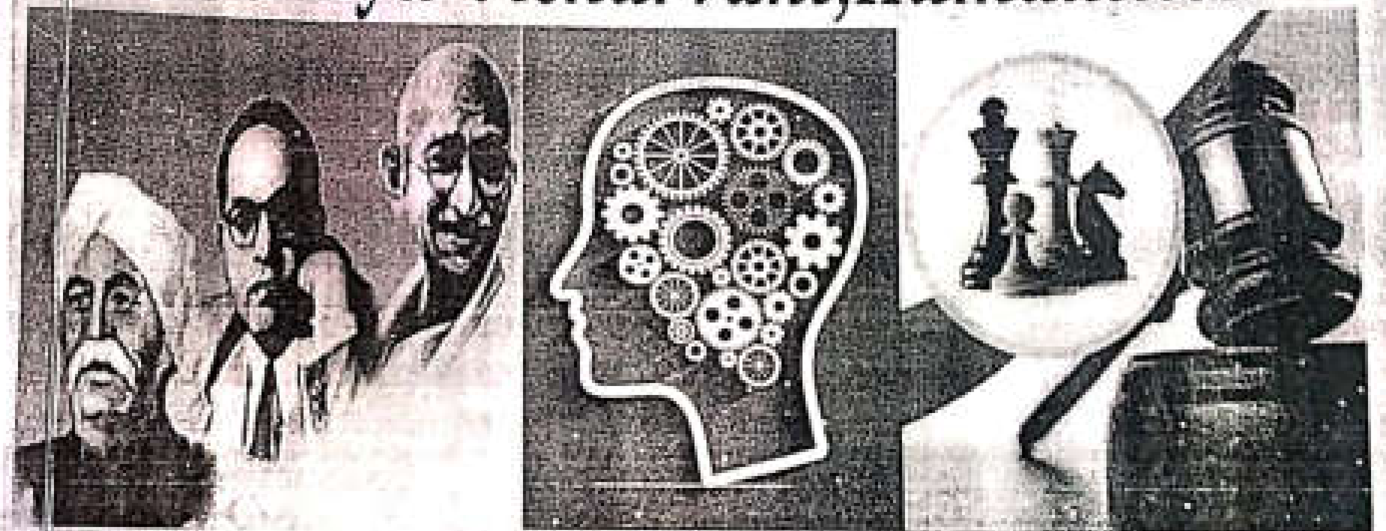

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm.Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Principal
G.S.Tompe
Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

43	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आणि जागतिकीकरण – एक अध्ययन डॉ. श्रीहरी मारोतीराव मानग	[illegible]
44	संशोधनात कॉम्प्युटरचे महत्व डॉ. एस.पी.निंभोरकर	172
45	A Visionary Educationist Mahatma Jotirao Phule: A Micro Study MR. Digambar R. Nagarthawar	174
46	Women Empowerment & Gandhiji Dr. Shipra Singam	179
47	From Buddhism to Transcendentalism is Cross Cultural Relations. Asst. Prof. Smita P. Mohod	182
48	Karmaveer Bhaurao Patil's Mass Education Movement Dr. S. M. Bhowate	184
49	Social Issues In the writings of Rabindranath Tagor Dr.Sachin S. Matode	188
50	Economic Thoughts of Mahatma Gandhi Dr. Liladhar D. Kharpuriye	190
51	Mahatma Gandhi and India's Partition Naveen Sharma	193
52	Early Childhood Care and Education and contribution of Dr. Maria Montessori Dr.Sampada Naseri	197
53	Swami Vivekananda's Views on Education Chitra Majumdar	200
54	Translation, Culture and Global Era Prof. Mahendra Telgote	203
55	Demonetization And Its Impacts On Indian Economy Dr. Arun N. Kamble	206
56	महाराष्ट्राचे मुक्ती सत्याग्रहात योगदान डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	210

Patil Social Work College, Khadki, Akola 225

Scanned with OKEN Scanner

B Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor (SJIF) 7.675, Special Issue
ISSN 2278-9308 January 2020

Karmaveer Bhaurao Patil's Mass Education Movement

Dr. S. M. Bhowate
Associate Professor Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola

Abstract- *Karmaveer Bhaurao Patil launched the rural mass education movement through the Rayat Shikshan Sanstha, Satara. By starting hundreds of voluntary primary schools Karmaveer Bhaurao Patil afforded opportunities of education in the place of residence to the hundreds and thousands of boys and girls of the rural peasants and downtrodden without making any distinction of castes and creeds. Such type of constructive programme of mass awakening through education is first of its own kind. The progressive social reformers like Mahatma Jyotirao Phule, Chh. Shahu Maharaj, Maharshi V.R. Shinde and Karmaveer Bhaurao Patil give utmost importance to the social liberation of the illiterate masses and the downtrodden people of the rural Maharashtra. They firmly believed that unless the masses are educated and socially and politically articulated, unless appropriate democratic political culture is created, the experiment of democratic, political system will not be successful in a society based on hierarchical caste system.*

Introduction-

In the developing countries like India, education has to play a crucial role in bringing about rapid socio-economic transformation. 'Education is thus looked upon as one of the, if not the most, important Ideological Forces for Radical Transformation.' The British rulers in India introduced the English education with an objective to create a class of persons who would act as the 'interpreters between the rulers and the ruled. Consequently, it was mostly utilized by the social groups in power to strengthen and perpetuate their own position.' Even then the colonial educational system transferred the education philosophy of the ruling country uncritically in the colonial setting. Naturally, the first generation of India having received English education and having read J.S. Mill's 'On Liberty', and 'The Representative Government' and Edmond Burke's 'Reflections on, the French Revolution', became politically conscious and started demanding from the rulers the various political rights under the British Empire. But the missionary schools started by the Christian Missionaries with an intention of converting the poor illiterate people of the backward classes and the downtrodden .As a result, the young boys and girls of the rural areas and downtrodden people benefitted themselves and saw in this education the forces of social emancipation. Justice M.G.' Ranade, Gokhale, Tilak and Karve belong to the first group whereas Mahatma Jyotirao Phule,V.R. Shinde, Shahu Chhatrapati belong to the second group.Both these groups had been inspired by the English education and became instrumental in strengthening the forces of nationalism and democracy. The political leaders of the pre-independence era believed in the democratic principles, importance of education and social change. They also tried in their own way to educate the people by opening schools and colleges in big cities and towns. But such isolated efforts were insufficient to awaken the slumbering masses.

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Karmaveer Bhaurao Patil [illegible]

By starting [illegible] of [illegible] the [illegible] of education in the place of residence to the hundreds and thousands [illegible] and girls of the [illegible] and downtrodden without making any distinction of castes and creeds, such type of [illegible] programme of mass awakening through education is first of its own kind. On this point Principal [illegible] Kelundkar pointed out, 'The work of this type of spreading education in the rural masses, expanding [illegible] it popular in the rural area is one of the great achievements in the life of Bhaurao Patil. We do not [illegible] parallel instance of mass education movement in the history of Modem India.'

Karmaveer Bhaurao Patil' Mass Education Movement

The progressive social reformers like Mahatma Jyotirao Phule, Chh. Shahu Maharaj, Maharshi V.R. [illegible] and Karmaveer Bhaurao Patil give utmost importance to the social liberation of the illiterate masses [illegible] downtrodden people of the rural Maharashtra. They firmly believed that unless the masses are [illegible] and socially and politically articulated, unless appropriate democratic political culture is created, the [illegible] of democratic, political system will not be successful in a society based on hierarchial caste [illegible]. Having realized the important role of education in the creation of democratic political culture, Karmaveer Bhaurao Patil through the Rayat Shikshan Sanstha, Satara opened primary and secondary schools, [illegible] colleges for men and women and Arts, Science and Commerce colleges in the rural areas throughout [illegible] Maharashtra. His philosophy of education based on principles of self-reliance, study, self-respect and [illegible] labor goes to create such attitudes and orientations of a person towards politics and a sense of [illegible], active participation in the nation-building activities and a widespread sense of civic [illegible].

As a true disciple of Mahatma Jyotirao Phule, Karmaveer Bhaurao Patil had faith in the power of [illegible] for bringing complete change amongst the illiterate rural masses and the downtrodden people. He [illegible] realized that unless the masses are educated they will not be able to enjoy true freedom. There will be no [illegible] to the high caste dominance in the social and political fields. He gave emphasis on formal and liberal [illegible] to bring a change in the attitudes of his students because the school is potentially more influential than the family or other agencies.

Karmaveer Bhaurao Patil's educational philosophy based on freedom, self-reliance, self-respect, dignity of labour and study, was full of democratic contents and was designed to strengthen the democratic values in the minds of students. He had no philosophy to practice, but it was what he learnt by his personal experiences, [illegible] adored education and school as the sole method to emancipate human beings. The educational pattern of Rayat Shikshan Sanstha thus went a long way in changing the traditional beliefs and parochial attitudes of the students and made them democratic in attitude and taste.

Karmaveer Bhaurao Patil was Satya Shodhak Samaj activist and, therefore, worked with [illegible] educate his students in the basic principles of liberty, equality and fraternity, the [illegible] principles of democracy. Karmaveer Bhaurao Patil and the teachers serving in the [illegible] Sanstha spent most of their time in the close association of students and took meals with them [illegible] worked with

Smt. L.D. Patil Social Work College [illegible] College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] while the general [illegible] political [illegible].

[illegible] Bhaurao Patil, by educating the younger generations of the [illegible] Maharashtra changed their attitudes by making them ambitious active in public life. He taught them to acquire different skills to do their jobs well and earn respect in their social and political life. He taught them to be generous and considerate to others. Bhai G.D. Lad, organizer of Patri Sarkar while speaking Karmaveer Bhaurao Patil's pattern of education said, 'Bhaurao Patil's mass education movement strengthened the forces of social equality in the rural areas of Western Maharashtra. But personally I feel that economic equality lays a sound foundation of social equality and gives stability to it.' Dr. A.R. Kamat also agrees with contention and says, 'The thought of social equality was the concern of all social reformers in modern Maharashtra for the last one hundred fifty years. Karmaveer Bhaurao Patil's mass education movement is one of the important factors of this movement. Through mass education Bhaurao Patil aimed to establish social equality in the society. Dr. S.S. Bhosale of Kolhapur also said, ' Bhaurao Patil through the experiment of Boarding houses common to all boys of different castes and creeds and education through self-reliance inculcated in the students the spirit of tolerance and cooperation and common living on the basis of equality. It changed their traditional beliefs and attitudes.' Principal Narahar Kurundkar of Nanded has discussed at length the special features of Karmaveer Bhaurao Patil's education pattern and experiment of boarding houses and said, ' Karmaveer Bhaurao patil's education tried to create new men who have accepted the principles of secularism,equality social justice and democracy in their ways of life.' Shri K.G. Suryawanshi Retired Dy. Director of Education, Maharashtra State says, 'He made his students to realize the fact that all men are equal and there is no difference between them. As students of different castes,especially the untouchable, lived, dined and slept together with the touchable boys, and thus a spirit of caste toleration was inculcated in the young boys, it strengthened secularforces in Western Maharashtra.' The cause of uplift of the depressed classes was the primary concern of Karmaveer Bhaurao Patil's mass education movement. He paid particular attention to educate the boys of untouchable castes with those of the touchable castes with an intention to foster secular attitudes of the touchable students and to inculcate the feeling of self-respect and cooperative life in the boys of untouchable castes.

Mahatma Jyotirao Phule and his followers like Karma veer Bhaurao Patil fully realized that only educated people from the masses and the downtrodden people will be able to end the dominant position of the high caste people. The hegemony of Brahmins and Kayasthas in the society came to an end and newly educated middle castes and land-owning classes dominate the politics and social life of the village and extend their influence to Tahsils, Districts and State level. He further says, 'The high caste people lost their [illegible] in the new situation and these people are migrated to cities and accepted services in government and [illegible] government offices and private industrial sectors. But even in the cities and semi urban neighb[illegible]

[illegible] Patil Social Work College [illegible] College Code 225 [illegible]

[illegible] near monopoly no longer [illegible] [illegible] dramatically [illegible] by the emergence of the new [illegible] elite of the rural origin of the middle castes and [illegible] of the decisive shifts in the political power.

The democratization of education effected in large scale over thirty to forty years in the length and breadth of Western Maharashtra by Karmaveer Bhaurao Patil and his Rayat Shikshan Sanstha has brought [illegible] social stratification and changed the balance of power in favour of majority community and the rural [illegible] who were hitherto excluded from share in the political power of the region.

Conclusion-

Karmaveer Bhaurao Patil, as a true disciple of Mahatma Phule, Chhatrapati Shahu and Mahatma Gandhi devoted his life to educating the masses and the untouchable people of rural areas to create a favourable environment to establish an integrated society and to bridge the gap between the rulers; and the [illegible]. He was aware of the fact that unless the masses and the exploited people were made conscious of their [illegible] and political rights the dominance of high caste people could not be ended. The spread of education in the masses will bring increasing participation of common people in the politics of the region and thus the [illegible] of democracy would be released in the society.

References-

1. Bhosale, R.R. Interview on 20.4.1978.
2. Kamat, A. R. 'Education, Politics and Political Content of Education in The Political Content of Education Socio-research Centre, Calcutta, 1977.
3. Kamat, A. R. Interview tape-recorded on 10.8.1978.
4. Kurundkar, Narahar. Interview based on the questionnaire tape-recorded by the research scholar on 3rd April, 1978.
5. K.G. Suryawanshi, Dy. Director of Education of Maharashtra State (Rtd.), Kolhapur – Interview taken on 3 April, 1978.
6. Kamat, A.R. 'Education and Social Change' in A.B Shah (ed.) The Social Context of Education (Allied Publishers, New Delhi 1978.
7. Lad, G.D. Interview taken at Mohityanche Vadgaon (Sangli) on 14th April, 1978.
8. Naik, J.P. 'Political Content of Education' in The Political Content of Education (Socio-research Centre, Calcutta, 1977.

19-20

Athavale College of Social Work, Bhandara. Maharastra

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2348-7143

Impact Factor 6.261(SJIF)

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. प्रा. एस.एन.देशमुख

Of श्रीमती पी.डी.पाटील महाविद्यालय,खडकी, अकोला

has published a paper on बालकामगार आणि (मानवाधिकार) हक्क

Peer Reviewed International E-Research Journal Special Issue on" Current Trends in Humanities & Commerce" Published on Dated 5, September - 2019.

Sant P.D. Patil Social Work College Khadki, Akola College Code 225

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November -2019

SPECIAL ISSUE-CCIV

Human Rights Present Scenario and Challenges & Humanities

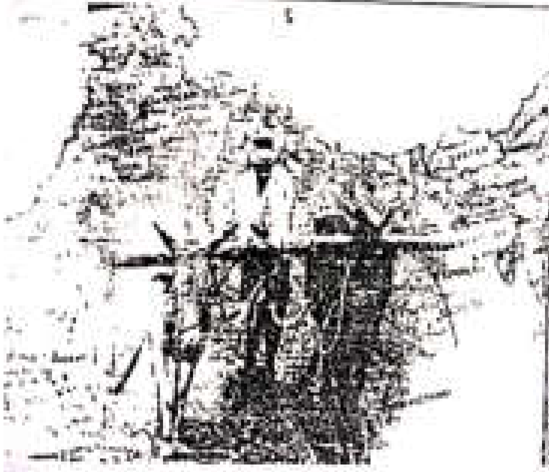

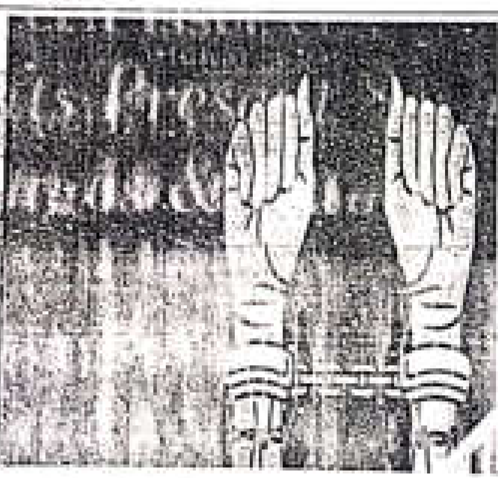

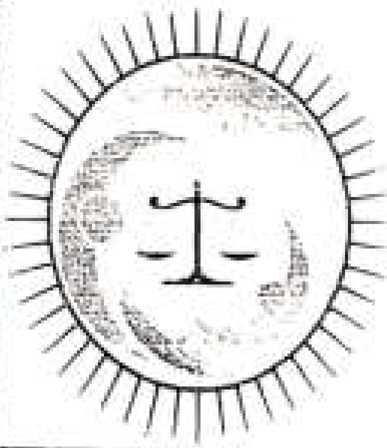

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr. Rajendra S Korde
Arts, Commerce College Warwat Bakal,
Tq.Sangrampur Dis. Buldhana

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assit. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian ...
- Dictionary ...

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
November 2019

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	महाराष्ट्र ग्रामसंस्था : एक आकलन — डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव	10
2	सामाजिक कादंबरी व अण्णा साभूंची 'बहिष्कृत' दलित--ग्रामीण जीवनाचा अविष्कार — श्री. गिरीधर शंकरराव काचोळे	14
3	रविंद्रनाथाच्या गीतांजलीतील मृत्यूची रुपे — डॉ. प्रविण कारंजकर	19
4	भारतातील वृध्दांची लोकसंख्या व वृध्दांची समस्या — श्री आर. व्ही. कसारे	23
5	कर्जतचे श्री संत सद्गुरू गोदड महाराज — प्रा. मोरे भास्कर निवृत्ती	29
6	ग्रंथालय : कौशल्य विकास — श्री सुरेन्द्र दि.अवथरे	33
7	तहान : संक्रमण काळातील ग्रामीण जीवन — प्रा. महेंद्र झालके	38
8	बालकामगार आणि हक्क — प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख	42
9	अन्नसंरक्षण — डॉ.प्रा.विभा ज. घोडखांदे	46
10	शंकरराव कोल्हे यांचे जलसिंचन विषयक कार्य — प्रा.झरेकर आर.एस.	51
11	लोकतांत्रिक भारत में महिलाओं की राजनीतिक सहभागिता — प्रा. डॉ. किशोर बी. वासनिक	57
12	मार्क्सवादी समीक्षाविचार — प्रा. डॉ.विजय रूपराव राऊत	61
13	धान उत्पादन खर्चाचे व उत्पन्नाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन — प्रा. डॉ.ए.बी.पटले	65
14	मेळघाट प्रदेशातीलपुनर्वसित वसाहतींच्या स्वरुपावर व्याघ्र प्रकल्पाच्या प्रभावाचे भौगोलिक विश्लेषण — डॉ. प्रमोद म. बावणे	71
15	मी वांगेतच उभा आहे : भूषण रामटेके : एक चिकित्सक अध्ययन — प्रा.डॉ.प्रशांत धनवीज	75
16	व्यक्तिमत्वाचा खेळात दिसणारा कार्यमान — डॉ. उदय दा. मेंडुलकर	81
17	गलिच्छ वस्ती भारतातील एक सामाजिक समस्या — प्रा. विशाखा मानकर	85
18	आदर्श गाव योजना आणि सामाजीक विकास — प्रा. कमलेश मानकर	90
19	पर्यावरण आणि मानवी हक्क — प्रा. डॉ. नलिनी भगत	95
20	मानवाधिकार : दहशतवादी कृत्य — डॉ. अजय काळ्जी मेश्राम	99
21	महिला आरक्षण विधेयक और राजनैतिक दलो की भूमिका — प्रा. एच. पारधी	103
22	डॉ.सुरेशचन्द्र शुक्ल का हिन्दी नाट्य साहित्य में योगदान — डॉ.परदेशी पी. बी.	106

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
November 2019

बालकामगार आणि हक्क

प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला - ४४४ ००४

प्रस्तावना :

भारतातच नव्हे, तर जगभरात बालकामगारांची समस्या प्राचिन काळापासून वर्तमान काळापर्यंत उग्र स्वरुप धारण करत आहे. निसर्गतः मानव व मानवेतर प्राण्यांना आपले जीवन सुखाने व्यतित करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. तरीही आपल्या स्वार्थापोटी अनेक कारखानदार, जमिनदार, हॉटेल मालक, कमीत-कमी मजुरीत जास्तीत जास्त काम करुन घेण्यासाठी सर्रासपणे बालकामगारांचा उपयोग करतांना दिसून येतात. पंडीत जवाहरलाल नेहरुंचा जन्मदिवस १४ नोव्हेंबर बालदिन म्हणून भारतभर साजरा केला जातो. पं. नेहरुंना बालकांच्या सर्वांगिण विकासाची भवितव्याची दुरदृष्टी होती. त्यासाठी त्यांनी बालकांच्या विकास योजनांचा कार्यक्रम राबवण्याचा प्रयत्न केला होता व तशा प्रकारचे कायदे रचनेद्वारे करण्यात आले होते. नेहरुंची स्वतःची इच्छा अशी होती आपला जन्मदिन बालदिन म्हणून साजरा करण्यात यावा.

प्रस्थापित समाज व्यवस्थेत बालकल्याणासाठी कायदे निर्माण झाले असले तरी भांडवलदार, कारखानदार, हॉटेल व्यावसाईक, भिक्षा व्यवसाय करणारे व्यावसायिक, गुन्हेगार व अनैतिक धंदा करणारे गुन्हेगार हे स्वताच्या फायद्यासाठी अन्यायाच्या व नियमबाह्य तत्वाने लहान मुलांकडून बेकायदेशीर कार्य करुन घेऊन वेठबिगारी करण्यास भाग पाडतात.

भारतात गेल्या सहा दशकांपासून १२ पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून विकासाच्या भरपूर योजना राबविल्या गेल्या असल्या तरी देशातील बालक हा मुलभूत घटक जो पुढे देशाचे भवितव्य ठरविणार आहे तो आजही दुखी: व कष्टी असलेला दिसून येतो. बऱ्याचशा कुटूंबात आई-वडीलांकडून मुलांची उपेक्षा होते, त्यांना मारझोड केली जाते. खाजगी व्यवस्थेत मालक त्यांचे लैंगिक शोषण करतांना दिसून येतो. साहजिकच यामुळे भावनात्मक, शारीरिक व लैंगिक अत्याचाराची समस्या वाढत चालली आहे. तरीसुध्दा आपल्या देशात या समस्येकडे गेल्या दहा वर्षापासूनच विचारवंतांचे लक्ष गेलेले दिसून येते. जनता आणि प्रशासनाने अजूनही या समस्यांकडे गांभीर्याने पाहिलेले दिसून येत नाही.

बालकांचे हक्क हा शब्द ऐकण्यास थोडा वेगळाच वाटतो. कारण जे वय बागडण्याचे असते. न कळतेपणी जीवनाचा आनंद घ्यायचे असते त्या वयात बालकांना हक्क म्हणजे काय हे कसे कळणार हा ही प्रश्न महत्वाचा आहे. विभक्त कुटूंब पध्दतीमुळे आज मुलांकडे लक्ष देण्यास पालकांना वेळ नाही. नौकरी करणारे पालक मुलांना पाळणाघरात सोडून जातात. मागे मुंबईमध्ये अशाच एका पाळणाघरात ठेवलेल्या मुलाला तेथील दाईने रस्त्याच्या कडेला एका व्यक्तिकडे सोपवून दिवसभर रस्त्यावर बसून भीक मागितल्याचा प्रकार उघडकीस आलेला आहे. अशा परिस्थितीत मुलांचा शारीरिक, मानसिक विकास कसा होणार हाही प्रश्न आहे. मुळातच पालक वर्ग समजूतदार नसल्यामुळे घरात बालकासमोरच त्यांची भांडणे, संघर्ष, वाद-विवाद चालू असतात. त्यामुळे साहजिकच याचा परिणाम मुलांच्या कोवळ्या मनावर होताना दिसून येतो.

आज संपूर्ण जगामध्ये मानवी हक्कांसबंधात चर्चा होताना दिसते मानवाला मानव म्हणून जगण्यासाठी महत्वाचे हक्क असले पाहिजेत. याचाच विचार करुन १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेने ३ कलमांचा मानवी हक्काचा जाहीरनामा प्रसिध्द करुन जगातील सर्व राष्ट्रांनी या मानवी हक्काचा आदर केला पाहिजे असे स्पष्ट केले. भारतीय घटनेनेही नागरिकांच्या मुलभूत हक्काचा समावेश करुन मानवी संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

भारतात बाल अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठे २९ डिसेंबर २००६ रोजी बाल अधिकार आयोगाची स्थापना करण्यात आली. जो बालकांच्या हक्कासंदर्भात देशभरात योग्य नियंत्रण प्रस्थापित करेल अशी अपेक्षा आहे. तसेच भारतीय घटनेत कलम २१ (अ) नुसार ६ ते १४ वयोगटातील मुलांसाठे सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्यासंबंधी उल्लेख आढळतो. तसेच कलम ३९ (ई) नुसार अनउपयुक्त व्यवसायात बालकांना प्रवेश करण्यास भाग पाडू नये तसेच कलम ३९ (च) नुसार [illegible] सुविधा देण्यासंबंधी सुतोवाच करण्यात आलेला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

ग्रामपंचायत, नगर परिषद या ठिकाणी जाऊन किंवा भित्तीपत्रकाच्या माध्यमातून द्यावी.

२) बालमजूरी ही पूर्णतः त्या बालकाची समस्या नसून त्या कुटुंबाची समस्या आहे, त्यामुळे कुटुंबातील दारिद्र्य निर्मुलनासाठी शासनाने प्रयत्न करावेत.

३) अपंग पालकांच्या बालकास शासनाने शिक्षणाची, निवासाची सोय करून द्यावी. तसेच अपंग असणाऱ्या आई वडिलांना व्यवसाय
किंवा उपजिविकेचे साधन करून द्यावे.

४) बालकामगार निर्मुलनासाठी निर्माण केलेले कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करावी.

५) समाजाने, समुहाने बालकामगाराकडून काम करून घेतल्या जाणाऱ्या हॉटेलवर तसेच उद्योगावर व त्यातील उत्पादनावर बहिष्कार टाकावा.

६) समाज व्यवस्थेतील वर्गरचना कमी करण्यासाठी शासनाने करचना सुधरावी, श्रीमंतावर जास्त कर तर गरिबांना अनुदान द्यावे.

७) अनेक कुटूंबात मुलांची संख्या दोन पेक्षा जास्त असते. अशा वेळी बालकांना पायाभूत सुविधा न देता कामास पाठवले जाते. त्यांच्या आई-वडिल, पालकांस शिक्षेची तरतूद करावी व त्याची अंमलबजावणी करावी.

संदर्भ ग्रंथ :

१) भारत का राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग - अरुण कुमार पाल्डे - रचा पब्लिकेशन्स, ४२७८४८, अन्सारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली.

२) भारतीय प्रशासन - प्रा. के. आर. बंग, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

३) Human Rights - Fareed Kazmi Intellectual Publishing House, २३, Daryaganj, Ansari Road, New Delhi.

४) Human Rights - Shankar Sen, APH Publishing Corporation, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi.

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2230-

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

संशोधन पद्धती
Research Methodology

20	Dr. Balasaheb G. Pawar	Symbolic Elements in Eugene O'Neill's 'The Hairy Ape'	72-74
21	Dr. V. L. Girase	Fundamental of research methodology and data collection	75-77
22	Dr. Shankar Dhanwade	STUDYING SOCIAL PHENOMENA SCIENTIFICALLY	78-79
23	डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी	संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्व	80-83
24	डॉ. वासुदेव वले	संशोधन पद्धती	84-86
25	Dr. Balaji P. Munde	Importance of Social Research in present era	87-89
26	Dr.Tarode Vijay Laxman	Research Methods in Public Administration	90-92
27	मानने गजानन धोंडू	संशोधन आराखडा प्रकार आणि महत्व	93-95
28	प्रा.डॉ. संजय श्रीहरी कुंभारे	संशोधनामध्ये मुलाखतींचे फायदे व तोटे	96-98
29	डॉ. विजय ज्ञा. राऊत	''अनुसंधान का स्वरूप एवं प्रारूप''	99-101
30	प्रा. शरद भिमराव काकुळे	संशोधनातील वैज्ञानिक संशोधन पध्दतीने अभ्यास	102-103
31	डॉ. ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे	संशोधनातील प्रश्नावलीचे फायदे व तोटे	104-106
32	प्रा.डॉ.सौ.दीपा अनिल पाटील	नमुना निवड तंत्र व प्रकार	107-109
33	प्रा. प्रकाश दत्तु जगताप	''नमुना निवडीचे तंत्र व प्रकार - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास''	110-112
34	प्रा.डॉ. वागढव ए.आर. श्रीमती काळवणे के.आय.	संशोधनातील मुलाखतींचे फायदे व तोटे	113-115
35	डॉ. सुधीर गायकवाड	संशोधन आराखडा - प्रकार आणि महत्व	116-118
36	प्रा.डॉ. दिलीपसिंह श्रं. निकुंभ	संशोधनाचे संशोधन	119-124
37	प्रा. एस. एन. देशमुख	तथ्य संकलनाची तंत्रे	125-127
38	विश्वास दामोधर तळेकर प्रा.डॉ. दिनकर एस. कळंबे	संशोधन आराखड्याचा अर्थ व आदर्श संशोधन आराखड्याचे आवश्यक घटक	128-130
39	Prof. Dr. Nitinkumar D. Mali	Agricultural Land use Planning and Development of Nagziri Village in Shahada Tehsil of Nandurbar District.	131-133
40	Mrs. Nilima Vikaram Mahajan (Mali)	Digital Preservation Around the Libraries	134-136

Journal of Research & Development Vol. 10 (Special Issue 4) January 2020. (ISSN-2230-9578)
COSMOS IMPACT FACTOR - 4.270

तथ्य संकलनाची तंत्रे

प्रा. एस. एन. देशमुख
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी

प्रस्तावना :

मनुष्य हा एक बुद्धिजीवी प्राणी आहे. त्याला प्रत्येक घटनांची कारणमीमांसा जाणून घेण्याची इच्छा असते. त्याची हीच इच्छा किंवा जिज्ञासा हाच संशोधनाचा आधार आहे. नवीन ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी केलेल्या पद्धतशीर प्रयत्नांना 'संशोधन' असे म्हणतात. संशोधनाद्वारे तो एका बाजूस निसर्गाच्या रचनेची कारणमीमांसा करीत असतो तर दुसऱ्या बाजूस तो सामाजिक घटनांची कारणमीमांसा करीत असतोसामाजिक घटनांचे शास्त्रीय अध्ययन करून कार्यकारण संबंध प्रस्थापीत करणे आणि ज्ञानाची व्याप्ती वाढविणे हाच सामाजिक संशोधनाचा उद्देश असतो. त्यामुळे नवीन ज्ञान प्रकाशात आणले जाते. तसेच जुन्या ज्ञानातील उणीवा दूर करून त्यात नवीन ज्ञानाची भर घातली जाते. थोडक्यात असे म्हणता येते की, कोणत्या तरी सामाजिक समस्येच्या सोडवणुकीसाठी केलेले पद्धतशीर आणि शास्त्रीय चिंतन म्हणजे 'संशोधन' होय. त्यासाठी संशोधकाला विशिष्ट तंत्रांचा आणि सांख्यिकीय पद्धतींचा उपयोग करावा लागतो.

सामाजिक संशोधन ही संज्ञा 'समाज' आणि 'संशोधन' या दोन क्षेत्रांशी निगडीत आहे. पॉवलीन यंग यांच्या मते, क्रमबद्धता, अंतर्गत संबंध, सामान्य स्पष्टीकरणे आणि नैसर्गिक नियम यांच्याद्वारे नवीन तथ्ये शोधून काढण्याची किंवा जुन्या तथ्यांची पडताळणी घेण्याची सामाजिक संशोधन ही एक पद्धतशीर प्रक्रिया आहे.

थोडक्यात, सामाजिक तथ्ये, व्यवहार, घटना, सिद्धांत आणि नवीन ज्ञान यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या संशोधनांना 'सामाजिक संशोधन' असे म्हणतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) नविन ज्ञान प्राप्त करणे. २) जीवनात नविन तथ्य शोधणे. ३) जुन्या तथ्यांचे परिक्षण करणे. ४) परस्पर संबंध व कार्यकारण भाव स्पष्ट करणे. ५) सामाजिक प्रगतीला व नियंत्रणाला सहाय्यक होते. ६) संशोधन समाज कल्याणसाठी उपकारक आहे.

सामाजिक संशोधनाच्या व्याख्या (Definition of Social Research) :-

निरनिराळ्या अभ्यासकांनी सामाजिक संशोधनाच्या निरनिराळ्या व्याख्या केल्या आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख व्याख्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१) सामाजिक घटना आणि समस्या याबाबत नवीन ज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणून केलेल्या क्रमबद्ध संशोधनाला 'सामाजिक संशोधन' असे म्हणतात.
- मोझर

२) ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारीत करणे, त्याची अचूकता तपासणे आणि सिद्धांताच्या मांडणीसाठी किंवा कलेच्या व्यावहारीक उपयोगासाठी हे ज्ञान कितपत साहाय्यभूत ठरते हे पाहण्यासाठी शास्त्रीय पद्धती शोधून काढणे, त्यांचे विश्लेषण करणे आणि सामाजिक जीवनाच्या संकल्पना मांडणे म्हणजे 'सामाजिक संशोधन' होय.
- एम.स्लीसिंजर आणि एम. स्टिफ्हसन

३) सामाजिक घटना, समस्या, व्यवहार इत्यादिंतील अचूक कार्यकारण संबंध शोधून " काढण्यासाठी आणि संबंधीत विषयाचे प्रचलीत ज्ञान अद्यावत करण्यासाठी केलेल्या पद्धतशीर अध्ययनाला सामाजिक अध्ययन असे म्हणतात.
- डॉ. बोधनकर, प्रा. अलोणी

सामाजिक संशोधन पद्धती ही शास्त्रीय स्वरुपाची पद्धती आहे. सामाजिक विषयात संशोधन करताना संशोधकाला विविध शास्त्रीय पद्धतींचा व तंत्रांचा अवलंब करूनच निष्कर्षांचे किंवा सिद्धांतांचे प्रतिपादन करावे लागते. त्यामुळे सामाजिक संशोधनात त्याच्या कल्पनाशक्तीला कुठलेही स्थान नसते. कोणतेही संशोधन हे सत्यान्वेषणासाठीच केले जाते. समस्याविषयाबद्दल जिज्ञासूवृत्तीने सत्याचा शास्त्रीय पद्धतीने शोध घेणे हे संशोधनाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. तसेच अनुभव प्रामाण्य हे शास्त्रीय पद्धतीचे महत्त्वाचे लक्षण आहे. सामाजिक संशोधनात अनुभवप्रमाणित तथ्ये संकलीत करावी लागतात.

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

महत्वपूर्ण माहिती मिळवू शकतो. अशा चर्चेतून त्याला त्या विषयक्षेत्राशी संबंधीत सामाजिक प्रक्रियांची देखील माहिती मिळविता येते.

द्वितीयक किंवा दुय्यम प्रलेखीय स्त्रोतांची माध्यमे :-

द्वितीयक स्त्रोतांचे स्थूलमानाने पुढील दोन प्रकार पडतात,

१) व्यक्तिगत प्रलेखीय स्त्रोत (Sources of Personal Documents)

२) सार्वजनिक प्रलेखीय स्त्रोत (Sources of Public Documents)

१) व्यक्तिगत प्रलेख :-

आपल्या व्यक्तीगत तसेच सामाजिक जीवनात येणारे अनुभव शब्दबध्द करून ते संग्रही ठेवण्याची अनेक व्यक्तींना सवय असते. अशा व्यक्तींनी स्वतःबद्दल, समाजातील इतर व्यक्तींबद्दल तसेच समाजात घडून येणाऱ्या घटनांबद्दल नियमीत लिखाण केलेले असते. त्या लेखनालाच ''व्यक्तीगत प्रलेख'' असे म्हणतात.

आत्मचरित्रे व जीवन चरित्रे : सामान्यपणे निरनिराळ्या क्षेत्रात कर्तृत्व गाजविणाऱ्या आणि नावलौकिक मिळविणाऱ्या व्यक्तींचीच जीवन चरित्रे निरनिराळ्या लेखकांकडून लिहीली जातात. कारण त्या व्यक्तीच्या अद्वितीय गुणांनी लेखक भारावून जातो. तसेच जगातील प्रसिद्ध पुरुष आपली जीवन चरित्रे लिहीतात किंवा इतरांकडून लिहवून घेतात. अशा चरित्रात चरित्र लेखकाचे व्यक्तीगत जीवन तर असतेच परंतु त्याचबरोबर त्याचा संबंध समाजातील अनेक व्यक्तींशी आणि घटनांशी येत असल्यामुळे त्यात तत्कालीन समाज जीवनाचे प्रतिबिंब उमटले असते. त्यावेळची सामाजिक परिस्थिती आणि सामाजिक घटना यांचे त्यात वर्णन असते.

दैनंदिनी किंवा रोजनिशी : काही व्यक्ती आपल्या जीवनातील महत्त्वाचे प्रसंग, निर्णय घेण्याची परिस्थिती, मनःस्थिती, घटना इत्यादिंची नोंद आपल्या दैनंदिनीत करून ठेवतात. दैनंदिनी लिहीणारी व्यक्ती स्वतःच्या दृष्टीकोनातून अनेक गोष्टींची प्रामाणिकपणे नोंद करून ठेवीत असते. अशा दैनंदिनीवरून संशोधकाला सामाजिक घटनेसंबंधीची अनेक तथ्ये काढू शकतात. दैनंदिनीवरून कित्येक गुप्त गोष्टींचा उलगडा होतो. म्हणून दैनंदिनी हा तथ्यांचा महत्वपूर्ण स्त्रोत आहे.

पत्रे : प्रसिद्ध व्यक्तीचा पत्रव्यवहार हा व्यक्तीगत आणि खाजगी अशा दोन्ही स्वरुपाचा असतो. पत्राद्वारे पत्रलेखकाच्या भावना आणि विचार स्पष्ट होतात. कधीकधी पत्रातून प्रेम, क्रोध, मैत्री, वैवाहिक संबंध, खाजगी भानगडी इत्यादि महत्वपूर्ण बाबी सुद्धा स्पष्ट होतात. पत्र व्यवहारातून व्यक्त होणारे विचार, वैयक्तिक दृष्टीकोन, एखाद्या महत्त्वाच्या घटनेची पार्श्वभूमी इत्यादि बाबी संशोधकासाठी तथ्य सामग्री म्हणून महत्त्वाच्या ठरु शकतात.

संस्मरणे किंवा आठवणी : अनेक व्यक्तींना तसेच त्या व्यक्तींच्या संपर्कात येणाऱ्यांना काही महत्वपूर्ण प्रसंगांच्या आठवणी लिहून ठेवण्याची सवय असते. आपल्या जीवनातील महत्वपूर्ण प्रसंग, प्रवास, तीर्थयात्रा इत्यादिंबाबत लिहून ठेवलेल्या माहितीचा तथ्य संकलनासाठी उपयोग होतो. त्या माहितीमुळे सामाजिक घटनांवर प्रकाश पडतो. त्याचा संशोधनासाठी तसेच इतिहास लेखनासाठी उपयोग होतो.

संदर्भ ग्रंथ सुचि :

१) बोधनकर, सुधिर, अलोणी विवेक, सामाजिक संशोधन पध्दती, साईनाथ प्रकाशन नागपूर २००३.
२) घाटोळे रा.ना. समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पध्दती मंगेश प्रकाशन नागपूर २०१०.
३) खोटे पुरुषोत्तम, समाजकार्य संशोधन आणि प्रबंध लेखन, विद्याप्रकाशन नागपूर - १०.

*****

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad

Affiliated

Karmaveer Pratishthan Jalna's

JALNA COLLEGE OF SOCIAL WORK JALNA

Accredited With 'B' Grade by NAAC

16/19-20

Certificate

25 Celebrations

This is Certify that Mr/Mrs.Prof/Dr. S. N. Deshmukh of P. D. Patil College of Social Work Akola has Actively Participated as ~~Resourse Person~~ ~~Chair Person~~/ ~~Chief Guest~~/ Presented Paper Entitled(absentia) संत गाडगेबाबा यांचे सामाजिक प्रबोधन In Multi disciplinary National Conference on **Progressive Thoughts in Maharashtra and Need of Social Enlightenment of OBC's** Organized by Jalna College of Social Work Jalna on 11th February 2020

Dr. Sanjay Lakhe Patil
President - Karmaveer Pratishthan,Jalna

Dr. Rajkumar Mhaske
Principal - Jalna College of Social Work

Dr. Balaji Munde
Convener & Coordinator
Chairman BOS (Social Work)

Dr. Sudhir Gaikwad
Co-Coordinator
NSS Programme officer

Dr. Madhu Khobragade
Co-Coordinator
Chairman IQAC

P. D. Patil Social Work College, Akola — College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCV

Progressive Thoughts in Maharashtra and Need of Social Enlightenment of OBCs

College Code 225
Sant P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Guest Editor:
Dr. Balaji P. Munde
Associate Professor
Jalna College of
social work, Jalna
Dist-Jalna

This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	संत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचे समाज प्रबोधन प्रफुल्ल नारायण आपटे	1
2	ओबीसीच्या एकत्रिक विकासाचे भवितव्य आणि दिशा — मिलिंद शंकरराव दाभाडे	7
3	ओबीसी आरक्षण सद्य:स्थिती : एक अभ्यास शब्दकोश: शिफारस-आयोग-समाजव्यवस्था-धर्मविभाजन-वर्णव्यवस्था-आरक्षण आम्रपाला भगवान पुरखुंडे	13
4	ओबीसी समाजासाठी महाराष्ट्र शासनाची नवीन आरक्षण धोरणाची दिशा/ वाटचाल विद्या दगडू वायभासे	16
5	वंचितांच्या शैक्षणिक समस्या व त्यावरील उपाययोजना (शालेय पोषण आहार- विशेष संदर्भ) वर्षा शेषराव गाडवे	21
6	तुकडोजी महाराज यांचे समाजप्रबोधन आणि कार्य — शुभांगी विजयराज मोहोड	25
7	स्त्रीमुक्ती आणि स्त्री-पुरुष समानतेचे आग्रही सुधारक, त्यांचे प्रबोधन कार्य आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ शालिनी रखमाजी थोरात	29
8	कामगार चळवळ - नारायण मेघाजी लोखंडे व अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान प्रिती किशोर डेंगे	33
9	महाराष्ट्रातील ओबीसीच्या समाजप्रबोधनाची गरज कु. आम्रपाली ए. भिवगडे	36
10	स्त्रीमुक्तीसाठी समाजसुधारकांचा लढा — प्रा. विशाखा के. मानकर	42
11	महात्मा फुले यांचा सामाजिक सुधारणा विषयक दृष्टीकोण प्रा.डॉ.विद्या खंडारे– गोवंदे	48
12	वारकरी संप्रदायातील सामाजिकता — डॉ. सुधाकर पं. बोधीकर	51
13	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे समाज प्रबोधन आणि सामाजिक न्यायाची चळवळ — प्रा. सुभाष एस. रंगारी	54
14	भारताच्या सांस्कृतिक संवर्धनात संगीत कलेची भूमिका — प्रा.शिवदास वि.शिंदे	59
15	संत गाडगेबाबा यांचे सामाजिक प्रबोधन — प्रा.एस.एन.देशमुख	61
16	जादुटोणा विरोधी कायदा रू सन २०१३ चे विधानसभा विधेयक प्रा.डॉ. रेणुका दशरथराव बडवणे	65
17	सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्रीमुक्ती विषयी विचार — प्रा.डॉ. रविंद्र वि.चिखार	69
18	सावित्रीबाई फुले यांच्या समाज प्रबोधन पर कविता — डॉ.रंजीता द.जाधव	72

Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocia

Option Code 225

संत गाडगेबाबा यांचे सामाजिक प्रबोधन

प्रा.एस.एन.देशमुख

श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी

सारांश :-

'गाडगेबाबा स्वतः अधिकारी पुरुष होते. काम, मोह, लोभ यासारख्या विकारांपासून अलिप्त राहीले. त्यांनी आपल्या आयुष्यात कोणत्याच व्यसनाला मन आणि शरीर यांना स्पर्श करू दिला नाही. व्यसनाचे दुष्परिणाम बाबांनी जवळून पाहिले आणि अनुभवले. व्यसनी माणसातील व्यसनाबद्दल तिरस्कार आणि राग तर व्यसनी माणसाबद्दल मनस्वी चीड ते 'अधिकार तैसा उपदेश' या न्याने उपदेश करीत. बाबांच्या कार्यामुळे बाबांची प्रतिमा जनमानसात उजळली अशातऱ्हेने बाबांनी 'आधी केले मग सांगितले' या न्यायाने आपल्या कर्तव्याचा ठसा जनमानसात उमटविला.

संत गाडगेबाबा आयुष्यभर लोक कल्याणासाठी कार्य केल्याचे दिसून येते. रात्री किर्तनाच्या माध्यमातून समाजात जागृती निर्माण केली. किर्तनाच्या माध्यमातून त्यांनी समाजाला प्रबोधन केले. बाबांनी अस्पृश्यता नष्ट करणे, स्त्रीशिक्षण व दलित शिक्षणाची दालने उघडी केली. भुकेलेल्यांना अन्न, तहानलेल्यांना पाणी नागड्यांना - वस्त्र अशिक्षितांना - शिक्षण उघड्यावर असलेल्यांना - निवारा मिळावा असे बाबांचे सुधारणावादी विचार दिसून येतात. सदाचार व सत्यव्यवहार, अंधश्रध्दा निर्मुलन व्यसनाधिनतेमुळे संसार नष्ट होतो असे प्रबोधन किर्तनातून केले व समाज जागृती केली.

प्रस्तावना :

गाडगेबाबांच्या समग्र चिंतनात सामाजिक विचार केंद्रीत आहेत. ते द्रष्टे होते. त्यांनी समाजाचे सातत्याने निरीक्षण केले. सभोवताली काय घडते ते पाहिले. समाजात घडणाऱ्या घटनांचे तटस्थपणे निरीक्षण केले. त्यातून त्यांना त्या समाजातील अनेक प्रश्न जाणवले. त्या प्रश्नांचा साकल्याने विचार करतांना लोकांनी काय केले पाहिजे हे त्यांनी स्पष्टपणे प्रतिपादन केले. लोकांना जागृत केले. त्यांची भूमिका कठोरपणाची नव्हती. लोकांना ते "बापहो !"म्हणून संबोधित परंतू काहीवेळ संत तुकारामासारखे परखडपणे लोकमानसावर कोरडे ओढीत. त्यांनी विविध सामाजिक समस्यांचा उहापोह केला आहे.

व्यक्ती हा समाजाचा अविभाज्य घटक असून त्यांचे संबंध अन्योन्य, अतूट असतात. अनेक व्यक्तींचा मिळूनच समाज बनलेला असतो. अनेक प्रभावशाली व संपन्न व्यक्तीमत्वे मानवी समाजाच्या प्रगतीला कारणीभूत झालेली दिसतात. त्यांचे कार्य व विचार यातील सुसंगती समाजातील इतर व्यक्तींना प्रेरणादायी ठरते. पर्यायाने समाजाचे अस्तित्व सुस्थिर राहते.

संत गाडगेबाबांचे व्यक्तित्व व कार्यही उल्लेखनिय आहे. त्यांनी आपल्या भ्रमण काळात समाजाचे सखोल चिंतन केले. त्यातील घडामोडींचे निरीक्षण परीक्षण केले. व्यक्तीच्या परीपूर्ण विकासासाठी सामाजिक जीवन अपरीहार्य असते. परस्पर स्नेहभाव रक्तसंबंधित किंवा इतर संबंधाने ऐक्यभाव हा समाजाच्या सुरक्षिततेसाठी व संवर्धनासाठी आवश्यक भाव ठरतो हे त्यांना पटले व त्यानंतरच त्यांनी दैनंदिन् सामाजिक घडामोडीवर समाजास प्रबोधन करण्यास सुरुवात केली.

संशोधनाचे उद्देश :

१. संत गाडगेबाबा यांचा सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.
२. संत गाडगेबाबा यांचा शैक्षणिक विचारांचा शोध घेणे.
३. संत गाडगेबाबा यांचे जीवन चारित्र्य अभ्यासणे.
४. संत गाडगेबाबा यांच्या कार्याचे विकासात्मक दृष्टया अध्ययन करणे.

समाज म्हणजे काय?

हॅरी एम जह्नसनच्या मते, "निश्चित भूभाग, लैंगिक प्रजनन, सर्व समावेशक संस्कृती व सार्वभौमत्व या चार कसोट्यांच्या आधारे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक व्यवस्थेला समाज म्हटले आहे.'

Scanned with OKEN Scanner

जातच नाही, कोण्ही जात विचारली तर त्याला श्रमापूत आहे असे सांगा. बाबांनी समाजजीवनातील आणि व्यक्तिजीवनातील असंगत नाहिसे करणे हाच आपला जीवित धर्म मानला होता.

स्वच्छतेत परमेश्वराचा निवास :

गाडगेबाबांनी खराटयाने गावाला दारातला नि गावातला नुसता केरच काढला नाही तर आपल्या मनातले सारे जुने अत्चार विचार, भय, शंका, भेद यासारख्यांचाच केर मनातून बाहेर काढला. सूक्ष्म निरीक्षण हा गाडगेबाबांच्या चरित्रातील महत्त्वाचा भाग आहे. समाजाचे सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यातील वैगुण्यावर आपल्या कीर्तनातून ते प्रहार करीत असत. गाडगेबाबांनी कोठेही एखादे देऊळ बांधलेले नाही.

निष्कर्ष :

संत गाडगे महाराजांनी प्रत्येकाला शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न केला. महाराजांना आपल्या कुटुंबाची पर्वा न करता त्यांना मात्र संपुर्ण जगाची काळजी वाटत होती. विश्वची माझे घर अशी त्यांची धारणा होती ते एक सत्यशोधक, लोक शिक्षक समाज प्रबोधनकार होते. जातीप्रथा, अंधश्रध्दा, रूढी दारूबंदी यासाठी त्यांचे कार्य फार मोठे होते.

शिक्षणाला त्यांनी "माणसाचा तिसरा डोळा" असे संबोधले आहे. शिक्षणविषयी ते कीर्तनातून नेहमी मार्गदर्शन करत असत. मागासलेल्या दलित गरीब मुलांना शिक्षण देण्यासाठी त्यांचे प्रयत्न हे फार मोलाचे आहे. संत गाडगे महाराजांनी हे स्वतः समाजामध्ये शिकत ते पहात असत त्यामुळे ह्या सर्व प्रथा बंद झाल्या पाहिजे असे समजुन कीर्तनातुन समाज जागृतीचा ध्यास त्यांनी घेतला होता. वर्तमान स्थिती मध्ये समाजाची जी दशा झाली आहे यामध्ये [illegible], जातीवाद, भाषावाद, आतंकवाद अंधश्रध्दा, प्रदुषण या सारख्या समस्या निर्माण झाला आहेत.

संदर्भ :
१. पाटे दया, संत गाडगे बाबांचे समाजशास्त्रीय विचार, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२. कडवे रघुनाथ, वैराग्यमूर्ती गाडगे बाबा, यांचे अंजेरचे चिंतन.
३. दांडेकर गो.नि., श्री. गाडगे महाराज, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Mahila Vikas Sanstha's
New Arts, Commerce & Science College, Wardha
(Accredited 'B' Grade by NAAC)
Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

Organizes

AN INTERNATIONAL CONFERENCE ON

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

(ONE DAY INTERDISCLPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE)
(TO COMMEMORATE 150th BIRTH ANNIVERSARY OF M K GANDHI)

29th FEB 2020

CERTIFICATE

This is to certifiy that Prof/Dr./Mr./Ms. प्रा. एस. एन. देशमुख. श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी has Presented /Attend/Published a paper at International conference On " Exploration of Mahatma @ 150" held on 29th Feb 2020 organised by the Gandhi Study Centre New Arts Comm and Science College Wardha Maharashtra India

Title of the paper खादी आणि ग्रामोद्योगाविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.

Dr. PRASHANT R KADWE
Director, Gandhi Study Centre

Vidyawarta Refereed Peer - revised Research Journal

Dr. Ashish B. Sasankar
Principal, New Arts Comm. and Sci. College

Scanned with OKEN Scanner

19/19-20
19-20

UGC Sponsored

N 2319-9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE
on
KPLORATION OF MAHATMA @ 150
on
29th February 2020

150 YEARS OF CELEBRATING THE MAHATMA

College Code 225

Edited By
Gandhi Study Centre
New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Scanned with OKEN Scanner

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधीची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान. कु. प्रिया प्र. इंसाळकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार. प्रा. राहुल मो. लमाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकास व महात्मा गांधी. डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	214
72	महात्मा गांधी प्रणित अहिंसा. डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	218
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ. प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	219
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान. प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	221
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र. प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ढोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	226
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका. डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	229
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी. डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	232
78	महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. रुपेश रा. कुत्येवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	235
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन. प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	238
80	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता. प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	241
81	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता. प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	244
82	महात्मा गांधी आणि अहिंसा. प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	245
83	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	247
84	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन. सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	250
85	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार. प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	253
86	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण. डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	255
87	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार. डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	257
88	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा. प्रा. विनोद भा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	259
89	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार. प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्टस, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	262
90	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता. आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	266
91	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार. प्रा. अनिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपुर	268
92	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्मे. आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	272

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

खादी आणि ग्रामोद्योगाविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन

प्रा.एस.एन.देशमुख
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी

सारांश (Abstract) :

भारतातील खेड्यांची सद्यस्थिती विकास, न आणि प्रगती करता देशात आजही काही समस्या व्यापक स्वरुपात न आहेत. ग्रामीण समाज संघटन तुटत चाललेले दिसते. काम करण्याच्या जुन्या पद्धती आजही गावातील लोकाची घर एक दुसऱ्यास जोडलेली असतांनाही मात्र लोकांची मने एकमेकापासून तुटत चालला आहेत. लोकसंख्या वाढीमुळे शेतजमीनीचे तुकडे सध्दा नागार तुकड सुध्दा वाढत आहेत. देशाची कोट्यावधी लोकसंख्या खेड्यात वास्तव्य तेव्हा त्याना तेथच उद्योगधंदे उपलब्ध असावीत. कारखाने व मोठमोठे उद्योग कोट्यावधी जनतेला रोजगार देऊ नाही. गावातील लोकाना खेड्यात रोजगार उपलब्ध केला तर त्यातून सरकारचे आर्थिक विकासाचे ध्येय साध्य होईल त्यास समाजातील अहिंसक क्रांतीची आवश्यकता ही तितकीच महत्वाची आहे. गांधीजी यांच्या ग्रामीण विकासामध्ये सर्वांगिण विकास अभिप्रेत आहे. त्यामुळे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, नैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक अशा सर्व घटकांचा विकास घडून येईल. त्यांना सुरुवातीस हृदय परिवर्तननंतर समाज परिवर्तन अपेक्षित होते. त्यासाठी राजनितीचे अध्यात्मीकरण, अर्थव्यवस्थेचे सहकारीकरण, समाज व्यवस्थेच्या आदर्श स्वरुपासाठी नैतिक व धार्मिक बाबींचे प्रतिपादन केले आहे. ग्रामीण जीवन सुखदायी बनविण्यासाठी समाजातील आर्थिक शोषण, विषमता, दारिद्र्य, बेकारी, अशिक्षितपणा, मोठी उपासमारी आणि भ्रष्टाचार समाप्त करुन आदर्श ग्रामीण विकास आपण घडवून आणू शकतो. गांधीजी यांच्या विचारांची उपयोगिता व प्रासंगिकता जितकी स्वातंत्र्य प्राप्तपूर्वी होती त्यापेक्षा अधिक पटीने वर्तमानकाळात आहे व भविष्यकाळातही ती अशीच राहणार आहे.

प्रस्तावना : ग्रामोद्योग म्हणजे खेडेगावातील उद्योग, वैदिक काळातील सर्व वस्ती खेडेगावात होती. त्या काळातली ही गावे स्वयंपूर्ण होती. स्वतःला लागणारे अन्नधान्य, दूधदुभते गावकऱ्यांनी स्वतः शेती करून आणि गाई – म्हशी बाळगून मिळवावे अशी पद्धत होती. मेंढ्या पाळून त्यांच्या लोकरीपासुन हे ग्रामस्थ स्वतःसाठी कांबळी तयार करीत. कापसाची लागवड करुन स्वतःसाठी वस्त्रे विणीत थोडक्यात गावकरी स्वतःला लागतील त्या वस्तु ते निर्माण करीत.

आपल्याला आवश्यक त्या वस्तु निर्माण करण्यात काही अडचणीही होत्या. या अडचणी म्हणजे त्या त्या वस्तु तयार करण्यासाठी लागणारी साधने प्रत्येक ग्रामस्थाने स्वतःपाशी बाळगणे कठीण होते. याशिवाय या वस्तुंच्या उत्पादनांसाठी प्रत्येकाजवळ आवश्यक ते कौशल्य असणे कठीण होते. त्यातून वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी दाखविणाऱ्या जाती – जमाती निर्माण झाल्या. प्रचलित रथासारख्या वाहनांची आणि घरात वापरण्याच्या लाकडी समानाच्या वस्तु सुतार मंडळी पिढ्यापिढ्यांच्या परंपरेने आकर्षक आणि टिकाऊ पद्धतीने तयार करु लागली. लोखंडी नांगर आणि त्या नांगराचे फाळ तयार करण्याची जबाबदारी आपोआपच लोहाराकडे आली. गृहोपयोगी मडकी कुंभार घडवू लागला. याप्रमाणे बारा बलुतेदारांचे उद्योग सुरु झाले आणि मरमराटीलाही आले. या कारागिरांच्या उदर भरणाची जबाबदारी हळूहळू समाज घेऊ लागला. ग्रामव्यवस्थेत त्यांचा वेगळा विचार होऊ लागला. शेतकऱ्यांच्या वस्तीपासून शेते जवळ असावीत. या शेतकऱ्यांच्या वस्तीपासून काही अंतरावर बलुतेदारांची घरे असावीत. धान्य आणि द्रव्य यांच्या माध्यमाने विनिमय करावा. शेती आणि व्यापार यातून अधिक नफा झाल्यास तो जनतेचा आहे असे मानून ग्रामस्थांच्या सोयीसाठी धर्मशाळा बांधण्यात, तलाव किंवा विहीरी खोदण्यात, मंदिरे उभारण्यात आणि सत्पात्री दानधर्म करण्यात खर्च करावा असा अलिखित नियमच होऊन गेला.

संशोधनाचे उद्देश :

- गांधीजींचा ग्रामोद्योगावि`षयी अध्ययन करणे
- गांधीजींच्या विचारांची समाजाला खरोखर गरज आहे का? याचा अभ्यास करणे
- गांधीजींचे विचार खरोखरच अंमलात आणले जातात काय याचा अभ्यास करणे

सुरु केला. त्यावेळी सुरत मध्ये सुत कातण्याचे काम महिला करीत असे. त्यापैकी भडौच येथे सुत कातण्याचे काम गंगाबेन ही महिला करीत होती. तिच्याशी गांधीचा परिचय झाला. तेव्हा गुजरात मधील बडोदा संस्थानातील विजापूर गावातुन चरखा शोधुन काढला. चरख्याचा शोध लावल्यानंतर सुत कताईसाठी रूईचा (कापुस) पेळु मरिहुम भाई उमर शोबानी यांनी आपल्या गिरणीतून गंगाबेन कडे पेळू पाठविला. गंगाबेन ने 35 रूपये पगार देवून गांधीजींच्या इच्छेप्रमाणे एका पिंजाऱ्याला पेळू बनविण्याचे प्रशिक्षण दिले. त्याचवेळेस भाई यशवंत प्रसाद देसाईने कापसाच्या गाठी पुरविण्याची हमी घेतली. त्यामुळेच सुतकताईला प्रारंभ झाला. चरख्यावर कातलेले सुत विणून जे कापड तयार केले, त्या कपड्याला (खादी) मोठ्याप्रमाणात प्रसिद्धी मिळाली.

चरखा संघ व खादी ग्रामोद्योग : कॉंग्रेस महासमीतीने 1925 मध्ये चरखा संघ स्थापन करण्याची परवानगी दिली. त्या चरखा संघाचे अध्यक्ष पाटणा अधिवेशनात म. गांधी बनले. या चरखा संघाची अनेक उदिदष्टे होती. त्यापैकी 1. गरिबांना मदत करणे. 2. मजुरी प्राप्त करून देणे. 3. दुष्काळी परिस्थीतीत उत्पादन न झाल्यास रोजगार मिळून देणे. 4. शिक्षण व आरोग्याच्या सोयी उपलब्ध करणे. 5. कताई संबंधीच्या संस्थांना मदत करणे. ही कार्य चरखा संघामार्फत करण्यात आली. खादी वस्त्रामध्ये समशीतोष्णपणा हा गुणधर्म आहे. या वस्त्रामुळे कातडी रोग प्रतिबंधक असते.

यंत्रोद्योग : प्राचीन काळापासुन कापसाची ओटाई करण्यासाठी या यंत्राचा उपयोग करण्यात येत आहे. यामध्ये बांडी लाकडाची असते. एक रोलर लाकडी, दुसरा लोखंडी चाक हाताने फिरवून जिनींग करता येत होते. ग्रामिण स्तरावर घरोघरी या यंत्राचा वापर करून ओटाई करावी हे गांधींना अपेक्षीत होते. त्यासारखेच पॅडेल ओटाई यंत्र पायांनी चालविले जाई. या यंत्राद्वारे रूई बिजापासुन वेगळी केली जाई. हे यंत्र चालवितांना विद्युतची आवश्यकता नव्हती. या यंत्रांची ओटाई करण्याची क्षमता कमी असल्यामुळे सुत उद्योगाला रूईचा पुरवठा कमी होवू लागला त्यावर उपाय म्हणून इली विटनी यांनी जिनींग यंत्राचा शोध लावला. जिन मध्ये रोलर चक्रावर खाचा पाडलेला लेदर रोलर सुरीला घट्ट दाबून बसविलेला होता. रोलरचे सिंगल व डबल असे दोन प्रकार होते. त्यानंतर आलेले लिलीपुट जिन यंत्र हे मानवी हाताने चालविल्या गेले बिज उद्योग व्यापारी शेतकरी यांनी या यंत्राचा उपयोग केला. सुत निर्मीती करीता बाबूळ व नीमच्या लाकडाचा वापर करून चरखा तयार बनविले. त्यात सुदर्शन, अंबर, इलेक्ट्रॉनीक चरखा लघुकताई यंत्राचा ग्रामोद्योगात उपयोग झाला. कापड बनविण्याच्या उपक्रियांना ग्रामोद्योग म्हणुन ओळखल्या जाते.

निष्कर्ष : खेड्यांचा विकास हाच भारताचा विकास असा महात्मा गांधीजीचा ठाम विश्वास होता. ग्राम हाच भारताचा कणा आहे. गांधीजींनी आपल्या विचारात श्रमाला आणि स्वदेशीला अधिक महत्व दिले आहे. यांत्रिकीकरण, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, स्पर्धा या भांडवलशाहीतील बाबी त्यांना मान्य नव्हत्या. ग्रामोद्योगांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील लोकांचे आर्थिक जीवन स्वयंपूर्ण व संपन्न होईल. आजही ग्रामोद्योग व कुटीर उद्योगाच्या माध्यमातून लोकांना रोजगार उपलब्ध होईल. ग्रामोद्योगामुळे गरीब व श्रीमंतातील दर कमी होण्यास मदत होईल. ग्रामीण भागातील जिवंतपणा टिकविण्यासाठी खादी, ग्रामोद्योग व चरखा या त्रिसूत्रीचा उपयोग करावा लागेल. त्यातुन त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होईल. महात्मा गांधींनी ग्रामोद्योगासाठी केलेले कार्य अत्यंत मोलाचे आहे. गांधीजी म्हणतात श्रमाशिवाय व कामाशिवाय संपत्ती मिळवू नये. गांधीजींनी ग्रामोद्योगाबाबत केलेले कार्य आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा तारणहार ठरु शकते. गांधीजींनी स्वदेशी चळवळ व ग्रामीण उद्योगावर अधिक भर दिलेला आहे. ग्रामीण समाजाला विकसित करण्यासाठी हेच विचार आधारभूत वाटतात. महात्मा गांधीजी ग्राम स्वराज्याची व ग्रामविकासाची संकल्पना ही अशी सर्वसमावेशक व सार्वकालीक आहे.

संदर्भ :

- के. सागर व प्रा. डी.बी. पाटील, मानव संसाधन विकास के. सागर प्रकाशन, पुणे 2011
- महाम्बरे गंगाधर, गांधीजी प्रणीत उद्योग व्यवस्था, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, जानेवारी 2005

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual National Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines

Impact Factor
5.455
www.sjifactor.com

ISSN 2349-9370
Vol. 7 Issue 3
Jan. 2020
Special Issue

Research Journal of India

www.researchjournal.net.in www.indiramahavidyalaya.com www.mmcdarwha.org

Special Issue

One Day Interdisciplinary National Conference on

Recent Trends and Issues in Humanities

Organized by Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha

11 January 2020

Published By

DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

In collaboration with

Principal

MUNGASAJI MAHARAJ MAHAVIDYALAYA

DARWHA, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 202 (India)

Scanned with OKEN Scanner

Index

	मान्यवरांचे संदेश, संपादकीय, अनुक्रमणिका		1-10
1	SOME RELIVANT SOCIAL ISSUES OF INDIA IN CURRENT SCINARIO	Dr. Nilima Dawane	11-13
2	MAJOR SOCIAL ISSUES IN INDIA	Dr. Dayanand U. Raut	14-15
3	Indian social issues and Remedies	Mr. Ravi K. Kyate	16-19
4	WOMENS EMPOWERNMENT-ISSUES AND GENDER	Asst.Prof. S.N.Thakare Asst.Prof. Nasir Kasam Sheikh	20-21
5	Crime against Women and Causes	Dr. Rahul Narayanrao Hiwrale	22-24
6	DOMESTIC VIOLENCE: A MAJOR GENDER ISSUE IN CURRENT SCINARIO	Dr. Samruddhi Tapare	25-28
7	DEPICTION OF WOMEN IN ELECTRONIC MEDIA: WOMEN ISSUES AND PERSPECTIVE	Ms. Prema Jagdish Verma	29-33
8	स्त्रियांचे प्रश्न आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ–एक अभ्यास	प्रा. डॉ. जयमाला लाडे	34-39
9	विदर्भामधील ग्रामीण विकासातील आव्हाने	सहा. प्रा. एन. आर. भिंगारे	40-43
10	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान	डॉ. दामोदर पंढरीनाथ दुबे	44-45
11	दलित समाजाच्या समस्या आणि उपाय	प्रा. शाम रा. दुर्योडे	46-48
12	लिंगभेद : एक सामाजिक आव्हान	प्रा. डॉ. संतोष खंडारे	49-54
13	स्त्री आव्हाने आणि लिंगभाव अभ्यास	प्रा. ईश्वर ल. राठोड	55-57
14	बालविकास आणि संशोधन	प्रा.डॉ. अर्चना नारायण धर्मे	58-59
15	शेतकरी महिलांच्या समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	कु. रूपाली विश्वनाथ खराडे	60-62
16	शेतकरी आत्महत्या संदर्भात विविध समित्यांच्या अहवालाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	63-68
17	कौटुंबिक हिंसाचार : कारणे व उपाय	प्रा. पुरूषोत्तम रा. बाडे	69-73
18	भारतातील सामाजिक समस्या : विश्लेषण व तात्विक उपाय	प्रा. डॉ. गजानन एस. फुटाणे	74-77
19	भारतीय परिवेशातील समकालीन सामाजिक सहिष्णुता एक चिकित्सक अध्ययन	डॉ.प्रा. निलिमा सरप	78-81
20	महिलांच्या शैक्षणिक विकासात सावित्रीबाई फुलेंचे योगदान	प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार	82-84
21	भारतातील प्रमुख सामाजिक समस्येचे बदलते स्वरूप व उपाय	कु. शितल श्रीकृष्ण दातार	85-87
22	स्त्री समस्या आणि लिंग अभ्यास	स्वप्नील रामभाऊ पिकटे	88-90
23	भारतीय इतिहासात महिलांचे योगदान	प्रा. संकेत सुरेशराव काळे	91-93
24	पश्चिम विदर्भातील शेतकरी आत्महत्येचे वास्तव व सद्यःस्थिती – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा.डॉ. सुजाता आर. नाईक (गवई)	94-99
25	Current trends in library and information studies: Looking for the User – Centered Approach	Asst. Lib. P. T. Adhao	100-102
26	Old & Recent Trends of Library use in Teaching and Learning Process	Rajesh Gedam	103-106
27	Usage of Electronic-Resources in Academic Libraries and Role of Information Literacy	Prof. Rahul G. Mahure	107-110

Patil Social Work College ... Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Research Journal of India / Vol. 7 / Issue 3 / Jan. 2020 / Special Issue / ISSN 2349-9370
Peer Reviewed National Indexed Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 82

महिलांच्या शैक्षणिक विकासात सावित्रीबाई फुलेंचे योगदान

प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार
(सहा. प्राध्यापक)
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी, अकोला
मो.नं. ७५८८८४६१३५,७०५७४४६१३५

प्रस्तावना :

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकास हा त्या देशातील उपलब्ध नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर होतो. तसाच तो त्या देशातील मानवी साधनसामुग्रीवर देखील अवलंबून असतो. ज्या देशातील लोकसंख्या दिर्घायुषी, शिक्षीत, कार्यक्षम आणि कुशल असते त्या देशातील लोकसंख्येची गुणवत्ता व त्या देशातील विकासास देखील चालना मिळते शिक्षण हा मानवी साधनसंपत्तीच्या विकासातील अतिशय महत्वाचा घटक मानला जातो.कारण देशातील विकासातील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे निरक्षरता होय. देशाचा विकास हा शिक्षणावर अवलंबून असतो. कारण शिक्षण ही मानवी विकासातील एक अनिवार्य प्रक्रिया आहे. देशाच्या विकासात स्त्री आणि पुरुष यांना समान महत्व आहे. स्त्री आणि पुरुष ही संसाररुपी विकासरथाची दोन चाके आहेत. परंतु भारतामध्ये स्त्रीयांना जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात दुय्यम स्थान दिले जाते व त्यामुळे स्त्रीया सत्ता वंचित आणि प्रतिष्ठा वंचित राहीलेल्या आहेत.

वैदिक काळामध्ये स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार होता. स्त्रीया पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात सहभागी होत असत. परंतु कालांतराने महिलांचे शोषण सुरू झाले. महिलांच्या स्वातंत्र्यावर निर्बंध लादले गेले. स्त्रियांच्या कार्यक्षेत्रात बदल झाले 'चुल आणि मुल' एवढेच मर्यादित कार्यक्षेत्र स्त्रीयांच्या नशिबी आले. प्राचिन काळात शुद्र आणि स्त्रीया यांना कोणीही वाली नव्हता. सर्वच वर्गातील स्त्रियांची दयनिय अवस्था होती स्त्रियांवर धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक निर्बंध लादण्यात आले होते. स्त्रीला स्वतःच्या अस्तित्वापासून वर्षानुवर्ष दूर करण्यात आले. अशा अतिशय प्रतिकुल परिस्थितीत समाजातील सर्वच स्तरांचा विरोध स्विकारुन महिलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी आपल्या प्राणाची पर्वा न करता अंगावर धाण घेवून शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा प्रथम महिला शिक्षिका सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य अतोलनिय आहे.

सावित्रीबाई फुलेंचा परिचय :—

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ०३ जाने १८३१ ला महाराष्ट्रातील सातारा जिल्हयातील खंडाळा तालूक्यातील नायगांव येथे झाला. त्यांचे वडील खंडोजी नेवसे पाटील तर आईचे नाव लक्ष्मीबाई असे होते. सावित्रीबाईना सिंदुजी, सखाराम आणि श्रीपती असे तीन भाऊ होते. सावित्रीबाईचा विवाह वयाच्या अवघ्या ९ व्या वर्षीच आदय क्रांतीकारक क्रांतीसुर्य महात्मा ज्योतीबा फुले यांचेशी झाला सावित्रीबाईनी क्रांतीसुर्य ज्योतीबा फुले यांच्या विचारांशी बांधीलकी ठेवून शेतात मातीची पाटी व काडीची लेखणी करुन अक्षरे गिरवण्यास सुरूवात केली.

स्त्री शिक्षणाची सुरूवात :—

दाम्पत्यांनी व्यक्तीच्या जीवनातील शिक्षणाचे महत्व लक्षात घेवून १८४८ ला समस्त भारतातील स्त्रीयांकरीता पहिली शाळा पुण्यातील भिडेवाडा येथे सुरू केली. या शाळेत सुरूवातीला फक्त ६ मुली होत्या त्यात चार ब्राम्हण, ०१ धनगर, व एक मराठा अशा होत्या. भारतीयांनी सुरू केलेली ही भारतातील मुलींची पहीली शाळा होय. कारण त्यापूर्वी स्त्रीयांना शिक्षण देण्याबाबत अनेक गैरसमजुती होत्या. 'स्त्री शिकली तर तिचे पाऊल वाकडे पडते. स्त्री शिकली तर अक्षरांच्या अळया होवून पतीच्या ताटात पडतात.स्त्रिया शिकल्या तर 42 पिढया नरकात जातात, धर्म बुडतो, समाजात अराजकता निर्माण होते. अशी परंपरागत व प्रतिगामी विचारसरणी असलेल्या समाजाला हाक देतांना सावित्री म्हणतात.

सरस्वतीच्या दरबारात शिक्षण घेण्यास जाऊ चला
विद्यादेविस प्रसन्न करुनि वर मागू तिजला चला

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

अज्ञानाची दारिद्र्याची गुलामगिरीही तोडू चला।
युगायुगाचे जीवन आपले फेकून देऊ चला चला।
शिक्षणातून जीवनातील खरे खोटे निवडण्याची क्षमता आली पाहिजे शिक्षणाअभावी समाजात पसरलेल्या अंधारमय जग, गुलामगिरीची बंधने नष्ट करण्याची क्षमता आपणास शिक्षणामुळेच प्राप्त होऊ शकते म्हणून १ जानेवारी १८४८ ला तात्याभिडे यांच्या वाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. ही भारतीयांनी सुरू केलेली भारतातील मुलींची पहिली शाळा होय. या शाळेत सावित्रीबाई स्वत: शिकवित असत. ही शाळा बंद पडावी म्हणून सनातन्यांनी खूप प्रयत्न केले. ज्योतीबांना ठार मारण्यासाठी मारेकरी पाठविण्यात आले. पण ज्योतीबा व सावित्रीच्या धैर्य शक्तीपुढे त्यांचे प्रयत्न असफल ठरले व शेवटी दोन्ही मारेकऱ्यांचे हृदयपरिवर्तन झाले. त्यापैकी रोडे रामोशी त्यांचा अंगरक्षक झाला तर धोंडिबा चळवळीचा आधार झाला.

पुण्यातील सनातन्यांकडुन अवहेलना : —

हे कार्य करीत असतांना सावित्रीबाईंना अनेक प्रकारे जाता येता त्रास देण्यास सुरूवात केली. त्यांच्या अंगावर शेन, माती, चिखल फेकल्या जात होते. तसेच अपमानास्पद भाषा वापरत, निंदानालस्ती करीत व अंगावर खडे मारण्यापर्यंत मजल जायची. तरी त्यांनी त्यांच्या कार्यात माघार घेतली नाही. तर ज्योतीबा प्रमाणे त्यांनी त्यांचे कार्य निष्ठेने चालु ठेवले.

प्रथमत: त्यांनी आपल्या पत्नीला शिक्षीत केले आणि पती पत्नी मिळुन समाजातील अंधार दुर करण्याकरीता निघाले. त्यावेळी त्यांच्यावर दगड, शेन, चिखल, व अपमान शब्द बोलुन अपमानीत केले पण त्या तसुभरही डगमगल्या नाही. त्यांचे काम निरंतर चालुच ठेवले त्यांनी स्त्रियांसाठी सन १८४८ तसुभरही ला पुण्यातील तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाड्यात पहीली शाळा काढली आणि स्त्रि शिक्षणाची दारे खुली करुण दिली तसेच त्यान १८८१ मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेत चिपळुन करांच्या वाड्यात दुसरी शाळा काढली आणि शिक्षणाचा प्रवाह विस्तारी केला आणि त्यांच्या या कार्याचा गौरव म्हणजे ''आधुनीक स्त्रि शिक्षणाच्या जनक'' म्हणुन संबोधल्याजाते.

विधवा पूनर्विवाह सभेची स्थापना :

सावित्रीबाईच्या काळात स्त्रियांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान होते. एकदा पती निधन झाल्यानंतर आयुष्यभर वैधव्याच्या यातना सहन कराव्या लागत असे पुरुषांना जसे पूनर्विवाह करण्याची किंवा एकाहुन अधिक बायका करण्याची मुभा होती, परंतू बालविधवेला मात्र तशी मोकळीकता नव्हती. उच्चवर्णीयांनी धर्माच्या नावाखाली स्त्रियांना अनेक बंधनात गुरफटून ठेवल्या होत्या. त्यामुळे स्त्रियांना पशुपेक्षाही अत्यंत हिन व अत्यंत अमानुष जीवन कंठावे लागत असे अशा वैधव्य यातना भोगणाऱ्या वाट चुकलेल्या विधवा स्त्रियांसाठी पुनर्विवाह संस्था स्थापून सन्मानाने जीवन जगण्याचे सन्मान विधवा पूर्नविवाह संघटनेमुळे प्राप्त करून दिले. या संस्थेच्या दर पंधरा दिवसांनी बैठका होत असत या बैठकीमध्ये, हळदीकुंकू, रसपान, प्रौढ स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्रियाचे शिक्षण इत्यादी विषयांवर चर्चा होत असे व प्रत्येक विधवा स्त्रियांना पुनश्च वैवाहिक जीवन जगता यावे, आपल्या अंत:करणातील भावना जगापुढे मांडता येण्याइतपत त्यांच्यात आत्मशक्ती निर्माण व्हावी अशी कार्य करणा–या एकमेव युगस्त्री, राष्ट्रमाता म्हणून सावित्रीचे कार्य आजही अजरामर आहे.

अस्पृश्यते संदर्भातील विचार :

स्त्रि शिक्षणाप्रमाणे ज्योतीबांच्या अस्पृश्योध्दाराच्या कार्यातही सावित्रीबाईचा सहभाग होता त्यांनी म्हटले की, ''सर्व मानव ही एक ईश्वराची लेकरे आहेत'' हे जो पर्यंत आपणांस कळत नाही तो पर्यंत आपणांस ईश्वरांचे खरे स्वरूप कळणार नाही. या कडे जर दुर्लक्ष करूण आम्ही श्रेष्ठ व महार–मांग निच म्हणुन स्पृश्यअस्पृश्यता मानने मुर्खपणाचे आहे. अस्पृश्यांचा प्रत्येक व्यक्तीने धिक्कार करणे यातच प्रत्येक व्यक्तीचे,समाजाचे किंवा कोणत्याही मानवी संस्कृतीचे परम कल्याण आहे. हयाच उदात्त मानवता वादी विचार सावित्रीबाई मोठेपणाचे रहस्य समजते.
सावित्रीबाईनी अस्पृश्यांना शिक्षण देण्यासाठी आवश्यकता प्रतिपादन केली होती. म्हणतात अज्ञान, गतानुगतीकता, भ्रामक समजुती यांच्या विळख्यात गुरफटलेल्या शुद्रातिशुद्रांस शिक्षणाचे जागीव होईल. म्हणुन शिक्षण कुठेही घेण्यास टाळाटाळ करू नये,

२८नोव्हेंबर१८९० रोजी जोतीबांचे निधन झाल्यावरही त्यांचे सत्यशोधक समाजाचे कार्य त्यांनी पुढे चालविले. या परिषदेच्या अध्यक्षा सावित्रीबाईच होत्या महात्मा फुले यांच्या नंतर त्यांची वैचारीक परंपरा

Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] शतकात समाजातील तीन पुरोगामी [illegible] केले, [illegible] सावित्रीबाईंनी केले. [illegible] कार्य करणारी पुढारी [illegible] आणि असे म्हणावे लागेल.

बालहत्या प्रतिबंधक गृह :

सावित्रीबाईंच्या काळात विधवा स्त्रियांची स्थिती अतिशय अनुकंपनीय होती. या वैधव्यावस्थेत [illegible] आणि त्यांची [illegible] बाहेर [illegible] त्यांच्या [illegible] आणि [illegible] म्हणून सावित्रीबाईंनी २८ जानेवारी १८५३ ला [illegible] प्रतिबंधक गृह सुरू केले आणि ठिकठिकाणी [illegible] आणि [illegible] या जाहिरातीत लिहिले होते. ''विधवांनो, इथे येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षित बाळंत व्हा. तुमचे आपले मूल न्यावे किंवा इथे ठेवावे हे तुमच्या मर्जीवर अवलंबून [illegible] त्या मुलांची काळजी हा अनाथाश्रम घेईल'' [illegible] बालहत्या प्रतिबंधगृहाची स्थापना झाली. विधवांच्या [illegible] आलेल्या शेकडो [illegible] सावित्रीबाईंना लाभले.

न्हावी लोकांचा संप :-

मनुष्य [illegible] समाजाचं का म्हणावं? मनुष्य हे केव्हाही आणि कधीही आत्मसन्मानाचे असलं पाहिजे पण या समाजाचे अनेक [illegible] अनेक [illegible] अवहेलना केली गेली विधवांतर, विधवांचे सौभाग्याचं लेणं असलेलं कुंकू पुसून टाकलं जाई [illegible] तोडण्यात येत असे, सौंदर्याचे प्रतीक होण्यासाठीचे केस कापून टाकण्यात येत असे अशा [illegible] केशवपनाच्या चाली १९ व्या शतकापासून प्रचलित आली. [illegible] फक्त ब्राह्मण विधवांचेच केशवपन केले जात असे परंतु पुढे इतर समाजात ही चाल पसरली. विधवांच्या केशवपनाविरुद्ध आवाज उठविला पाहिजे केशवपन करणाऱ्या नाभिकांना एकत्रित आणायला पाहिजे त्यांचा संप घडवून आणला पाहिजे. पुणे [illegible] म्हणजे न्हाव्यांना [illegible] भटभिक्षुकांच्या त्या कृत्याचा निषेध म्हणून १८९० साली झालेल्या नाभिकांच्या सभेत पाचशे न्हावी हजर होते. शेवटी सावित्रीबाईंच्या अथक परिश्रमाचे या कार्यात यश आले. सावित्रीच्या प्रेरणेने जोतिरावांनी घडवून आणलेला हा न्हाव्यांचा संप म्हणजे भारतातील पहिला संप होय.

निष्कर्ष :

वरील शोधनिबंधात सावित्रीबाईंनी आजच्या आधुनिक युगात स्त्री संघर्षाशिवाय स्त्री संघटनेशिवाय जीवन जगणे म्हणजे अशक्यप्राय त्या काळात अतिशय विपरित परिस्थितीतही सावित्रीबाईंनी [illegible] अतिशय पराक्रमी वृत्तीने सनातनी समाज कंटकाशी झुंज देऊन स्त्रियांना समाजात सन्मानाचे व हक्काचे घर मिळवून देणारी सावित्रीचे कार्य व नेतृत्व गुण वाखाणण्याजोगे आहे. सावित्री ही अत्यंत त्यागी, सुधारक पोटच्या पोराप्रमाणे प्रेम करणारी विशाल अंतःकरणाची दयाळू माता, पुरुषांच्याही [illegible] स्वयंप्रकाशित व्यक्तिमत्त्वाची [illegible] ज्योत होती. क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य, स्त्रीसंघर्ष [illegible], स्त्री सशक्तीकरण स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय व सहिष्णुता या तत्वांची समाजजीवनात स्थापना करण्यासाठी त्यांचे विचार आजही उपयुक्त आहेत. यात तिळमात्र कोणत्याही समाजाला शंका राहणार नाही. हेच सावित्रीच्या जीवन व स्त्रीसंघर्षाचे प्रमुख द्योतक आहे, हे सिद्ध होते त्या तत्त्वाचे अनुकरण करणे हे आजच्या आधुनिक समाजमनाचे अनुकरण केले पाहिजे. तेव्हाच स्त्री स्वातंत्र्य अबाधित राहिल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय (संपादक) डॉ. [illegible]
२. मी सावित्री। सावित्रीजोतीराव फुले। मी यशोधरा (संपादक) यशवंत मनोहर
३. सावित्रीबाई फुले : काव्य आणि कर्तृत्व (संपादक) डॉ. सुभाष सावरकर
४. नरके हरी (संपादक) : महात्मा फुले गौरवग्रंथ, प्रकाशक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई
५. सावित्रीबाई फुले — विकिपीडिया
६. http://maharashtratimes.indiatimes.com/ स्त्री शिक्षणाच्या अग्रदूत

❖❖❖

[Stamp: [illegible] P.D. Patil Social Work College, College Code 225]

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE
on
EXPLORATION OF MAHATMA @ 150
on
29th February 2020

150 YEARS OF CELEBRATING THE MAHATMA

Edited By
Gandhi Study Centre
New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	[illegible]
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान. कु. प्रिया प्र. इंगळकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	[illegible]
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार. प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स अँण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	[illegible]
71	शाश्वत विकास व महात्मा गांधी. डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	[illegible]
72	महात्मा गांधी प्रणित अहिंसा. डॉ. राजेंद्र श. भाभिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	[illegible]
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ. प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	[illegible]
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान. प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	[illegible]
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र. प्रा.डॉ. रावसाहेब श. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु	221
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका. डॉ. रविंद्र आर. रहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	226
77	महात्मा गांधींची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी. डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	229
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. रुपेश रा. कुंभेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	232
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन. प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	235
80	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता. प्रा. संजय दी. वेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	238
81	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता. प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभुर्णा, जि. चंद्रपूर	241
82	महात्मा गांधी आणि अहिंसा. प्रा.डॉ. संपत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	244
83	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	245
84	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन. सतिश गो. पेटकर , विलास श. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	247
85	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार. प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजु ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	250
86	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण. डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	253
87	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार. डॉ. विभावरी वा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	255
88	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा. प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	257
89	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार. प्रा. सारिका जगताप, न्यु आर्टस, कॉमर्स अँण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	259
90	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता. आबिद रैजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	262
91	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार. प्रा. अमिता कृ. महाळे (शिरटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	266
92	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में. आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	268
		272

Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

अर्थ आहे पण त्याबरोबरच सद्भाव आणि प्रेम या गुणांच्या जोरावर हिंसा करणाऱ्या व्यक्तीच्या वृत्तीमध्ये बदल घडवून आणणे असा अहिंसा तत्वाचा सकारात्मक अर्थ आहे. सत्याइतकेच गांधीजीने . अहिंसेला अनन्य साधारण महत्व दिले. सत्य व अहिंसा एक दुसऱ्याला पुरक असणाऱ्या गोष्टी आहे. सत्य आणि अहिंसा हे दोन्ही आत्म्याचे गुण आहे व आत्म्याची शक्तिदेखील आहे. अहिंसेच्या मार्गानेच सत्यापर्यंत पोहचता येते असे गांधी म्हणतात. गांधीजींच्या मते अहिंसेचे प्रकार आणि त्यांचा अर्थ गांधीजींना अहिंसेचा केवळ नकारात्मक अर्थ अभिप्रेत नाही. तर त्यांना अहिंसेचा सकारात्मक व होकारात्मक अर्थ अभिप्रेत आहे. राग, लोभ, स्पर्धा इत्यादी कारणांमुळे दुसऱ्याला शारिरीक किंवा मानसीक इजा न करणे म्हणजे अहिंसा होय. आपल्या बोलण्याने, वागण्याने, कृतीने कोणालाही त्रास किंवा दुःख होऊ नये हा अहिंसेचा खरा मार्ग आहे. एखाद्या मनात एखाद्याबद्दल असूयेची भावना ठेवणे हे देखील एक हिंसाच आहे. गांधीजी म्हणतात की, हिंसेचा अभाव म्हणजे अहिंसा हे जरी सत्य असले तरी अहिंसेचा केवळ नकारात्मक व मर्यादीत अर्थ गांधींना अभिप्रेत नाही. गांधींच्या मते दुसऱ्यांना शारिरीक, मानसीक पिडा न देणे हा अहिंसेचा अर्थ आहे पण त्याबरोबरच सद्भाव आणि प्रेम या गुणांच्या जोरावर हिंसा करणाऱ्या व्यक्तीच्या वृत्तीमध्ये बदल घडवून आणणे असा अहिंसा तत्वाचा सकारात्मक अर्थ आहे. सत्याइतकेच गांधीजीने अहिंसेला अनन्य साधारण महत्व दिले. सत्य व अहिंसा एक दुसऱ्याला पुरक असणाऱ्या गोष्टी आहे. सत्य आणि अहिंसा हे दोन्ही आत्म्याचे गुण आहे व आत्म्याची शक्तीदेखील आहे. अहिंसेच्या मार्गानेच सत्यापर्यंत पोहचता येते असे गांधी म्हणतात. गांधीजी अहिंसेच्या स्वरूपाला पुढील विभागांनी स्पष्ट करतात यात निषेधात्मक अहिंसा विधायक ने स्पष्टीकरण करता निषेध अहिंसा ही अत्यंत महान व्यक्तीची अहिंसा आहे.

संदर्भ :

- गांधी महात्मा, आरोग्याची गुरुकिल्ली, साकेत प्रकाशन पुणे.
- दिक्षित नी.सी., भारताचा इतिहास, पिंपळापुरे अँड क. पब्लिशर्स, नागपूर.
- पदरी पांडे सु., महात्मा गांधींचे हिन्द स्वराज्य आणि नवे मन्वंतर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- गांधी महात्मा, माझ्या स्वप्नातील भारत, साकेत प्रकाशन, पुणे.

महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे

संकेत विजयराव ठाकरे
संशोधन विद्यार्थी
संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

प्रस्तावना:-

भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी ह्या देशाला परदास्याच्या श्रृंखलांमधून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी आपले आयुष्य वेचले. शांततेच्या मार्गाने संघर्ष करण्याची शिकवण त्यांनी भारतीयांना दिली शांतता आणि अहिंसा ह्या दोन तत्वांवर स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी एक झालेले आंदोलन शेवटी यशस्वी झाले. अशा श्रेष्ठ युगपुरुषाला अभिवादन.

महात्मा गांधी यांचे जीवन आणि कार्य (ऑक्टोबर १८६२ ते ३० जानेवारी १९४८) मोहनदास करमचंद गांधी ह्यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ ह्या दिवशी काठेवाडच्या पोरबंदर या शहरी झाला. त्यांचे वडील राजकोटचे दिवाण होते. वयाच्या अठराव्या वर्षी शालेय शिक्षण पूर्ण करून ते कायद्याचे शिक्षण घेण्यासाठी इंग्लंडला गेले. तेथून परतल्यानंतर वकीली सुरू केली. इ.स. १८९३ मध्ये कायदे सल्लागार म्हणून दक्षिण आफ्रिकेत गेले. तेथे भारतीय प्रवाशांवर ब्रिटीश करीत असलेल्या जुलमी व्यवहाराचा त्यांनी विरोध केला. तेथुन इ.स. १९१५ मध्ये स्वदेशी परतल्यानंतर त्यांनी भारतातही ब्रिटीश सत्तेविरूध्द अहिंसात्मक आंदोलन सुरू केले. त्यांनी इ.स. १९२१ मध्ये केलेली असहकार चळवळ फारच प्रभावी ठरली. ब्रिटीश सत्तेला त्यामुळे बराच धोका उत्पन्न झाला. ब्रिटीश शासनाविरूध्द महात्मा गांधींनी केलेल्या या कार्यामुळे त्यांना तुरूंगवास पत्करावा लागला परंतु तरीही न डगमगला त्यांनी १९४२ मध्ये 'भारत छोडो' च्या घोषणेने देशव्यापी चळवळ सुरू केली. अखेरीस त्यांच्या नेतृत्वाखाली केलेल्या स्वातंत्र्याच्या प्रदीर्घ प्रयत्नांना १५ ऑगस्ट १९४७ या दिवशी यश आले. ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून भारत स्वतंत्र झाला आणि राष्ट्रपित्याच्या जीवनाची जणू इतिकर्तव्यताच झाली ३० जानेवारी १९४८ रोजी प्रार्थना समयी हा अहिंसेचे पुजारी पंचतत्वात विलीन झाले. एका माथेफिरूच्या पिस्तुलाच्या गोळ्यांचा हा परिणाम संपुर्ण राष्ट्राला भोगावा लागला.

Social Work College
College Code 225
AKOLA

अहिंसात्मक विचार आणि आचाराने प्रभावित होऊन आजही अनेकजन कार्यरत असतांना दिसतात. अण्णा हजारे, मेधापाटकर इ. या उल्लेख करता येईल भारताबाहेर ही त्यांना अनेक अनुयायी मिळाले होते. त्यामध्ये मार्टीन ल्युथर किंग, नेल्सन मंडेला यांच उल्लेख करता येईल. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात जहाल आणि मवाळ असे दोन विचार प्रवाह होते गांधीजींची अहिंसा मवाळ विचार प्रणालीला जवळची होती असे दिसते. महात्मा गांधीजींच्या अहिंसा तत्त्वज्ञान मागे बहुसंख्य जनता उभी राहिलेली दिसते. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला व्यापक करण्याच्या कामी पद अहिंसा उपयुक्त ठरलेली दिसते स्वातंत्र्य मिळताच उसळलेल्या दंगली शमविण्याच्या कामी अहिंसा या तत्त्वाने मदत केलेली दिसते.

म. गांधींचा अहिंसा सिध्दांत :-

गांधींच्या मते सत्य आणि अहिंसा या दोन्ही गोष्टी अविभाज्य आहेत. मात्र सत्य हे साध्य असून अहिंसा हे साधन आहे. जो माणुस सत्याचा उपासक असतो तो अहिंसेवर मनःपूर्वक प्रेम करतो. अहिंसा म्हणजे हिंसा करायची नाही एवढाच अहिंसेचा मर्यादीत अर्थ त्यांना अपेक्षीत नाही. त्यांचा अहिंसेचा अर्थ व्यापक आहे. क्रोधाने, स्वार्थासाठी अथवा दुखापत करण्याच्या इच्छाने दुसऱ्याला इजा करणे अगर ठार मारणे म्हणजे हिंसा होय अशा प्रकारच्या कृती पासून मनाने आणि शरीराने दुर राहणे. म्हणजे अहिंसा होय कोणालाही त्रास अथवा दुःख होईल. असा विचार आचार, उच्चार न करणे ही खरी अहिंसा आहे. शरीरानेच नव्हे तर मनानेही कोणालाही इजा न करणे हाच गांधीप्रणीत अहिंसेचा अर्थ होय. त्यांच्या मते अहिंसा हा प्रेमाचा प्रतिशब्द आहे, त्यामुळे प्रेमात ज्या गुणांचा समावेश होतो ते सर्वगुण अहिंसेत समाविष्ट असतात. स्वतःच्या त्रासाची, कष्टाची पर्वा न करता दुसऱ्यांच्या सुखासाठी कार्य करणे हीच अहिंसेची खरी कसोटी आहे. गांधींच्या मते, अहिंसेचा अवलंब केला की सर्व गोष्टी आपोआप प्राप्त होतील म्हणून स्वराज्याच्या आधी मला अहिंसा अपेक्षीत आहे. अहिंसा तात्पुरती किंवा विशिष्ट कालापुरती मर्यादीत असत नाही तर सर्वकाळी, सार्वत्रीक व चिरंतन असीम असते. म्हणून गांधी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी अहिंसक लढ्याच्या कार्यक्रमाचा पुरस्कार करतात. परकीयांकडून केवळ शस्त्रबळानेच स्वराज्य मिळविता येणार नाही तर प्रेम बळानेही परकीयांच्या -हृदयापर्यंत पोहचता येते. त्यामुळे स्वराज्य प्राप्तीसाठी अहिंसेचा मार्गच प्रशस्त आहे. कारण आपण मिळविलेले स्वराज्य हिंसा बळाच्या आधारे प्राप्त केले असेल तर त्याला स्वराज्य कसे म्हणता येईल? असे गांधी म्हणतात.

अहिंसा :

भारतीय तत्त्वज्ञानामध्ये अहिंसेला असाधारण महत्व देण्यात आले. महात्मा गांधीजींच्या अगोदर भगवान गौतम बुध्द, महावीर वर्धमान यांनी अहिंसेचे तत्त्वज्ञान सांगितले, तर महात्मा गांधीजींनी राजकारणात अहिंसेचा प्रथम वापर केला. महात्मा गांधीजींनी अहिंसेचा अर्थ सांगतांना म्हटले कोणत्याही प्राण्याला विचार, उच्चार आणि ... तिन्ही दृष्टीने न दुखविणे म्हणजे अहिंसा होय. महात्मा गांधी ... प्रथम नेते आहे की ज्यांनी हिरोशीमा आणि नागासाकी ... स्फोटाच्या वेळेस नैतिक आधारावरती टिका केली. मानवाने ... वापर आपल्या जीवनामध्ये केला. तर कोणत्याही प्रकारचे ... समाजामध्ये होणार नाही. आज जगातील प्रत्येक व्यक्तीला ... जीवन जगण्याची आवश्यकता वाटत आहे. मानवाला युद्ध ... अत्याचार नको आहेत म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय समुदाय दहशतवाद ... विरोधामध्ये आवाज उठवितांना दिसून येते.

गांधींचे अहिंसेचे तत्व :

महात्मा गांधीजींच्या अहिंसात्मकरित्या सत्याग्रहाचा मार्ग ... काळातील परिस्थितीनुसार भारतीय जनतेत रूजणारा होता. त्यामुळे ... गांधीजींनी स्वातंत्र्याची चळवळ सामान्य जनतेपर्यंत नेली ... सत्याग्रह । चळवळीला उदंड प्रतिसाद मिळाला. महात्मा गांधींना कुठल्याच परिस्थितीत हिंसा मान्य नव्हती. गांधीजी हिंसेविषयी ... करतांना म्हणतात, एखाद्या परिस्थितीत हिंसा आणि भित्रेपणा ... एकाची निवड करावयाची असल्यास भित्रेपणापेक्षा हिंसा ... कुठल्याही इतर ठिकाणी हिंसा मान्य नाही. अहिंसेच्या मार्गाने व्यक्तीमध्ये नक्कीच परिवर्तन घडून येऊ शकते. म.गांधींनी माझे सत्याचे प्रयोग ... अहिंसेचे तत्त्वज्ञान मांडले आहे. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या ... कोट्यावधी भारतीयांना इंग्रजाविरूध्द लढण्याची प्रेरणा महात्मा गांधींनी दिली. गांधीजींच्या नेतृत्व आणि विचारामुळे अहिंसेचा मार्ग ... देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले.

महात्मा गांधीजींचे अहिंसेबाबत विचार :

हेतुपूर्वक व स्वतःच्या स्वार्थासाठी कोणालाही इजा करणे ... ठार मारणे ही जशी हिंसा आहे तशीच कुणाविषयी द्वेष भावना ... मनामध्ये बाळगण हि सुध्दा हिंसा आहे कारण केवळ ... नसल्यामुळे किंवा समाजाचे भय वाटत असल्यामुळे द्वेष भावना ... अंमलात आणली जात नसते. म्हणून कोणत्याही स्वरूपाचा हिंसा ... मनात थारा मिळता कामा नये हाच अहिंसेचा खरा अर्थ आहे असे गांधी म्हणतात. गांधीजींच्या मते अहिंसेचे प्रकार आणि त्यांचा अर्थ ... अहिंसेचा केवळ नकारात्मक अर्थ अभिप्रेत नाही. तर त्यांना अहिंसेचा सकारात्मक व होकारात्मक अर्थ अभिप्रेत आहे. राग, लोभ, स्वार्थ ... कारणांमुळे दुसऱ्याला शारीरिक किंवा मानसीक इजा न करणे म्हणजे अहिंसा होय. आपल्या बोलण्याने, वागण्याने, कृतीने कोणाही ... किंवा दुःख होऊ नये हा अहिंसेचा खरा मार्ग आहे. ... एखाद्याबद्दल असुयेची भावना ठेवणे हे देखील एक हिंसाच आहे गांधी म्हणतात की, हिंसेचा अभाव म्हणजे अहिंसा हे जरी सत्य असले ... अहिंसेचा केवळ नकारात्मक व मर्यादीत अर्थ गांधींना अभिप्रेत नाही ... गांधींच्या मते दुसऱ्यांना शारीरीक, मानसीक पिडा न देणे हा अहिंसेचा ...

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरुळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत. गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	132
45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपद्धती. घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	136
46	महात्मा गांधींचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान. हर्षल प. लुंगे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	141
47	अध्यात्म आणि गांधी. प्रा.डॉ.जयश्री शं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	144
48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता. डॉ. कैलाश वि. बिसांडे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	148
49	स्वदेशी चळवळ. कलावती वि. चनकापुरे, न्यू आर्टस, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा	153
50	महात्मा गांधींचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान. प्रा. कल्पना एम. बडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	155
51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका. प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	157
52	गांधींचे विचार : समर्पकता आणि वैश्वीकरण. कु. कविता गेडकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	159
53	महात्मा गांधींचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन. डॉ. माधुरी शु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	163
54	गांधीवाद, एक अध्ययन. महेंद्र वि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	165
55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम. प्रा. मनोहर वागराळकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	167
56	गांधीजींचे आरोग्य विषयक विचार. प्रा.डॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	173
58	गांधी – खादी. डॉ. नारायण गो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	175
59	सामाजिक चळवळ आणि सुधारणा. प्रा.नवनाथ बं. बढे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	178
60	खेड्याकडे चला : महात्मा गांधी. डॉ. निखिल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	183
61	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन. डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	186
62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व. प्रा. पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	190
63	भुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम. प्रफुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	194
64	महात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	197
65	महात्मा गांधीजींचे आदर्श राज्य. प्रा. डॉ. प्रमोद आवेगावे, न्यू आर्टस् ॲन्ड सायंस कॉलेज, वर्धा	199
66	महात्मा गांधींचे स्वदेशी आंदोलन. प्रा. प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	200
67	गांधीजी आणि नैतिकता. प्रा. प्रमोद बा. तडस, न्यू आर्टस, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	204

College Code 225

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

सामाजिक चळवळ आणि सुधारणा

प्रा. नवनाथ बंकट बढे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य
महाविद्यालय,खडकी बु. अकोला
मो. क्र. 9850130221
E-mail : badenb11@gmail.com

सत्य :–

आपल्या संस्थेचे मूळच सत्याच्या आग्रहामध्ये [illegible] आहे. म्हणून सत्यच प्रथम घेतो. 'सत्य' शब्द [illegible] वरुन आलेला आहे. सत् म्हणजे असणे. सत्य म्हणजे असण्याचा भाव. सत्याव्यतिरिक्त इतर कोणत्या वस्तूचे अस्तित्वच नाही. परमेश्वराचे खरे नावच 'सत्' [illegible] 'सत्य' आहे. म्हणून परमेश्वर 'सत्य' आहे [illegible] म्हणण्यापेक्षा 'सत्य' म्हणजेच परमेश्वर असे [illegible] अधिक उचित होय. आपले राजकर्ता[illegible] सरदाराखेरीज चालत नाही. त्यामुळे परमेश्वर हे [illegible] अधिक प्रचलित आहे व राहणारहीय पण विचार [illegible] असता 'सत्' किंवा 'सत्य' हेच खरे नाव होय व [illegible] पूर्ण अर्थ सूचित करते.

आणि जेथे सत्य आहे तेथे ज्ञान–शुध्द ज्ञा[illegible] – आहेच आहे. जेथे सत्य नाही तेथे शुध्द [illegible] नाही. म्हणूनच ईश्वराच्या नावाबरोबर चित् [illegible] ज्ञान हा शब्दही जोडलेला असतो आणि जेथे [illegible] ज्ञान आहे तेथे आनंदच असणार. शोक [illegible] नाही आणि सत्य शाश्वत आहे, त्या अर्थी [illegible] शाश्वतच असणार. म्हणूनच आपण ईश्वरा[illegible] सच्चिदानंद या नावाने ओळखीत असतो.

या सत्याच्या आराधनेसाठीच आपले [illegible] तत्वीत्यर्थच आपली प्रत्येक हालचाल. [illegible] आपण प्रत्येक श्वासोच्छवास घ्यावयाचा. असे [illegible] शिकलो तर इतर सर्व नियम आपापल्या हाती [illegible] येतील व त्यांचे पालन सुलभ होऊन [illegible] सत्याविना कोणत्याही नियमाचे शुध्द पालन [illegible] आहे.

सामान्यतरू सत्य याचा 'खरे बोलणे' [illegible] आपण अर्थ करीत असतोय परंतु येथे [illegible] आपण व्यापक अर्थाने योजिलेला आहे. [illegible] वाणीत व आचरणात सत्याचे पालन हेच [illegible] सत्याचे ज्याने संपूर्णपणे आकलन केले [illegible] आणखी काही जाणावयाचे राहत नाही. कारण [illegible]

Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, Akola

Scanned with OKEN Scanner

... अहिलेय की ज्ञानमात्र त्याच्यामध्ये साठविलेले आहे त्यात ज्याचा समावेश नसेल ते सत्य नव्हे, ज्ञान नसेल तर त्यातून खरा आनंद होणारच कोठून? एवढी ही कसोटी लावून पाहण्याचे आपण शिकून घेतले की मग कोणते कार्य करण्याजोगे आहे व कोणते त्याज्य आहे काय पहावे व काय पाहू नये, काय वाचावे व काय वाचू नये, हे आपल्या चटकन लक्षात येत असे. पण परिसासारखे असलेले व कामधेनूसमान असलेले हे सत्य आपल्या हाती कसे लागवे? भगवंतांनी याचे उत्तर दिले आहे अभ्यासाने व वैराग्याने. सत्याविषयी तळमळ म्हणजेच अभ्यासच सत्याखेरीजची इतर सर्व वस्तूंबद्दल आत्यंतिक उदासीनता म्हणजेच वैराग्य.

अहिंसा :-

सत्याचा, अहिंसेचा मार्ग जितका सरळ तितकाच बिकट आहेच तलवारीच्या धारेवर चालण्यासारखा आहे. डोंबारी ज्या दोरीवरुन सरळ नजर ठेवून चालत जातो, त्या दोरीपेक्षाही सत्य-अहिंसेची दोरी बारीक आहे. जराशी गफलत झाली की आपण खाली कोसळलोच. प्रतिक्षणी साधना केल्यानेच त्याचे दर्शन घडणार.

पण सत्याचे संपूर्ण दर्शन तर या देही अशक्य आहे. त्याची फक्त कल्पनाच करता येणार. क्षणभंगुर देहामार्फत शाश्वत धर्माचा साक्षात्कार होणे अशक्य होय. अर्थात अखेरीस श्रध्देचा आश्रय हा करावाच लागतो.

यावरुन जिज्ञासूने अहिंसेचा शोध लावला. 'माझ्या मार्गात ज्या अडचणी येतील त्या मी सहन कराव्या की त्यांच्या निमित्ताने जे जे नष्ट करावे लागले ते करीत जावे व आपला मार्ग कापीत जावा?" असा प्रश्न जिज्ञासूच्या पुढे उभा राहिला. नाश करीत गेल्यास आपण मार्ग कापीत नाही, तर होतो तेथेच राहतो असे त्याला कळून आले. संकटे सहन करीत गेला तर त्याची प्रगती होते. पहिले नाश करताक्षणीच त्याला आढळून आले की, आपण ज्या सत्याचा शोध करीत आहोत ते सत्य बाहेर नसून अंतरातच आहे. अर्थात तो जसजसा नाश करीत जाई तसतसा मागे पडत जाणार, सत्य बाजूला पडत जाणार. आपल्याला चोर उपद्रव देतात. त्यांचे निवारण करण्यासाठी त्यांचे पारिपत्य केले. तेवढ्या क्षणापुरते ते पळून तर गेले खरे, दुसऱ्या ठिकाणी त्यांनी दरोडा घातलाच पण दुसरे ठिकाण झाले तरी आपलेच. याचा अर्थ असा की, आपण अंधाऱ्या गल्लीत येऊन सापडलो. चोरांचा उपद्रव वाढतच चालला. कारण तो तर चोर हा आपला धंदाच करुन बसला. आपल्या लक्षात आले की, यापेक्षा चोरांचा उपद्रव सहन करुन घ्यावा तो बरेच ठरेल केल्याने चोराला समज येईल. एवढे सहन केल्याने आपल्या लक्षात आले की, चोर झाले तरी आपल्याहून निराळे नाहीतच आपले तर सर्वच आप्तेष्ट आहेत, मित्र आहेतच त्यांचे पारिपत्य कसले करावयाचे?

ब्रम्हचर्य :-

आपल्या व्रतांपैकी तिसरे व्रत ब्रम्हचर्याचे आहे. खरे पाहिले असता इतर सर्व व्रते एका सत्याच्या व्रतामधून उत्पन्न झाली आहेत व त्याच्यासाठीच त्यांचे अस्तित्व आहे. जो मनुष्य सत्यालाच वाहिलेला आहे, त्याचीच उपासना करीत आहे, त्याने दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूची आराधना केल्यास तो व्यभिचारी ठरणारच तर मग विकाराची आराधना त्याला शक्यच कशी असणार? ज्याच्या एकूण एक हालचाली सत्याच्या दर्शनासाठी योजिलेल्या आहेत, तो प्रजोत्पत्तीच्या किंवा गृहप्रपंच चालविण्याच्या कार्यामध्ये पडू शकेल तरी कसा? भोगविलासांनी कोणाला सत्याची प्राप्ती झाल्याचा आजमितीपर्यंत आपल्यापाशी एकही दाखला नाही.

अथवा अहिंसेच्या पालनाची गोष्टी घेतली तरी तिचे पूर्ण पालन ब्रम्हचर्याखेरीज अशक्य आहे. अहिंसा म्हणजे सर्वव्यापी प्रेम. पुरुषाने एका स्त्रीला किंवा स्त्रीने एका पुरुषाला आपले प्रेम देऊन टाकले की मग इतरांसाठी त्याच्यापाशी काय उरणार? त्याच अर्थच असा की 'आपण दोघे प्रथम, बाकीची सर्व मागाहून.' पतिव्रता स्त्री पतीसाठी आणि पत्नीव्रत पुरुष पत्नीसाठी सर्वस्वाचा होम करण्यास तयार असणार. अर्थात त्यांच्याकडून सर्वव्यापी प्रेमाचे पालन होणे शक्यच नाही हे स्पष्ट आहे. अखिल सृष्टीला आपले कुटुंब बनविणे हे त्यांच्याकडून घडण्यासारखेच नाही. कारण की त्यांच्यापाशी 'स्वतःचे' मानलेले असे एक कुटुंब हजर आहे किंवा होऊ घातलेले आहे. या संकुचित कुटुंबाची वाढ होईल त्या मानाने सर्वव्यापी प्रेमामध्ये विक्षेप होणार. असे प्रत्यक्ष घडत असलेले आपल्याला सर्व जगभर दिसत आहे. म्हणून अहिंसा-व्रताचे पालन करणाऱ्याला विवाह शक्य नाहीच विवाहबाह्य विकाराविषयी तर बोलायचेच काय?

ब्रम्हचर्याचा मूळ अर्थ सर्वांनी लक्षात ठेवावा. ब्रम्हचर्य म्हणजे ब्रम्हाच्या-सत्याच्या-शोधार्थ चर्या म्हणजे तत्संबंधी आचरण. या मूळ अर्थातून सर्वेंद्रिय-संयम हा विशेष अर्थ निघतो. केवळ

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISSN No.: 2319-9318 | Peer Reviewed International Refereed Research Journal | Feb.-2015

जननेंद्रियाचा संयम' अशाला पुरा अर्थ तर आपण विसरूनच जावा.

अस्वाद :–

ब्रम्हचर्याशी अगदी निकटचा संबंध असलेले असे हे व्रत आहे. असा अनुभव आहे की, हे व्रत हस्तगत झाले तर ब्रम्हचर्य, म्हणजे जननेंद्रिय–संयम अगदी सुलभ होऊन जाईलच पण सामान्यपणे याची व्रतांमध्ये स्वतंत्रपणे गणना होत नसते. स्वादाला मोठमोठे मुनीवरही जिंकू शकले नाहीत, म्हणूनच त्याला स्वतंत्र स्थान मिळाले नाही. हा केवळ माझा तर्क आहे. तो बरोबर असो किंवा चुकीचा असो, आपण तरी त्याला स्वतंत्र स्थान दिलेले आहे. त्याअर्थी त्याचा विचार स्वतंत्रपणे करणे उचित होय.

अस्तेय :–

खोल विचार केल्यास आपल्या लक्षात येईल की, सर्व व्रते सत्य व अहिंसेमध्येच किंवा सत्यामध्येच अंतर्भूत आहेत. सत्यातून अहिंसा काढावी अथवा सत्य–अहिंसा ही जोडी समजावी. दोन्ही एकच शिवाय अखेरची स्थिती तर जोडीच्या, द्वंद्वाच्या पलीकडची आहे. परन सत्य दुसऱ्या कशाच्या आश्रयाखेरीज उभे राहू शकते. सत्य साध्य आहे. अहिंसा साधन आहे. अहिंसा म्हणजे काय ते आपल्याला कळू शकतेय पण पालन कठीण आहे. सत्य आपल्याला अंशतःच कळते. संपूर्ण ज्ञान देहधाऱ्याला कठीण आहे. तसेच अहिंसेचे संपूर्ण पालनही देहधाऱ्याला कठीण आहे. अस्तेय म्हणजे चोरी न करणे. जो चोरी करतो त्याला सत्य कळते किंवा प्रेमधर्माचे त्याच्याकडून पालन होते असे कोणीच म्हणू शकणार नाहीच तरीही असे खरे की, चोरीचा दोष आपण सर्वच थोड्याबहुत अंशी जाणता–अजाणता करीत असतो. म्हणून अस्तेयव्रताचे पालन करणाराला फारच नम्र, फारच विचारी, फारच सावध, फारच साधे व्हावे लागत असते.

अपरिग्रह :–

अपरिग्रह हे अस्तेयाशी मिळते व्रत आहे असे म्हणता येईल. मुळात न चोरलेल्या वस्तूचाही जरूरी नसताना संग्रह करून ठेवल्याने ती चोरीच्या मालासारखी होऊन जाते. परिग्रह म्हणजे संचय किंवा एकत्र करणे. सत्यशोधक, अहिंसक परिग्रह करू शकत नाही. परमात्मा परिग्रह करीत नाही. त्याला 'हव्या वाटणाऱ्या' वस्तू तो रोजच्या रोज निर्माण करतो. म्हणून आपला जर परमात्म्यावर विश्वास असेल तर आपण समजून असावे की, आपल्याला लागणारी वस्तू तो रोजच्या रोज देत असतो. देत आहे. अवलियांचा, भक्तांचा असा अनुभव आहे. रोजच्या पुरतेच निर्माण करण्याचा हा ईश्वरी नियम आपल्याला माहित नसतो अथवा माहित होऊनही आपण त्याचे पालन करीत नाही. त्यामुळे जगामध्ये विषमता व विषमतेपासून उद्भवणारी दुःखे आपल्याला अनुभवावी लागतात. धनाढ्य इसमाच्या घरी त्याला नको असलेल्या वस्तू साठवलेल्या असतात, हेळसांड पडलेल्या असतात, फुकट असतात, तर इकडे त्यांच्याअभावी करोडो गोरगरीब रडत असतात, उपाशी मरत असतात थंडीने गारठत असतात. सर्वांनी आपल्याला जरूर तेवढाच संग्रह केला तर कोणाला वाण पडणार नाही व सर्वांनाच संतोष लाभेल. आज तरी दोघांच्याही मागे भीक लागलेली आहे. कोट्याधीश असतो तो अब्जाधीश होऊ पाहतो आणि तेवढ्याने त्याला संतोष होत नाही. कंगाल असतो तो कोट्याधीश होण्याची इच्छा करतो. कंगाल इसमाला पोटापुरते मिळाले तर तेवढ्याने त्याला संतोष झाला असे दिसत नाही.

अभय :–

याची गणना सोळाव्या अध्यायात दैवी संपत्तीचे वर्णन करतांना भगवंतांनी प्रथम केली आहे. ते श्लोक रचण्याच्या सोयीसाठी, की अभयाला प्रथम स्थानच मिळाले पाहिजे. अभयाच्या अभावी इतर व्रते हाती लागणारच नाही. अभयाखेरीज सत्याचा शोध व्हावाच कसा? अभयाखेरीज अहिंसेचे पालन कसे होणार? "हरिनो मारग छे शूरानो नहि कायरनुं काम जोने!" सत्य म्हणजे हरी, राम, नारायण, वासुदेव कायर म्हणजे भयभीत, भ्याड. 'शूर' म्हणजे मनुष्य तलवारीचे हात वगैरे शिकलेला नव्हे. तलवार हे शूराचे चिन्ह नव्हे, भीतीचे चिन्ह आहे.

अभय म्हणजे सर्व तऱ्हेच्या बाह्य भयांपासून मुक्ती. मृत्यूचे भय, धनदौलत चोरीस जाण्याचे भय, परिवारासंबंधीचे भय, रोगाचे भय, शस्त्रप्रहाराचे भय, अब्रूचे भय, कोणीनाराज होईल याचे भय अशा तऱ्हेने भयाची वंशवळ वाटेल तेवढी लांबविता येईल. केवळ एका मृत्यूचे भय जिंकले की सर्व भय जिंकले असे सामान्यतः म्हटले जातेच पण ते बरोबर दिसत नाही. पुष्कळ जणांनी मृत्यूचे भय सोडलेले असते पण आप्तेष्टांचा वियोग त्यांना सहन करवत नाही. एखादा कृपण हे सर्व जाऊ देईल, प्रत्यक्ष देहाचा त्याग सोडीलच पण साठविलेले धन सोडताना त्याचा जीव कासावीस होईल. कोणी स्वाभिमानी मानवी अब्रू टिक...

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, Akola

Scanned with CamScanne
Scanned with OKEN Scanner

...सांभाळून धरण्यासाठी अनेक गरीबुरी कर्मे ... उपयुक्त होईल व करीलही. लोकनिंदेच्या ... सरळ मार्ग दिसत असतानाही कोणी तो ... लोकभयाला कां-कू करील. सत्याचा शोध करणाराने ... सर्व प्रकारे मर्यादा दिल्याखेरीज गत्यंतर नाही. ... सत्यप्रमाणे का असेनाच पण प्रत्येक आत्मार्थी ... असाच अनुभव आहे. अर्थात या कथेची ... लोकवाडी ऐतिहासिक कथेपेक्षा अनंत पटीने ... आहे व ही कथा आपण सर्वांनी हृदयाशी ... धरण्यासारखी, मनन करण्यासारखी आहे.

अस्पृश्यता निवारण :–

हे व्रतही अस्वादव्रताप्रमाणे नवीन आहे आणि त्याहीने विचित्रही वाटेल. विचित्र आहे त्याहून आवश्यक अधिक आहे. अस्पृश्यता म्हणजे शिवाशीव आणि अशा भगताने म्हटले आहे ते योग्य आहे की 'अमळछेट अदकेश अंग' (शिवाशीव तुल्या अवयवाप्रमाणे आहे.) ही धर्माच्या नावाखाली किंवा धर्माचे सोंग आणून, धर्माकार्याच जेथे तेथे विघ्न आणीत असते व धर्माला कलुषित करते. आत्मा जर एकच आहे, ईश्वर एकच आहे तर मग अस्पृश्य कोणीच नाही. ज्याप्रमाणे ढेकणांना अस्पृश्य लेखण्यात येते, पण ते अस्पृश्य नाहीत, त्याप्रमाणे मृत देहसुद्धा अस्पृश्य नाही, तो मान व करुणा यास पात्र आहे. मृत देहाचा स्पर्श झाल्यानंतर किंवा अंगाला तेल लावल्यानंतर किंवा हजामत केल्यानंतर किंवा करविल्यानंतर आपण स्नान करतो ते केवळ आरोग्याच्या दृष्टीने. मृत देहाचा स्पर्श झाल्यास किंवा तेल अंगाला किंवा लावून घेतल्यावर कोणी स्नान करीत नसेल तर त्याला वाटल्यास घाणेरडा म्हणाय पण तो पापी किंवा पातकी नव्हे. एरवी आईलासुद्धा मुलाचे हगणूत काढल्यानंतर ती स्नान करीपर्यंत किंवा हात धुईपर्यंत अस्पृश्य मानली तर त्यात काही वावगे नाहीच पण मूल खेळता खेळता तिला शिवले तर त्याला नाही होणार विटाळ, की नाही त्याचा आत्माही मलिन व्हायचाय पण ज्यांना आपण हलकेपणाच्या अर्थाने भंगी, ढेड, चांभार इत्यादी नावांनी वर्षानुवर्षे अंग चेचून का काढीतना, वैष्णवांसारखा पोशाख का करीतना, गळ्यात तुळशीची माळ का घालीतना, रोज गीतापाठ का करीतना, आणि धंदा कारकुनाचा का करीतना, ते अस्पृश्य ते अस्पृश्य. अशा तऱ्हेने जो धर्म समजला जातो किंवा धर्म म्हणून आचरिला जातो, तो धर्म नव्हे तर अधर्मच आहे व नाशाला लायक आहे.

अंगमेहनत :–

अंगमेहनत प्रत्येक माणसाला आवश्यक आहे. अंगमेहनत हे 'ब्रेड-लेबर' या इंग्रजी शब्दाचे भाषांतर आहे. 'ब्रेड-लेबर' चे शब्दशः भाषांतर रोटी (साठी) मेहनत. रोटीसाठी प्रत्येक माणसाने मेहनत केली पाहिजे, शरीर वाकविले पाहिजे, असा ईश्वरी नियम आहे. या सिद्धांताचा मूळ शोध टॉलस्टॉयचा नव्हे तर टॉलस्टॉयहून पराच अप्रसिद्ध अशा बुर्नाह नावाच्या रशियन लेखकाचा आहे. हाच सिद्धांत भगवद्‌गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायात दिसून येतो. यज्ञ केल्याखेरीज जो खातो तो चोरीचे अन्न खातो, अशा तऱ्हेचा भयंकर शाप यज्ञ न करणाराला दिलेला आहे. या ठिकाणी यज्ञ याचा अर्थ अंगमेहनत किंवा रोटी मेहनत हाच योग्य दिसतो. मेहनत करीत नाही त्याला खाण्याचा हक्कच नाही, बायबल सांगते. 'तू आपली भाकर स्वतःच्या अंगातून घाम काढून कमव व खा' कोट्यधीशसुद्धा जर आपल्या पलंगावर लोळत राहिला आणि तोंडात कोणी आणून घालील तेव्हाच खात गेला तर त्याला फार काळ खाता यायचे नाही. त्याला अन्नाची गोडीही वाटणार नाही. म्हणून तो व्यायाम वगैरे करून भूक लागेशी करतो आणि खाण्यासाठी तर त्याला स्वतःचेचे हात, तोंड हलवावे लागते. जर अशा तऱ्हेने या नाही तर त्या रूपाने शारिरीक व्यायाम राव व रंक सर्वांना करावाच लागतो, तर मग रोटी उत्पन्न करण्याचाच व्यायाम सर्वांनी का करू नये, असा प्रश्न सहजच उद्‌भवतो. शेतकऱ्याला नाही कोणी हवा खायला की व्यायाम करायला सांगत आणि दुनियेतील नव्वद टक्क्याहून अधिक लोकांना निर्वाह शेतीवरच चालतो आहे. त्याचे अनुकरण बाकीच्या दहा टक्क्यांनी केले तर जगात किती सुख, किती शांती व किती आरोग्य फैलावेल बरे! शिवाय शेतीबरोबर बुद्धी मिसळल्याने शेतीच्या कामातील पुष्कळसे क्लेश आपोआप दूर होतील.

सर्वधर्म समभाव :–

आपल्या व्रतांमध्ये ज्या व्रताला आपण सहिष्णुता या नावाने ओळखतो त्यालाच हे नवीन नाव दिले आहे. सहिष्णुता हे 'टॉलरेशन' या इंग्रजी शब्दाचे भाषांतर आहे. अहिंसा आपल्याला इतर धर्मांबद्दल समभाव शिकविते. आदर आणि सहिष्णुता ही अहिंसेच्या दृष्टीने पुरेशी नाहीत. इतर धर्मांविषयी समभाव राखण्याच्या मुळाशी स्वतःच्या धर्माच्या अपूर्णतेची कबुली येऊनच जाते. सत्याची आराधनासुद्धा अहिंसेची कसोटीसुद्धा आपल्याला हेच शिकविते. संपूर्ण सत्य जर आपल्याला हाती लागलेले असेल तर मग सत्याच्या आग्रहाचे प्रयोजन काय? मग तर आपण प्रत्यक्ष परमेश्वरच होऊ, कारण की सत्य

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad
Affiliated
Karmaveer Pratishthan Jalna`s

JALNA COLLEGE OF SOCIAL WORK JALNA

Accredited With `B` Grade by NAAC

Certificate

This is Certify that Mr/Mrs.Prof/Dr. Manohar Shamrao Wagatkar

of P. D. Patil College of Social Work Akola has Actively Participated as ~~Resourse Person~~/ ~~Chair Person~~/ ~~Chief Guest~~/ Presented Paper Entitled(absentia) महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य In Multi disciplinary National Conference on **Progressive Thoughts in Maharashtra and Need of Social Enlightenment of OBC`s** Organized by Jalna College of Social Work Jalna on 11th February 2020

Dr. Sanjay Lakhe Patil
President - Karmaveer Pratishthan,Jalna

Dr. Rajkumar Mhaske
Principal - Jalna College of Social Work

Dr. Balaji Munde
Convener & Coordinator
Chairman BOS (Social Work)

Dr. Sudhir Gaikwad
Co-Coordinator
NSS Programme officer

Dr. Madhu Khobragade
Co-Coordinator
Chairman IQAC

Scanned with OKEN Scanner

(SJIF)Impact Factor-7,675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCV

Progressive Thoughts in Maharashtra and Need of Social Enlightenment of OBCs

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Guest Editor:
Dr. Balaji P. Munde
Associate Professor
Jalna College of
social work ,Jalna Dist-Jalna

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

February - 2020

SPECIAL ISSUE - CCV

Progressive Thoughts in Maharashtra and Need of Social Enlightenment of OBCs

Chief Editor :
Dr. Virag.S.Gawande
Editor :
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal

Guest Editor
Dr. Balaji P. Munde
MSW, SET, NET & Ph.D. (Social Work), PGD & NET (Adult Education)
Jalna College of social work ,Jalna

P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA, College Code 225

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with OKEN Scanner

19	संत बसवेश्वर, संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचे समाज प्रबोधन — प्रा. योगेश्वर एस. म्हैसकर	77
20	फुले, शाहू, आंबेडकरांची शिक्षण आणि आपण... — प्रा.डॉ.रमेश शेंडे	84
21	संत बसवेश्वरांचे समाज प्रबोधन कार्य — राजकुमार एस. बिरादार	87
22	काळापुढे दृष्टी असलेला युगद्रष्टा लोकपाल राजा सयाजीराव गायकवाड — डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे,	91
23	संत बसवेश्वर, संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचे समाज प्रबोधन — प्रा. प्रफुल ई. ढोके	96
24	आण्णाभाऊ साठे : अनमोल साहित्य आणि कार्य — प्रा. डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार	99
25	एस.सी., एस.टी., ओ.बी.सी. आणि आरक्षण — प्रा. डॉ. जायभाये एन. एन.	102
26	फुले-आंबेडकरी चळवळ — प्रा. डॉ. नलिनी एम. भगत	106
27	महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य — प्रा. मनोहर वागतकर	110
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारीता — प्रा.डॉ. मीना भगवानराव बोर्डे	116
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजप्रबोधन आणि सामाजिक न्यायाची चळवळ — डॉ. मधुकर चाटसे	119
30	स्वातंत्र्योत्तर काळातील दलीत चळवळीतील काही विचारवंताच्या भुमिका — प्रा. कमलेश मानकर	121
31	संत गाडगेबाबा आणि त्यांचे समाज प्रबोधन — डॉ. कमल आर. पोटदुखे	130
32	महाराष्ट्रातील समाजसुधारक आणि समाज सुधारणा चळवळी — प्रा. ज्योती जी. नाकतोडे	136
33	इतर मागासवर्गीय (ओबीसी) समाजाच्या सर्वांगीण विकासात मंडल आयोगाची भूमिका — प्रा.डॉ. दिलीप जानकीराम घोंगडे	141
34	ओबीसी समाजातील अध्यात्मिकता व राजकारण व बदलता सामाजिक दृष्टीकोन यांचा एक अभ्यास — डॉ. भाऊसाहेब देवकर \ प्रा. सुनिल सामग	146
35	ओबीसी प्रवर्गातील कलाल समाजाची सामाजिक व शैक्षणिक सद्यस्थिती एक अध्ययन — प्रा. दिलीप काठोडे	150
36	सर्वांना शिक्षण मिळावे यासाठी क्रांतीकारी पाऊल टाकणारे राजर्षी शाहू महाराज : एक दीपस्तंभ — डॉ. बाबासाहेब डोंगरे	154
37	प्राध्यापक संवर्ग आरक्षण कायदा २०१९ : एक दृष्टीक्षेप — प्रा. डॉ. अमोल लाटे	158
38	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज व सुधारणावादी कार्य — डॉ. सुधीर ब. गायकवाड	162

Shri D. Patil Social Work College ... Code 275 ... (AKOLA)

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
February 2020

39	समाजप्रबोधन और मुस्लिम सामाजिक आंदोलन — प्रा. डॉ. बी. आर. भोसले	166
40	इतर मागासवर्गीयांच्या समस्या — नामदेव भिवाजी वरभे	169
41	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही विषयक विचार काळाची गरज — दलित कांबळे	173
42	Historical Perspective of Women's Movement in India. — **Dr. Madhu Prabhakar Khobragade**	177
43	Reservation and Discrimination — **Dhaygude Kakasaheb Dhondiba**	181
44	Social Enlightment And Social Justice Movement By Dr.Babasaheb Ambedkar — **Mr.Shyam.V.Gaikwad**	184
45	Rajashri shahu maharaj: a social revolutionary king — **Dr. Indira. B. Choudhary.**	190
46	Mahatma Jyotiba Phule's Ideas on Equality and Social Justice — **Dr. Syed Tanvir Badruddin**	193
47	Tradition of Progressive Thoughts in Maharashtra — **Dr. Balaji P. Munde**	195
48	Social reformers and social reform movements in India — **Prof. Dr. Deepak .M. Buktare**	199

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA — College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य

प्रा. मनोहर वागतकर
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी बु. अकोला

प्रस्तावना

१७ व्या आणि १८ व्या शतकात महाराष्ट्राचे नाव भारतीय उपखंडात सर्वत्र झाले होते. मराठी सत्ता ही भारतातील प्रमुख राजकीय सत्ता होती. परंतु १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीपासूनच विशेषतरू रावबाजीने १८०६ साली इंग्रजाशी वसईचा तह केल्यापासून महाराष्ट्राच्या अवनतीस प्रारंभ झाला. महाराष्ट्राच्या राजकारणात ईस्ट इंडिया कंपनीचे वर्चस्व वाढू लागले. भारतीयांना पाश्चात्य शिक्षण दिले पाहिजे, असे इंग्रजांना या सुमारास वाटू लागले. १९१३ साली कंपनीच्या व्यापारी सनदेचे नूतनीकरण ब्रिटिश पार्लमेन्टने केले, त्यात भारतीयांच्या शिक्षण कार्यासाठी एक लक्ष रुपये मंजूर केले होते. या निधींचा उपयोग भारतीय प्राच्य वाङमयाचे पुनरुज्जीवन आणि वृध्दी करण्यासाठी शास्त्रीपंडितांना उत्तेजन देण्यासाठी आणि भारतीयांना शास्त्रीय ज्ञानाची ओळख करुन देऊन त्या विषयाचा प्रसार करण्याच्या कामी केला जावा अशी शिफारस नव्या सनदेत केली होती. ब्रिटीशांच्या या धोरणावरुन त्यांनी शिक्षण तत्वतरू जरी सर्वांना खुले केले होते तरी प्रत्यक्षात तशी स्थिती येण्यास फार कालावधी जावा लागला, अखंड प्रयत्न करावे लागले.

१८१८ साली तिसऱ्या इंग्रज–मराठे युध्दांत मराठी सत्ता संपूर्णपणे लयास गेली आणि 'कंपनी सरकारने' माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन साहेबाकडे महाराष्ट्राची सर्व सूत्रे सोपविली. एलफिन्स्टन हा उदारमतवादी होता आणि तितकाच तो व्यवहारीही होता. साम्राज्यवाद उदारमतवाद यांची सांगड कशी घालावयाची याची एक मुत्सद्दी या नात्याने त्याला चांगली जाण होती. विद्यमान स्थितीत त्याला शक्यता बदल न करणे हे त्याच्या कार्याचे मुख्य सूत्र होते आणि म्हणूनच श्रावणाची ब्राम्हणांना मुक्तपणे वाटल्या जाणाऱ्या 'दक्षिणे' चा उपयोग करुन घेण्याच्या उद्देशाने त्याने आणि त्याच्या सहकाऱ्यांनी संस्कृत पाठशाळेची कल्पना पुढे मांडली आणि १८२१ साली तत्कालीन ब्रिटिश कमिशनर विल्यम चॅपलिन याने एका जाहीर सभेत ६ ऑक्टोबरला 'पूना हिंदू कॉलेज' चे उद्घाटन केले. या सुमारास एलफिन्स्टन मुंबई इलाख्याचा गव्हर्नर होता.

शैक्षणिक कार्याची सुरवात :–

जोतीराव फुल्यांनी आपल्या शिक्षणकार्याची सुरुवात इ.स. १८४८ मध्ये शूद्रातिशूद्रांसाठी मुलींची पहिली शाळा पुणे शहरात स्थापन करुनकेली. हा काही योगायोग अथवा चमत्कार नव्हता. जगाच्या इतिहासात १८४८ हे वर्ष अनेक घटनांमुळे क्रांतिकारक ठरले आहे. शोषित, दलित मानवसमूहांच्या मुक्तीचा संघर्ष चेतविणाऱ्या कार्ल मार्क्स यांचा 'कम्युनिस्टांचा जाहिरनामा' याच वर्षी प्रसिध्द झाला. अमेरिकेत स्त्री मुक्तीच्या चळवळीला न्यूयॉर्क शहरात याच वर्षी सुरवात झाली. आपल्या [illegible] इतिहासाचा वारसा सांगणारी सातारा

Smt. P. D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
February 2020

केला. काही सत्यशोधक वेळे [illegible] साथ दिली होती. तसेच ब्राह्मणमंडळी सुध्दा 'मनुस्मृती दहन' कार्यात सामील होती. स्वतंत्र भारताच्या [illegible] १९४८ मध्ये महाराष्ट्र राज्य तीन विभागात विभाजित करावे अशी मागणी केली. यामागे उद्देश एकच होता की, राजकारणात यापुढे [illegible] व [illegible] मराठा समाजाचे [illegible] राजकारणात संधी मिळावी की या समाजाची उन्नती होईल. [illegible] जरी बहुजनांनी त्यांना सहकार्य दिले नसले तरी त्यांना मात्र सतत सहकार्य केले.

संदर्भ ग्रंथसूची

१) फुले–आंबेडकर चळवळ आणि स्त्री–मुक्ती चळवळ, डॉ. [illegible] ज्योती, संकेत प्रकाशन, नागपूर
२) महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, आधुनिक भारतीय विचारवंत व अन्य महनीय व्यक्ती, के. सागर पब्लीकेशन
३) फुले–आंबेडकर चळवळीचे क्रांतीशास्त्र, पाटील मनोहर, सुगावा प्रकाशन, पुणे

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

छत्रपतींची गादी याच वर्षी विसर्जित झाली. ऐतखाऊ, आळशी व चारित्र्यहीन ब्राम्हणांवर प्रहार करणारी आणि नवविचारांचा प्रसार करणारी लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांची लेखमाला याच वर्षी प्रसिध्द झाली. महात्मा फुल्यांच्या चिंतनशील मनाने शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला आरंभ करतांना तो कोठे करावा हे नेमके हेरले. ज्यांच्या जीवनात शेकडो वर्षात अज्ञानाचा प्रचंड पाषाणवत पहाड निर्माण झाला होताय तो दलित, बहुजन समाज व स्त्रिया हेच राष्ट्रपरिवर्तनाचे मुख्य संख्याबळ आहे याची अचूक आणीव जोतीरांवाना झाली. म्हणून अज्ञानाविरुध्दचा पहिला सुरुंग त्यांनी या क्षेत्रातच पेरला.

जोतीबांचे स्त्री–शिक्षणाचे कार्य :–

१८४९ साली फुल्यांनी त्यांच्या सामाजिक कार्याचे पहिले पाऊल म्हणून पुण्यात मुलींच्यासाठी एक शाळा सुरु केली. यानंतर त्यांनी एक समिती स्थापन करुन आणखी दोन शाळा उघडल्या. दलित (महार–मांग) मुलांसाठी एक शाळा सुरु केली. स्त्री शिक्षिका मिळत नसल्यामुळे त्यांची बायको सावित्रीबाई यांनीच शिक्षिका म्हणून काम सुरु केले. त्या सर्व त्रास, अपमान, शिव्या सहन करुन जोतीबांच्या बरोबर ठामपणे उभ्या राहिल्या. सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेपासूनच मुलींना शिक्षण देणे हे समाजाचे महत्वाचे ध्येय होते. १८८२ मध्ये हंटर शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेल्या निवेदनाच्या शेवटी फुले म्हणतात, "सरते शेवटी मला शिक्षण आयोगाला एक विनंती करावयाची आहे. ती ही आहे की, त्याने स्त्रियांमध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार आणखी मोठ्या प्रमाणावर होईल, अशा प्रकारच्या उपाययोजना संमती द्यावी."

शूद्रातिशूद्रांना शिक्षण मिळावे, विज्ञान मिळावे तसेच स्त्रियांना शिक्षण व विज्ञान मिळावे हे जोतीबांच्या सामाजिक कार्याचे एक अत्यंत कळीचे अंग होते.खरे म्हणजे शिक्षण १९ व्या शतकाच्या सामाजिक परिसरात एक महत्वाचे अंग बनू लागले होते. आधुनिक शिक्षण घ्यायचे, विज्ञान शिकायचे, आधुनिक भांडवली युगाचे तंत्रज्ञान हातात घ्यावे अशी प्रवृत्ती वाढू लागली होती. वैयक्तिक पातळीवर शिकलेल्या युवकांना नोकरी मिळू शकते तर 'राष्ट्रीय' दृश्टीने नवीन विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने देशाला ताकद मिळते असा विचार होण्याचा तो काळ होता. याचबरोबर "स्त्री शिक्षण" हा समाजसुधारणेच्या चळवळीमधला एक महत्वाचा कार्यक्रम झाला. ब्राम्हो समाज, आर्य समाज यापासून ते महाराष्ट्रातील धोंडो केशव कर्वेपर्यंत समाजसुधारकांनी शाळा, शिक्षणसंस्था, कॉलेज सुरु करण्याचा कार्यक्रम घेतला होता.

विद्येविना मति गेलीय मतीविना नीती गेलीय नीतीविना गति गेली!
गतीविना वित्त गेले, वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

जोतीबांची ही प्रसिध्द म्हण आहे, अज्ञान हे गरिबी व शोषणाचे मूळ कारण आहे असा अर्थ यातून पुढे येतो, पण जोतीबा शेवटी या विचाराच्या पुढे गेले असेच दिसून येते. मुलींना, स्त्रियांना शिक्षण दिले तर त्या धार्मिक फसवणुकीविषयी जागृत होणार, गरिबीला शह देण्यासाठी ताकदवान होणार व अन्याय–अत्याचाराविरोधी आवाज उठविणार असे त्यांना वाटत होते. पण शेवटी जेव्हा कुटुंबातल्या व समाजातल्या स्त्रियांच्या गुलामगिरीची तीव्रता त्यांच्या लक्षात आली तेव्हा स्त्रियांचे गुलामगिरीविरुध्द बंड, स्त्रियांचा मुक्ती लढा

College Code 225 AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

असा आपोआप होणार नाही, त्यासाठी खास कार्यक्रम घ्यावे लागणार हे त्यांच्या लक्षात आले, ही जाणीव जोतीबांना कशी आली ते पाहणे महत्वाचे आहे.

विविध शैक्षणिक उपक्रम

खऱ्या शिक्षणाचा ध्यास घेतलेल्या जोतीरावांनी केवळ शाळा काढून समाधान मानले नाही. शिक्षणाचे प्रतिबिंब शिक्षण घेतलेल्यांच्या दैनंदिन जीवनात पडले पाहिजे, शिक्षणाने जीवन अधिक समृध्द केले पाहिजे, दृष्टी व्यापक झाली पाहिजे, ज्ञानाची कदर केली पाहिजे, अशी अपेक्षा आपण शिक्षणापासून करीत असतो. याच सुमारास एक घटना घडली. उतरत्या पेशवाईने कष्टकरी जनतेला लुटून जमा केलेला पैसा जसा छंदीफंदीपणावर उधळला तसाच जनतेच्या नाकावर टिच्चून ऐतखाऊ तथा कित विद्वानांवर दक्षिणेची खैरात करण्यासाठीही उधळला. पेशवाई संपली होती. परंतु हितसंबंधी लोकांनी मोठ्या खुबीने ही व्यवस्था इंग्रजकाळातही चालू ठेवली होती. या दक्षिणा फंडात १८५० साली ३,००० रुपयांची रक्कम शिल्लक राहिली होती. सरकारी शाळेतील जोतीरावांच्या काही पुरोगामी मित्रांनी आणि लोकहितवादींसारख्या समाजसुधारकांनी दक्षिणा फंडात शिल्लक राहिलेल्या रकमेची खैरात ऐतखाऊंवर करण्यापेक्षा मराठीतील नव्या, स्वतंत्र, भाषांतरात्मक पुस्तकांना बक्षिसे देण्यासाठी या रकमेचा उपयोग करावा, असे अर्ज सरकारकडे केला. साहजिकच पुन्हा एकदा सनातन्यांच्या रागाचा पारा चढला. या अर्जाच्या चौकशीत आली 'नावे' जाहिर होऊ नयेत अशी मित्रांनी जोतीरावांना विनंती केली. अर्जाचा हेतू शिक्षण प्रसाराचा आहे, हे ध्यानात घेऊन मोठ्या निधड्या छातीने या सर्व प्रकारची जबाबदारी जोतीरावांनी स्वतरूवर घेतली. एवढेच नव्हे तर मित्रांच्या संरक्षणासाठी त्यांनी महारमांग समाजातील आपले दोनशे अनुयायी उभे केले. दक्षिणा फंडातील रक्कम संस्कृतमधील ग्रंथांसाठी व धर्मपुरोहितांसाठी खर्च न करता मराठी ग्रंथ रचनेसाठी खर्च करावी या मागणीमुळे संस्कृत अभिमानी व मराठी भाषेचे समर्थक अशा दोन फळ्याच पडल्या. संस्कृताभिमानी व पुरोहितांनी जोतीराव व त्यांच्या मित्रांवर ग्रामण्य रचले. ज्ञातिपंचापुढे खुलासा करणाऱ्या मराठी भाषिक अभिमान्यांत जोतीराव व त्यांचे महारमांग समाजातील अनेक मित्र निधड्या छातीने सहभागी झाले. शिक्षण हे सामान्यांच्या भाषेतून मातृभाषेतूनच दिले जावे या शिक्षणाच्या मूलभूत सिध्दान्तास जोतीराव या प्रसंगाच्या निमित्ताने उचलून धरीत होते. जेव्हा ग्रंथांची तसेच धर्म व शिक्षणाची भाषा म्हणून मराठी भाषेचा स्वीकार करण्याचा प्रयत्न झाला तेव्हा संस्कृतला देववाणी ठरविणाऱ्या प्रस्थापितांनी चक्रधर, ज्ञानेश्वर, तुकाराम यांसारख्या बंडखोरांना तीव्र विरोध केला. जोतीरावही याच मालिकेतील बंडखोर होते. इंग्रज सरकारने फंडातील अर्धी रक्कम मराठी भाषांतील ग्रंथांसाठी खर्च करण्याचा निर्णय घेतला.

१) शिक्षणाचे उद्दिष्ट :

शिक्षण ही जर एक असामान्य शक्ती आहे असे मानले तर या शिक्षणाने सर्व प्रकारच्या बंधनातून मानवाची मुक्तता केली पाहिजे. ही बांधने धर्मसत्तेने, अर्थसामर्थ्याने, अथवा राज्यतेने लादेली असली तरी त्यांना तोडून टाकण्याची ताकद बंधनात अडकलेल्या स्त्री–पुरुषांना शिक्षणाने दिली पाहिजे. जोतीरावांनी आपल्या [illegible] वेळोवेळी साक्षरता आणि सुशिक्षितपणा यांमधील फरक स्पष्ट करुन सांगितले होता. [illegible] नजर ठेवून,

Smt. P.D. Patil Social Work College College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

शोषित, पिडित जनतेकडे पाठ फिरवून आपले पांडित्य मिरवीत असतील तर अशा शिक्षितांपासून समाजाला काहीही लाभ होणार नाही.

२) स्त्रीशिक्षणाचे आद्य प्रवर्तक:

स्त्रीशिक्षण म्हणजे कुटुंबाचे व पर्यायाने राष्ट्राचे शिक्षण होय. जोतीरावांनी ज्या सामर्थ्याने आपल्या कार्यात सावित्रीबाईंना घडविले, उभे केले व आपली सहकारी बनविली तसा प्रयत्नही अन्य कोणाकडून झालेला दिसत नाही. इतर सुधारक पुढील काळात विधवाविवाह, बालविवाह योग्य की अयोग्य यांची खडाजंगी चर्चा करीत राहिले. या जाहीर वादविवादात स्त्रियांची व समाजसुधारणेची बाजू घेणार प्रत्यक्ष कृतीच्या वेळी उणे पडले असेही दिसून येते. केवळ त्या काळातच अशा घटना घडत होत्या असे नव्हे तर परकीयांच सत्ता संपली, स्वातंत्र्याचा कालखंड सुरु झाला, वर्षामागून वर्षे उलटत आहेत, तरही आज आपल्या देशात स्त्रियांच्या निरक्षरतेचे प्रमाण ६५ टक्के पर्यंत टिकून राहिले आहे.

३) शूद्रांसाठी शिक्षण :

शूद्र हा आपल्या देशातील गुलामांचा एक मोठा वर्ग अशाच तऱ्हेने समाजव्यवस्था करण्यात आली होत. स्त्रियांप्रमाणे अस्पृश्यांना, शूद्रातिशूद्रांना कोणत्याही प्रकारच्या शिक्षणाचा अधिकार नाही असा कायदा येथील धर्ममार्तंडानी मोहरबंद केला होता. जोतीरावांनी आईच्या अंतःकरणाने शूद्रांच्या मुलांकडे धाव घेतली. त्यांच्या शिक्षणासाठी शक्य तेथे कपडे, राहण्या–जेवण्याची सोय, पाटी–पेन्सिलची तरतुद त्यांनी जिवापाड धडपड करुन केली. अनेक अडचणींचे डोंगर पार करावे लागले तरी केवळ अक्षरओळखीपुरतेच अस्पृश्यांना शिक्षण देण्यात जोतीरावांनी कधीच समाधान मानले नाही. अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचे व अस्मिता जागृत करण्यात उद्दिष्ट त्यांनी आपल्या शिक्षण पध्दतीत स्वीकारले. जोतीरावांनी या तळाच्या समाजातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण देतांना त्यांच्याच समाजातील निष्ठावान सहकाऱ्यांना आपल्याबरोबर सहभागी करुन घेतले. 'गुलामगिरी', 'ब्राम्हणांचे कसब' यांसारख्या आपल्या ग्रंथांतून त्यांनी अस्पृश्यांच्या अज्ञानाला येथील प्रस्थापित वर्ग कसा जबाबदार आहे, हे स्पष्ट केले.

४) शेतकऱ्यांचे शिक्षण :

आपला भारत देश हा बहुसंख्य खेड्यांचा आहे. या जनतेचा प्रमुख उद्योग शेती आहे. शेतकरी कष्टकरी जनतेच्या मुलांच्या संदर्भात महात्मा फुल्यांनी जी खंत त्या काळात व्यक्त केली त्यात आज फार मोठी सुधारणा झाली आहे असे म्हणता येत नाही. शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या शिक्षणविषयक परिस्थितीचा अत्यंत मूलभूत असा विचार आधुनिक काळात आपल्याकडे प्रथमतः जोतीरावांनीच केलेला दिसतो. त्यांच्या या संदर्भातील पुढील काही सूचना याची साक्ष देणाऱ्या आहेत. ग्रामीण भागातील अभ्यासक्रम मोठी आणि बालबोधवाचन, इतिहास, भूगोल आणि व्याकरण यांचे सर्वसाधारण ज्ञान असावेय शेतीचे प्राथमिक ज्ञान असावेय नैतिक आणि अरोग्यविषयक काही पाठ त्यांच्याकरिता तयार केले असावेत, असा अभ्यासक्रम जोतीरावांनी सुचविला होता. शहरातील अभ्यासक्रमापेक्षा ग्रामीण भागातील अभ्यासक्रम हा सोपा आणि सुटसुटीत असावा, परंतु तो दैनंदिन व्यवहाराला सोडून असता कामा नये. शेतकीविषयक शास्त्रशुध्द ज्ञान देण्यासाठी एका आदर्श शेताची योजना व्हावी असे त्यांचे मत होते.

ISSN : 2278-9308
February 2020

५) सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची मागणी :

आजही आपल्या स्वतंत्र भारताच्या शिक्षण मंदिरात ६ ते १४ या वयोगटातील मुलांना सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण कायद्यानुसार बंधनकारक करूनही लक्षावधी मुलांना दाखल होत येत नाही. जोतीरावांच्या काळात तर प्राथमिक शिक्षणाची सरकारकडून हात असलेली आबाळ, हिसंबंधी लोकांनी शिक्षणबद्दल पसरविलेला गैरसमज, जातिभेदांनी नाकारलेली संधी, आई–वडिलांचे अज्ञान यांसारख्या गोष्टी आपल्या शिक्षणप्रसारात कशा आडव्या येतात याची पुरेपुर जाणवी जोतीरावांना झालेली होती. सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने कायदेशीररित्या स्वीकारली पाहिजे, अशी मागणी करणारा पहिला शिक्षणप्रेमी म्हणून जोतीरावांचा उल्लेख करावा लागतो. ' शेतकऱ्यांचा आसुड' या आपल्या ग्रंथात त्यांनी यासंबंधी पुढील मननीय उद्‌गार काढले आहेत, "शेतकऱ्यांनी विद्या शिकू नये म्हणून पुराणिक व कथाडब भटांनी त्यांच्या मनावर इतकी छाप बसविली आहे की, शेतकऱ्यास आपली मुले विद्वान करण्यामध्ये मोठे पाप वाटते."

६) उच्च शिक्षण :

इ.स. १८८२ मध्ये महात्मा फुल्यांनी हंटर आयोगाला जे निवदेन सादर केलेले होते त्यात त्यांनी महाराष्ट्राच्या शिक्षणपध्दतीचा सर्वकष विचार केलेला होता, असे स्पष्ट दिसते. उच्च आणि श्रीमंत वर्गात ब्राम्हण, प्रभू इत्यादी जातीत विशेषतरू जे लोक लेखणीवर उपजीविका चालवितात, अशा वर्गात सध्या शिक्षणाची गोडी निर्माण झालेली आहे. या वर्गाच्या बाबतीत होणारी सरकारी मदत क्रमाक्रमाने कमी कमी करीत नेणे शक्य आहे. तसेच कोणत्याही पातळीवरची शिक्षण व्यवस्था खाजगी यंत्रणेकडे सोपविणे इष्ट होणार नाही. यापुढे बहुतकाळपर्यंत धंदेशिक्षण असो वा कारभारविषयक शिक्षण असो, सर्व पातळीवरच्या शिक्षणयंत्रणा सरकारी नियंत्रणाखालीच राहणे योग्य ठरेल.

शिक्षण राष्ट्र उभारणीचे, एकात्मतेचे व स्वावलंबनाचे साधन आहे याची पूर्ण जाणीव जोतीरावांना होती. म्हणून ते या निवेदनात पुढे म्हणतात, "शाळा–कॉलेजांवरील सरकारी नियंत्रण काढून घेतल्यामुळे त्याचे पर्यावसान शिक्षणाची वाढ खुंटण्यामध्ये होईल, एवढेच नव्हे तर हिंदुस्थानात भिन्न भिन्न राष्ट्रयत्वाचे आणि भिन्न भिन्न धर्माचे लोक नांदत असल्यामुळे जो एक प्रकारचे तटस्थतेचे धोरण ठेवण्याचे सरकारचे आजवरचे उद्दिष्ट आहे, तेच जबरदस्त धोक्यात येईल."

सारांश –

जोतीराव फुल्यांनी आपल्या शिक्षणकार्याची सुरूवात इ.स. १८४८ मध्ये शूद्रातिशूद्रांसाठी मुलींची पहिली शाळा पुणे शहरात स्थापन करुनकेली. हा काही योगायोग अथवा चमत्कार नव्हता. जगाच्या इतिहासात १८४८ हे वर्ष अनेक घटनांमुळे क्रांतिकारक ठरले आहे.

शूद्रातिशूद्रांना शिक्षण मिळावे, विज्ञान मिळावे तसेच स्त्रियांना शिक्षण व विज्ञान मिळावे हे जोतीबांच्या सामाजिक कार्याचे एक अत्यंत कळीचे अंग [illegible] म्हणजे शिक्षण १९ व्या शतकाच्या सामाजिक परिसरात एक महत्वाचे अंग [illegible] लागले होते. आधुनिक शिक्षण घ्यायचे, विज्ञान शिकायचे, आधुनिक भांडवली युगाचे [illegible] घ्यावे अशी प्रवृत्ती वाढू लागली होती. वैयक्तिक पातळीवर शिकलेल्या पुरुषांना नोकरी मिळू शकते तर

'राष्ट्रीय' दृष्टीने नवीन विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने देशाला ताकद मिळते असा विचार होण्याचा तो काळ होता. यानबरोबर "स्त्री शिक्षण" हा समाजसुधारणेच्या चळवळीमधला एक महत्वाचा कार्यक्रम झाला. ब्राम्हो समाज, आर्य समाज यापासून ते महाराष्ट्रातील धोंडो केशव कर्वेपर्यंत समाजसुधारकांनी शाळा, शिक्षणसंस्था, कॉलेज सुरु करण्याचा कार्यक्रम घेतला होता.

१८१८ साली तिसऱ्या इंग्रज–मराठे युध्दांत मराठी सत्ता संपूर्णपणे लयास गेली आणि 'कंपनी सरकारने' माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन साहेबाकडे महाराष्ट्राची सर्व सूत्रे सोपविली. एलफिन्स्टन हा उदारमतवादी होता आणि तितकाच तो व्यवहारीही होता. साम्राज्यवाद उदारमतवाद यांची सांगड कशी घालावयाची याची एक मुत्सद्दी या नात्याने त्याला चांगली जाण होती. विद्यमान स्थितीत त्याला शक्यता बदल न करणे हे त्याच्या कार्याचे मुख्य सूत्र होते आणि म्हणूनच श्रावणाची ब्राम्हणांना मुक्तपणे वाटल्या जाणाऱ्या 'दक्षिणे' चा उपयोग करुन घेण्याच्या उद्देशाने त्याने आणि त्याच्या सहकाऱ्यांनी संस्कृत पाठशाळेची कल्पना पुढे मांडली आणि १८२१ साली तत्कालीन ब्रिटिश कमिशनर विल्यम चॅपलिन याने एका जाहीर सभेत ६ ऑक्टोबरला 'पूना हिंदू कॉलेज' चे उद्‌घाटन केले. या सुमारास एलफिन्स्टन मुंबई इलाख्याचा गव्हर्नर होता.

संदर्भ ग्रंथ–

१) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य, प्रा. तानाजी ठोंबरे, लोकवाङमय गृह, मुंबई.
२) महात्मा जातीराव फुले सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य, अ. रा. कुलकर्णी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
३) जोतीबा फुले आणि स्त्री–पुरुषांचा विचार, डॉ. गेल ऑम्व्हेट, लोकवाङमय गृह, मुंबई.

Sant P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Kinadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Mahila Vikas Sanstha's
New Arts, Commerce & Science College, Wardha
(Accredited 'B' Grade by NAAC)
Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

NACSC WARDHA

Organizes
AN INTERNATIONAL CONFERENCE ON
EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

(ONE DAY INTERDISCLPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE)
(TO COMMEMORATE 150th BIRTH ANNIVERSARY OF M K GANDHI)

29th FEB 2020

CERTIFICATE

This is to certify that Prof/Dr./Mr./Ms. प्रा. मनोहर वागतकर has Presented /Attend/Published श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला. a paper at International conference On " Exploration of Mahatma @ 150" held on 29th Feb 2020 organised by the Gandhi Study Centre New Arts Comm and Science College Wardha Maharashtra India

Title of the paper महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.

Dr. PRASHANT R KADWE
Director, Gandhi Study Centre

Vidyawarta Refereed Peer Revised Research Journal

Dr. Ashish B. Sadamkar
Principal, New Arts Comm.and Sci.college

	डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	190
62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व. प्रा. पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	194
63	भुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम. प्रफुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	197
64	महात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	199
65	महात्मा गांधीजींचे आदर्श राज्य. प्रा. डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू आर्टस् ॲण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा	200
66	महात्मा गांधीचे स्वदेशी आंदोलन. प्रा. प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	204
67	गांधीजी आणि नैतिकता.	

Scanned with OKEN Scanner

44	महात्मा गांधीजींचे [illegible] विचार डॉ. [illegible] कला व विज्ञान महाविद्यालय, [illegible]	131
44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिद्धांत [illegible] संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	132
45	गांधीजी आणि [illegible] [illegible] संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	136
46	महात्मा गांधींचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान [illegible] संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	141
47	अध्यात्म आणि गांधी प्रा.डॉ. [illegible] प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा	144
48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता डॉ. [illegible] अग्निहोत्री समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	148
49	स्वदेशी चळवळ [illegible] न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज वर्धा	153
50	महात्मा गांधींचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान प्रा. [illegible] अग्निहोत्री समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	155
51	[illegible] लोकशाहीतील भूमिका प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	157
52	गांधींचे विचार : [illegible] आणि [illegible] कु. कविता [illegible], संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	159
53	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन डॉ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	163
54	गांधीवाद, एक अध्ययन महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	165
55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम प्रा. मनोहर वासनकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला	167
56	गांधीजींचे आरोग्य विषयक विचार प्रा.डॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन मोहन ओ. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	173
58	गांधी – खादी डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	175
59	सामाजिक चळवळ आणि सुधारणा प्रा.नवनाथ ब. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी अकोला	178
60	खेड्याकडे चला : महात्मा गांधी डॉ. निखिल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	183
61	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	186
62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व प्रा. पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	190
63	भूदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम प्रफुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	194
64	महात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	197
65	महात्मा गांधीजींचे आदर्श राज्य प्रा. डॉ. प्रमोद आवेगावे, न्यू आर्टस् अँण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा	199
66	महात्मा गांधीचे स्वदेशी आंदोलन प्रा. प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	200
67	गांधीजी आणि नैतिकता प्रा. प्रमोद बा. तडस, न्यू आर्टस्, कॉमर्स अँण्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	204

Social Work College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधीची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान. कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार. प्रा. राहुल गो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकास व महात्मा गांधी. डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	214
72	महात्मा गांधी प्रणित अहिंसा. डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	218
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ. प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	219
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान. प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	221
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र. प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	226
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका. डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	229
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी. डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	232
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	235
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन. प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	238
80	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता. प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	241
81	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता. प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	244
82	महात्मा गांधी आणि अहिंसा. प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	245
83	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	247
84	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन. सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	250
85	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार. प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	253
86	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण. डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	255
87	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार. डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	257
88	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा. प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	259
89	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार. प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	262
90	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता. आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	266
91	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार. प्रा. अमिता कृ. महाताळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	268
92	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में	272

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

प्रयत्नशील करणारी किंवा त्या विचाराकडे जाणारा एक मार्ग आहे. त्यामुळे गांधीवाद ही संकल्पना जगात मोठ्या प्रमाणात एक विकासात्मक मार्ग आहे. शांततेच्या मार्गांनी जगातील कोणतीही समस्या सुटू शकते. सहकार्य, सद्भावना ही मूल्ये जगातील कोणत्याही समस्येसाठी महत्त्वपूर्ण उपाय आहे. म्हणून गांधीवादी एक कमकुवत विचारसरणी नसून एक शक्तिशाली विचारसरणी आहे व आज या विचारसरणीची जगाला नितांत आवश्यकता असल्याच दिसून येते.

संदर्भसूची :

- https://mr.wikipedia.org/wiki/महात्मा गांधी
- मोहनदास करमचंद गांधी, माझे सत्याचे प्रयोग, पृ. 20 –21
- डॉ. भा. ल. भोळे, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे ॲन्ड कं पब्लिशर्स, नागपूर.
- गांधीजींचे जीवन त्यांच्या शब्दात, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद.
- माझे जीवन हाच माझा संदेश, संक्षिप्त आत्मकथा मराठी गांधीजी ,नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद.

महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम

प्रा. मनोहर वाघाकर
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी बु. अकोला
मो. क्र. 9890972530,
E-mail : bhagmanuwag@gmail.com

प्रस्तावना :

खरे म्हणजे आम्हाला शहरी आणि ग्रामीण भारत यांपैकी एकाला निवडावे लागेल. आमची खेडी भारताइतकीच जुनी आहेत. शहरे मात्र परकीय सत्तेने बहाल केली आहेत. जेव्हा ही सत्ता विसर्जित होईल, तेव्हा खेड्यांना शहराचे मोताद जीवन जगावे लागेल. आज शहरांचाच बोलबाला असून, ती खेड्यातील सर्व दौलत धुऊन नेत आहेत. खेड्यांचे शोषण हाही एक संघटित हिंसेचा प्रकार होय. आम्हाला जर अहिंसाधिष्ठित स्वराज्य स्थापन करायचे असेल, तर त्यात खेड्यांना त्यांचे योग्य स्थान द्यावे लागेल. त्यांचा नाश म्हणजेच भारताचा नाश असे माझे मत आहे. त्यामुळे भारताची अस्मिताच नष्ट होईल. परिणामी त्याचे जगाला द्यावयाचा संदेश भारताला देता येणार नाही.

विधायक कार्यक्रम हा पूर्ण स्वराज्य प्राप्त करण्याचा सत्याचा व अहिंसेचा मार्ग आहे, ही गोष्ट कार्यकर्ते व स्वयंसेवक यांनीच नव्हे तर सर्व वाचकांनी नीट ओळखून घ्यावी. याची संपूर्ण अंमलबजावणी म्हणजेच पूर्ण स्वराज्य होय. अगदी पायापासून वरपर्यंत राष्ट्रनिर्मिती करण्यासाठी योजलेल्या या समग्र विधायक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यास सर्वच्या सर्व चाळीस कोटी लोक पुढे सरसावले आहेत, अशी कल्पना करा. असे झाले तर परकीय सत्तेच्या हकालपट्टीसुध्दा सर्व अर्थांनि युक्त असे संपूर्ण स्वातंत्र्य आपल्यालामिळेल, याविषयी कोणाला शंका घेता येईल काय? टीकाकार जेव्हा माझ्या या विधानाचा उपहास करतात, तेव्हा त्यांचा आशय इतकाच असतो की, हा कार्यक्रम पार पाडण्याच्या

Smt. P.D. Patil Social Work College, AKOLA 225

Scanned with OKEN Scanner

कामी चाळीस कोटी लोक कधीही एकमेकांशी सहकार्य करणार नाहीत, त्यांच्या या उपहासात बरेच तथ्य आहे, यात शंका नाही. याला माझे उत्तर असे आहे की, हे सर्व खरे असले तरीही एवढा प्रयत्न करून पाहण्याजोगा आहे. उत्साही आणि निष्ठावान कार्यकर्त्याच्या एखाद्या मंडळाने जर हे काम अदम्य निश्चयाच्या बळाने अंगावर घेतले तर हा कार्यक्रम इतर कोणत्याही कार्यक्रमाइतकाच अमलात आणण्यासारखा आहे. इतकेच नव्हे तर इतर बहुतेक कार्यक्रमापेक्षा जास्त सुलभपणे अमलात आणण्यासारखा आहे. ते कसेही असो, अहिंसेच्या पायावर रचलेल्या स्वराज्याचा कार्यक्रम जर हवा असेल तर याच्याऐवजी मजजवळ दुसरा कार्यक्रम नाही.

जातीय ऐक्य : या ऐक्याच्या आवश्यकतेबद्दल सर्वांची एकवाक्यता आहेय परंतु हे ऐक्य म्हणजे केवळ राजकीय ऐक्य नव्हे, हे प्रत्येकाला माहित नसते. राजकीय ऐक्य हे बाहेरूनही लादणे शक्य असते. जातीय ऐक्य म्हणजे अभेद्य असे हार्दिक ऐक्य होय. असे ऐक्य घडवून आणण्यासाठी पहिली आवश्यक गोष्ट म्हणजे ही आहे की, प्रत्येक कॉंग्रेसवाद्याने स्वतरू कोणत्याही धर्माचा सला तरी हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी, यहुदी इत्यादी. थोडक्यात म्हणजे प्रत्येक हिंदू व अहिंदू सर्वांचा प्रतिनिधी स्वतरू बनले पाहिजे. हिंदुस्थानच्या कोट्यवधी जनतेपैकी प्रत्येक व्यक्तीशी आत्मीयता बाळगून तिच्या सुख—दुरूखाशी त्याने समरस झाले पाहिजे. अशी आत्मीयता सिध्द करण्यासाठी प्रत्येक कॉंग्रेसवाद्याने इतर धर्माच्या माणसांशी वैयक्तिक मित्रत्वाचे नाते प्रयत्नपूर्वक जोडले पाहिजे. त्याला स्वतरूच्या धर्माविषयी जितका आदर वाटत असेल तितकाच इतर धर्माविषयी त्याचे बाळगला पाहिजे.

अस्पृश्यता दूनिवारण : हिंदू धर्मावरील हा कलंग व शाप नाहीसा करण्याच्या आवश्यकतेविषयी लांबलचक विवेचन करण्याची आता इतक्या वर्षानंतर जरूर नसावी. या बाबतीत कॉंग्रेसवाद्यांनी पुष्कळ कार्य केले आहे यात काही संशय नाही. परंतु मला कष्टाने असे म्हणावे लागते की, पुष्क कॉंग्रेसवादी या प्रश्नाकडे केवळ राजकीय दृष्ट आवश्यक म्हणून पाहत आले आहेत व हिंदूं पुरते बोलावयाचे म्हणजे हे काम हिंदू धर्मा केवळ अस्तित्वासाठीदेखील अनिवार्यपणे जरू आहे, यादृष्टीने त्यांनी त्यांच्याकडे पाहिलेले नाही.

दारूबंदी : जातीय ऐक्य आणि अस्पृश्य निवारणाप्रमाणेच दारूबंदी ही देखील जरी कॉंग्रेस कार्यक्रमात १९२० सालापासून समाविष्ट झाले आहे, तरी या अगदी जिव्हाळ्याच्या सामाजिक नैतिक सुधारणेच्या बाबतीत कॉंग्रेसवाद्यांनी जि लक्ष घालावयास पाहिजे होते तितके घातलेले नाही. आपल्याला जर आपले ध्ये अहिंसक प्रयत्नांनी गाठावयाचे असेल तर दा अफू इत्यादी मादक पदार्थ्याच्या व्यसनांमुळे लाखो स्त्री—पुरुष गांजले जात आहेत, त्य भवितव्यय भावी सरकारवर आपल्याला सोड येणार नाही.

या अनिष्ठाचे निराकरण करण्याच्या क वैद्य व डॉक्टर लोकांना सर्वात जास्त परिणामकारक कामगिरी करता येईल. दारुबाज अफूबाज यांना त्यांच्या व्यसनापासून सोडविण उपाय त्यांनी शोधून काढले पाहिजेत.

खादी : खादी ही एक वादग्रस्त विषय पुष्कळ लोकांना असे वाटते की, खादी पुरस् करण्यात मी वाऱ्याच्या विरुध्द दिशेने नाव हाका आहे आणि स्वराज्याची नौका माझ्या हातून नव बुडणार आहे. तसेच मी देशाला अंधकार युगा मागे ओढून नेत आहे. या छोटेखानी निबं खादीच्या पक्षाची मुद्देसुद मांडणी करण्याचा म विचार नाही. मी ती इतरत्र पुरेशा प्रमाणात केले आहे. येथे केवळ प्रत्येक कॉंग्रेसवाद्याला, किंब प्रत्येक भारतवासीयाला, खादी कार्याची प्र करण्याच्या कामी काय करता येईल एवढेच दाखवायचे ओह, खादी ही देशातील सर्व जनते आर्थिक स्वातंत्र्याच्या व समतेच्या प्रारंभाची सू आहे. पक्वान्नाची परीक्षा ते खाल्याने होत अ प्रत्येक स्त्री—पुरुषाने ही गोष्ट अजमावून पाहा

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

म्हणजे माझ्या म्हणण्यात कितपत तथ्य आहे याची त्याला किंवा तिला स्वानुभवाने प्रचीती येईल. खादीचा स्वीकार करावयाचा म्हणजे तिचे सूचित होणाऱ्या सर्व गोष्टींचा स्वीकार केला पाहिजे. खादी म्हणजे सर्वव्यापी स्वदेशी मनोवृत्ती, जीवनाच्या सर्व गरजा हिंदुस्थानातूनच आणि त्याही खेड्यातील लोकांच्या श्रम आिण् बुध्दीचा उपयोग करुन भागविण्याचा कृतनिश्चय. आज चालू असलेल्या प्रवाहाला उलटा वाहायला लावण्याचा हा प्रश्न आहे. म्हणजे आज जी हिंदुस्थान व ग्रेट ब्रिटनमधील पाच–सात शहरे हिंदुस्थानातील सात लक्ष खेड्यांचे शोषण व विनाश करुन जगत आहेत, त्याच्या ऐवजी ती खेडी बव्हंशी स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण होतील आणि स्वेच्छेने दोन्ही पक्षांना लाभदायक होतीलच अशा वृत्तेने हिंदुस्थानातील शहरांच्या आणि बाहेरील जगाच्याही उपयोगी पडतील.

ग्रामसफाई : बुध्दी आणि श्रम यांचा विच्छेद झाल्या कारणाने आपल्या खेड्यांकडे आपले अक्षम्य दुर्लक्ष झालेले आहे आणि त्यामुळे देशभर ठिकठिकाणी जी सुंदर खेडी पसरलेली असावयाची त्याऐवजी आपल्याला उकिरडे दृष्टीस पडतात. पुष्कळ खेड्यांचा जवळ जाऊन पोहोचताना जो अनुभव येतो त्याने मन काही प्रफुल्लित होत नाही. त्यांच्या भोवताली अशी काही घाण व त्रासदायक दुर्गंधी असते की माणसाला पुष्कळदा डोळे मिटून नाक दाबून धरावेसे वाटते. जर काँग्रेसवाद्यांपैकी बहुसंख्य लोक आपल्या खेड्यातील असतील, तसे ते असले तर पाहिजेतच, तर त्यांना आपल्या खेड्यांना सर्व प्रकारच्या स्वच्छतेचे आदर्श नमुने बनविता आले पाहिजेत परंतु खेड्यांतील लोकांच्या रोजच्या जीवनाशी आपण समरस होणे हे आपले कर्तव्य आहे, असे त्यांनी कधी मानलेले नाही. राष्ट्रीय किंवा सामाजिक स्वच्छतेची जाणीव असणे, हा आमच्यात आवश्यक सद्गुण मानलेला नाही. आपण कशा तरी प्रकारचे स्नान करतो खरेच परंतु ज्या विहिरीत, तलावात किंवा नदीत किंवा ज्यांच्या काठी आपण स्नानादी धार्मिक विधी करतो, ती घाण झाली तर आपल्याला त्याची पर्वा नसते. या दोषाला मी एक मोठा दुर्गुण मानतो आणि आमच्या खेड्यांची व पवित्र नद्यांच्या पवित्र काठांची जी लाजिरवाणी स्थिती आहे तिला आणि अस्वच्छतेमुळे जे नाना प्रकारचे रोग उद्भवतात त्यांना हा आपला दुर्गुणच कारणीभूत आहे.

'नई तालीम' किंवा वर्धा शिक्षण : हा विषय नवीन आहेच परंतु राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांना या विषयाविषयी इतकी काही आस्था वाटली की, त्यांनी हिंदुस्थानी तालिमी संघाच्या संस्थापकांना आपल्या मान्यतेची सनद दिली आणि हा संघ काँग्रेसच्या हरिपुराच्या अधिवेशनापासून आपले काम करीत आहे. अनेक काँग्रेसवाद्यांना कार्य करण्याला हे एक विशाल क्षेत्र आहे. खेड्यांतील मुलांना शिकवून त्यांना आदर्श ग्रामीक बनवणे हा या शिक्षणाचा उद्देश आहे. या शिक्षणाची योजना मुख्यतवे त्यांच्यासाठीच केलेली आहे.

प्रौढ शिक्षण : याची काँग्रेसवाद्यांनी भयंकर हेळसांड केली आहे. जेथे अशी हेळसांड त्यांनी केली नाही, तेथे निरक्षरांना केवळ लिहायला, वाचायला शिकवून समाधान मानले आहे. प्रौढ शिक्षणाचे काम जर माझ्या हाती आले तर मी आपला देश किती महान व विशाल आहे याची प्रौढ विद्यार्थ्यांना जाणीव करुन देण्यापासून त्यांच्या शिक्षणास आरंभ करीन. खेड्यातील मनुष्याचे हिंदुस्थान त्याच्या खेड्यातच साठवलेले असते. तो कोठे बाहेरगावी गेला म्हणजे स्वतःच्या खेड्याचाच आपले घर किंवा वतन म्हणून उल्लेख करतो. त्याच्या दृष्टीने हिंदुस्थान म्हणजे एक भौगोलिक नाव आहे. खेड्यात किती अज्ञान माजलेले आहे त्याची आपल्याल काही कल्पना नाही. परकीय राज्य व त्याचे दुष्परिणाम यांची खेड्यातील लोकांना काही माहिती नाही.

स्त्रियांची सेवा : स्त्रियांच्या सेवेचा मी विधायक कार्यक्रमात समावेश केला आहे. कारण सत्याग्रहाने जरी हिंदुस्थानातील स्त्रियांना त्या ज्या अंधकाराने ग्रासलेल्या होत्या त्यातून अगदी सहजगत्या कोणाला खरे वाटणार नाही इतक्या थोड्या वेळात

बाहेर काढले आहे व हे काम इतर कोणत्याही उपायाने शक्य झाले नसते, तरी स्वराज्याच्या लढ्यात स्त्रियांना आपल्या बरोबरीने भाग घेता यावा, असा प्रयत्न करणे आपले कर्तव्य आहे, असे काँग्रेसवाल्यांना अजून वाटले नाही. सेवेच्या कार्यामध्ये स्त्री ही पुरुषाची खरोखरीची मदतनीस झाली पाहिजे, या गोष्टीची जाणीव त्यांना अद्याप झाली नाही.

आरोग्य आणि स्वच्छतेचे शिक्षण : विधायक कार्यक्रमात ग्रामसफाईचा एक स्वतंत्र बाब म्हणून समावेश केल्यानंतर आरोग्य व स्वच्छतेच्या शिक्षणाला वेगळे स्थान देण्याची काय जरूर, असा प्रश्न वाचकांकडून येणे शक्य आहे. ग्रामसफाईबरोबरच हा विषय घेता आला असता खरा परंतु विधायक कार्यक्रमाच्या वेगवेगळ्या मुद्यांत ढवळाढवळ करायची माझी इच्छा नव्हती. केवळ ग्रामसफाईचा उल्लेख केल्याने त्यात आरोग्य व स्वच्छतेचा समावेश होऊ शकत नाही. स्वतःच्या आरोग्याचे रक्षण करण्याची कला आणि स्वच्छतेचे ज्ञान हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचा आणि तदनुसार वर्तन करण्याचा विषय आहे. कोणत्याही सुव्यवस्थित समाजामध्ये नागरिकांना आरोग्य व स्वच्छतेच्या नियमांचे ज्ञान असते व त्यांचे ते पालनही करतात.

प्रांतीय भाषा : आपल्याला मातृभाषेपेक्षा इंग्रजी भाषेविषयी आपण जास्त प्रेम बाळगू लागलो. त्यामुळे सुशिक्षित आणि राजकीयदृष्ट्या जागृत असे वरचे वर्ग आणि सामान्य जनता ही ऐकमेकांपासून फार दुरावली आहे. त्यामुळे हिंदुस्थानातील भाषांना दारिद्र्य आले आहे. एखादा गहन तात्त्विक विचार मातृभाषेत व्यक्त करण्याचा वृथा प्रयत्न आपण करु लागलो, म्हणजे आपण अगदी गटंगळ्या खाऊ लागतो. शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द आपल्यापाशी नाहीत. याचा परिणाम अत्यंत भयंकर झाला आहे. सामान्य जनता आधुनिक विचारापासून वेगळी पडून दुरच्या दूर राहते. हिंदुस्थानातील महान भाषांच्या या उपेक्षेमुळे हिंदुस्थानची जी कुसेवा व हानी झाली आहे तिचे बरोबर माप आपल्याला आज काढता येणार नाही.

राष्ट्रभाषा : याशिवाय आपल्याला अखिल भारतीय दळणवळणासाठी हिंदुस्थानातील भाषांपैकी जास्तीत जास्त लोकांना जी भाषा येते व समजते व जी इतरांना सहज शिकता येण्यासारखी आहे अशा एका भाषेची जरूर आहे. ही भाषा निर्विवादपणे हिंदीच होय. उत्तर हिंदुस्थानकडील हिंदू व मुसलमान या दोघांना ही भाषा समजते व बोलता येते. उर्दू लिपीत ती लिहिली असली म्हणजे तिला उर्दू म्हणतात. काँग्रेसने १९२५ मध्ये कानपूरच्या बैठकीत पास केलेल्या प्रसिध्द ठरावात या अखिल भारतीय भाषेला हिंदुस्थानी हे नाव दिलेले आहे आणि त्या वेळेपासून निदान तात्त्विकदृष्ट्या तरी हिंदुस्थानी ही राष्ट्रभाषा मानली जाते.

शेतकरी : हा कार्यक्रम काही संपूर्ण नव्हे. स्वराज्याची इमारत ही एक प्रचंड इमारत आहे. ती रचण्याला ऐंशी कोटी हातांनी काम करावयाचे आहे. यात सर्वात मोठी संख्या शेतकऱ्यांची आहे खरे सांगावयाचे म्हणजे यातील फार मोठा भाग (जवळजवळ ८० टक्के) शेतकऱ्यांचा असल्य कारणाने शेतकरी म्हणजेच काँग्रेस अशी स्थित असावयास पाहिजेय परंतु आज अशी स्थिती नाही स्वतःच्या अंगच्या अहिंसक शक्तीची जाणीव जेव्हा शेतकऱ्यांना होईल तेव्हा जगातील कोणतीही सत्ता त्यांच्यापुढे टिकू शकणार नाही.

मजूर : अहमदाबाद येथील मजूर महाजन (गिरण कामगार संघ) ही अखिल हिंदुस्थानाला अनुकर करण्यासारखी नमुनेदार संस्था आहे. तिची उभार मात्र शुध्द अहिंसेच्या पायावर झालेली आहे. तिच आजपर्यंतच्या कारकीर्दीत तिला कधी पीछेह करण्याचा प्रसंग आलेला नाही. कोणत्याही प्रकार धामधूम किंवा अवडंबर केल्याशिवाय ती उत्तरो जास्त बलवान होत गेली आहे. या संस्थेजव आज स्वतःच्या मालकीचे हॉस्पिटल, गिर कामगारांच्या मुलांसाठी स्वतःच्या शाळा, प्रौढांस वर्ग, स्वतःच्या मालकीचा एक छापखाना, ख भंडार आणि राहण्याची जागाही आहे. बहु

सर्वच कामगार मतदार आहेत आणि निवडणुकीचा परिणाम त्यांच्या मतांवर अवलंबून असतो.

आदिवासी लोक : रानीपरज (रानातील प्रजा) या शब्दाप्रमाणेच आदिवासी हा शब्ददेखील नव्या बनावटीचा आहे. रानीपरज हा शब्द काळीपरज या शब्दासाठी योजिलेला आहे. (काळीपरज याचा अर्थ काळी प्रजा असा होतोय परंतु या लोकांचा वर्ण इतर कोणत्याही वर्णापेक्षा जास्त काळा नाही.) हा शब्द मला वाटते श्री. जुगतराम दवे यांनी बनवलेला आहे. त्याचप्रमाणे भिल्ल, गोंड इत्यादी डोंगरातील जाती किंवा देशातील मूळचे राहणारे लोक यांच्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या आदिवासी या शब्दाचा अक्षरशः अर्थ देशातील मूळचे निवासी होतो आणि तो मला वाटते श्री. ठक्कर बापा यांनी बनविलेला आहे.

महारोगी : महारोगी हा शब्दच घृणास्पद आहे. महारोग्यांचे वसतिस्थान म्हणून हिंदुस्थानचा नंबर फक्त मध्य आफ्रिकेच्या खालोखाल असेल. तथापि आल्यापैकी श्रेष्ठ म्हटल्या जाणाऱ्या इसमांइतकेच हे महारोगीदेखील समाजाचे अंगभूत आहेतय परंतु होते असे की, वरच्या पायरीवरच्या लोकांना सेवेची सर्वात की जरुर असूनही त्यांच्यवरच आपणा सर्वांचे लक्ष केंद्रित झालेले असते आणि ज्यांच्याकडे वास्तविकपणे पुष्कळच लक्ष देण्याची गरज आहे. अशा महारोग्यांच्या नशिबी केवळ बुध्दिपुरस्सर केलेली उपेक्षाच येते. या उपेक्षेला मला हृदयशून्य म्हणावेसे वाटते आणि अहिंसेच्या दृष्टीने ती खरोखच तशी आहे.

विद्यार्थी : विद्यार्थ्यांना मी शेवटी राखून ठेवले आहे. त्यांच्याशी मी नेहमी गाढ संपर्क साधत आलो आहे. ते मला ओळखतात व मी त्यांचे हृदय जाणतो. त्यांनी माझे पुष्कळ काम केलेले आहे. कॉलेजांतून बाहेर पडलेले पुष्कळ विद्यार्थी आज माझे माननीय सहकारी आहेत. भविष्यकाळची अशा त्यांच्यावर आहे हे मी जाणून आहे. असहकारितेची चळवळ ऐन भरात होती, त्यावेळी त्यांना आपली शाळा कॉलेजे सोडली असे कित्येक अध्यापक आणि विद्यार्थी राष्ट्रकार्याला चिकटून राहिले आहेत. त्यामुळे त्यांचा देशाला व त्यांना स्वतःला पुष्कळ लाभ झालेला आहे. अनुकूल वातावरणाच्या अभावी विद्यार्थ्यांना शाळा, कॉलेज सोडण्याचा आदेश पुन्हा देण्यात आला नाहीय परंतु अनुभवाअंती असे दिसून आले आहे की, प्रचलित शिक्षण जरी व्यर्थ व अस्वाभाविक आहे, तरी त्याची मोहिनी अशी काही प्रबळ आहे की, देशातील तरुणांना तिच्या तावडीतून सुटता येत नाही.

संदर्भ ग्रंथ:

१. सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा, आत्मचरित्र, मोहनदास करमचंद गांधी, साकेत प्रकाशन प्रा.लि. औरंगाबाद.

२. माझ्या स्वप्नातील भारत, मोहनदास करमचंद गांधी, साकेत प्रकाशन प्रा.लि. औरंगाबाद.

३. आरोग्याची गुरुकिल्ली विधायक कार्यक्रम आणि मंगल प्रभात, मोहनदास करमचंद गांधी, साकेत प्रकाशन प्रा.लि. औरंगाबाद.

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, Akola

Scanned with OKEN Scanner

"RESEARCH JOURNEY" International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 110 (A): Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Current Trends in Library Science

Dr. Dipali Deshmukh
Librarian
Smt. P.D. Patil College of social work,Khadki(Bk),Akola

Abstract

There is a growing interest in using new sources for data personalizing and learning experience and for performance measurement. The education field has been always involved in developing and using innovative assessment techniques and tool. The articles finds that academic libraries are responding to the emerging trends in higher innovative practices and services. It concludes that in spite of their efforts, there is still scope for the academic libraries to improve their role in the changing scenario and to prove their value

Introduction

The world itself is a changing phenomenon. Everything in it keeps changing. Therefore, it is said that change is the only constant phenomenon. The emerging educational technologies, including internet, web technology, computer-based educational games, wearable data capturing devices, software and hardware developments are all forcing changes in the every facet.

New trends of Reference Services :

By today, library services have dramatically changed in response to the changing needs of the society. Also, the Information and Communication Technologies (ICTs) have made a great impact on that. Certainly, these technologies have revolutionized access to information in libraries of all kinds and sizes (Bopp and Smith, 2001). Library reference services also have undergone significant changes as a result of the new trends & developments in ICT

New trends of reference interview
Collaborative Digital Reference Services (CDRS); and
Non-library based information services

New trends of Reference Sources :

Reference librarians must be able to respond to a variety of questions ranging from ready-reference to research type, depending on the needs expressed by library users. Information resources most frequently used by reference librarians, in answering for these reference questions, are called "reference sources". Dictionaries, directories, encyclopedias, handbooks, manuals, yearbooks are few to name as examples.

Information resources most frequently used by reference librarians, in answering for these reference questions, are called "reference sources". Dictionaries, directories, encyclopedias, handbooks, manuals, yearbooks are few to name as examples for reference sources. Thus reference sources are key players of library reference services, few examples for reference sources. Thus reference sources are key players of library reference services.

This face-to-face reference transaction has been changed into an online transaction as a result of ICTs. Reference interaction in the Online environment is called as Digital Reference Services (also known as Virtual/ Online Reference Services). They use different technologies such as e-mail, Web forms, Chat, Video conferencing, Voice over Internet Protocol (VoIP)

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
February-2019

These services are popularly known as „Ask A" services. Example: Ask a Librarian Service of Library of Congress

Web Form based reference interaction:

This is a service usually introduced through the Library Website. User has to fill out an online inquiry form on the library website including his/her question and click the submit button. The message is sent to the librarians" mail account.

Academic library's responses:

The growing ubiquity of social media can be used by libraries for creating awareness about the library's usefulness in teaching-learning activity. It can also be used for imparting information literacy skills. Some efforts are already made in this direction. For example, Colburn and Haines: studied how libraries are using YouTube for outreach purposes. For this study the authors identified and analysed library promotional videos on YouTube and found that library professionals comprise a significant portion of viewers for library promotional videos. The authors suggested that libraries can increase viewership of the intended audience by frequently and strategically featuring online video contents on websites, local or campus communication vehicles and social media environments. Del Bosque, Lief & Skarh explored the usefulness of social media in libraries and for library professionals. TheyAcademic libraries are also responding to the emerging online, hybrid and collaborative learning by developing information commons. Learning commons, creative commons, learning landscapes, research commons, etc., are some other terms used to refer to the facility of information commons.

Students produce information by way of their research articles and project reports. Libraries can help students in producing and publishing information produced by them. Evidence shows that libraries are actively helping students to publish their research. For example, Hensley, et al.,, conducted a survey of library support for formal undergraduate research programmes and found that libraries are strongly supporting students for disseminating undergraduate research. The researchers believed that this has given libraries an opportunity to provide information literacy instructions to engage undergraduate researchers on issues of intellectual property, copyright, open access etc. Another exciting initiative is the Library Publishing

Academic libraries are also responding to the emerging online, hybrid and collaborative learning by developing information commons. Learning commons, creative commons, learning landscapes, research commons, etc., are some other terms used to refer to the facility of information commons.

In fact these different names indicate that information commons are developed to serve the emerging online, hybrid, and collaborative learning situations. With information commons, libraries are able to provide computers with internet facility, discussion space for students, research scholars and faculties. Considering the value of information commons in collaborative learning, faculties are also cooperating and collaborating with librarians in developing and using information commons Like the teaching community, libraries also serve students. Students learn from teaching community. Similarly, they learn from library's reading material and information services. As such, like teachers, libraries should be able to use 'student's library use data' to measure student's learning performance.

It is now the turn of academic libraries to convert themselves in to 'flipped libraries' i.e. libraries offering flexible service hours, flexible membership regulations, off campus access

Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

The flexible approach in every facet of librarianship will help libraries to respond the emerging flipped classroom trend positively. Librarians too have to be in flipped roles. In their flipped roles they will have to simultaneously serve as 'database search experts', 'reading advisors/consultants', 'advisors for ethical use of literature', 'publishing advisors', 'information source advisor' 'data curators', etc. It is inevitable that no library can meet all the needs of its users. This is common to the Library reference services as well. A library cannot individually answer all the questions asked at the reference desk due to the non-availability of relevant reference sources, time constraints, lack of expertise, etc. On the other hand, a library cannot simply turn down a users" query based on above reasons. Therefore, collaboration is needed among libraries especially with regard to answering the reference questions.

Conclusion:

The article reviews and discusses academic library's current and expected response to the emerging trends This review and discussions will be useful to the academic library practitioners in understanding the emerging technological trends. It will also help them assess their current position and plan their future responses. The discussions will be of value to the library practitioners in designing and implementing befitting technology literacy programmes for faculties and students in colleges and universities, and will also be useful to the library and information science educators in revising their curricula to cope up with the emerging technological trends in academic libraries. The LIS educators can make use of these discussions to explore new teaching and assessment techniques. Libraries as usual are serving the changed needs of the higher education students and teachers and they are simultane

References:

1. Olsgaard, John N., aid Olsgaard, Jane Kinch. "Authorship in Five Library Periodicals." College *L*+ Resrarch Libraries 41(Jan. 1980):49.
2. Even such articles as Graham Jones's contribution to journal criticism have not alleviated this lack of information. Jones, Graham. "This Incredible Stream of Garbage: the Library Journals, 1876-1975." The Indexer 10(April 1976):9-14.
3. Perit, B.C. "Research in Library Science as Reflected in the Core Journals of the Profession: A Quantitative Analysis (1950- 1975)." Ph.D. diss., University of California, Berkeley, 1977.
4. Now, Martyvonnr M. "A Quantitative Analysis of the Research Articles Published in Core Library Journals of 1980." Library & Information Science Research 7(July/Sept. 1985):261-73.
5. Bloomfield, Masse. ".4 Quantitative Study of the Publishing characteristics of Librarians." Drexel Library Quarterly 15(July 1979):25-49.
6. Olsgaard, and Olsgaard, "Authorship in Five Library Periodicals,'' pp. 49-53.
7. damson, Martha C;., and Zaniora, Gloria J. "Publishing in Library Science Journals: A Test of the Olsgaard Profile." College & *Research* Libraries 42(May 1981):235

P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Principal,
Smt. Panchfuladevi Patil College of Social Work, Khadki- Akola (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Implementation of ICT Technology for Institutional Repositories (IR) in India : A Study **Dr. Dipali R. Deshmukh**	1
2	Techniques of Sampling Methods in Research **Pandurang Chandrakant Gadekar**	7
3	The Meditation helps to improve your holistic Life **Dr. D. S. Borkar**	16
4	Significant role of Volleyball in maintaining Physical Fitness **S. P. Deokate**	25
5	Physical Education among Secondary School Children **S. S. Bagal**	31
6	Role of Laser in optical storage Devices **Prashant P. Bharaswadkar**	35
7	Comparison of Job Satisfaction Between Government Aided Physical Education Teachers and Physical Government Non Aided Education Teachers Towards Rapport with Students **Dr. P. N. Deshmukh**	39
8	हिंदी महिला एकांकियों में अभिव्यक्त स्त्री संवेदना **डॉ. शितल माधवराव गायकवाड**	46
9	नियोजन, मनुष्यबळ व शेती संबंधीने चव्हाणाचे मत ही आजची गरज **डॉ. अनिल बनसोड**	52
10	'योग' दर्शनातील अष्टांगमार्ग संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास **डॉ. कल्पना गो. तायवाडे**	58
11	सावित्रीबाई फुले आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **गायत्री प्रताप जाधव**	63

Smt. P. D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RNI. MAHMUL02805/2010/33401
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XX, Vol.V, July 2019 To Dec. 2019

Implementation of ICT Technology for Institutional Repositories (IR) in India : A Study

Dr.Dipali R.Deshmukh
Librarian,
Smt. Panchphuladevi Patil college of Social work,
Khadki, Dist. Akola

Research Paper - Library Science

ABSTRACT

This Paper Discusses About TheIR Technology Implementation In Indian Institutes, And Also Describes Its Objectives, Software Usages, Growth And Development Of Institutional Repositories In India.It Is Stated That Most Of The Institutes Adopt The Open Source IR Software's For Creating /Developing Their Own Repositories. This Paper Also Discus aboutThe Movement And Institutional Repositories Future In India. This Study Clearly States That The Institutional Repository (IR) Disseminates Rich Sources Of Digitized Materials Drafted And Published By Learned Societies. In India Major R&D Institutes And Few Academic Institutes Provide An Institutional Repository (IR) Service To Its Clientele. This IR Technology Offers The Noble Laureates And Researchers To Deposit Their Work, Which Facilitates The Target Audience To Access The Research Publication Via Digital Form. It Is Found That Major Documents Deposited In Institutional Repository Are These, Dissertations, Conference Papers, Journal Articles, Reports, Patents, Etc. Institutional Repositories Are Digital Collections Of The Outputs Created Within A University Or Research Institution. Whilst The Purposes Of Repositories May Vary (For Example, Some Universities Have Teaching/Learning For Educational Materials), In Most Cases They Are Established To Provide Open Access To The Institution's Research Output And This Is The Focus Here.

Key Words: Institutional Repositories, Open Access, Information Technology, Digital Archives And Record

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki, Akola
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

INTRODUCTION:

There Arecurrently almost 1300 repositories around the world. Overthe past three years the number has been growing at an average rate of one per day. The statistics on numbers and where they are can be found in the directory of open access repositories (ROAD: http: //roar. Eprints.org/). And in the directory of open access repositories (DOAR http://wwwopendoar.org/) there is also a mapped representation at repository66 (http:maps.repository66.org/) in India there are number of reputed R&D institutes, which produce scholarly rich research documents every year, now adopt this IR services in their homepage. The sharing of knowledge may lead to further development in the same discipline or releted disciplines. Institutional repository is now becoming a platform for the sharing of knowledge .repositories adhere ta an internationally-agreed set of technical standards that they expose the metadata (the bibliographic details such as author names, institutional affiliation, date, titles of the article, abstract and so forth)of each item in their contents on the web in the same basic way. In other words, they are 'interoperable'.

DEFINATION ;

An institutional repository is a set of services that an institute/university offers to the and members of its community for the management and dissemination of digital materials created by the institution and its community members.an effective institutional repository necessarily requires collaboration among librarian, information technologists, archives and record managers faculty and policy makers.

Before knowing institutional repositories, it would be appropriate to know first about the repository. As per Wikipedia "a repository is a central place where data is stored and mined. A repository can be a where multiple databases are files are located for distribution over a network or a repository can be location that is directly accessible to the user without having to travel across a network" en Wikipedia. Org/wiki/repository.

INSTITUTIONAL REPOSITORIES CONTAIN:

Peer-reviewed journal articles and conference proceedings:
Research data:
Monographs and books
Other content types:

R.D. Patil Social Work College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : IX, Vol V, July 2018 To Dec. 2018

SUSTAINABILITY OF REPOSITORIES:

Repository Represent a certain basic cost to an institution but there are ways of minimizing this. The sustainability of a repository depends in large amount on how much effort is needed to fill it. A repository that is filled by self-archiving - that is, by researchers depositing their own article – is far less costly to an institutuionthan one where the library does all the depositing work. Ideally, deposit activity should show a reasonably steady pattern throughout the year (http://eprints.ecs.soton.ac.uk/13872/).

The way to ensure that researchers deposit their work regularly is to have a proper Open Access policy which requires them to make their work Open Access and explains why this is important for them and the institution

Objectives of the studies:

The four main objectives for having an academic institutional repository:

1) to create global visibility for an institution's scholarship;
2) to collect content in a single location;
3) to provide open access to institutional research output by self-archiving;
4) to store and preserve other institutional digital assets, including unpublished or otherwise easily lost ("grey") literature (e.g. these or technical reports).

Methodology:

The IR's owned by R&D institutes /academic institutes in india have been selected from the secondary sources, metadata harvesting services, directories etc for this study. The data related to the R&D institutional repositories have been collected from their respective institution websites and other secondary sources. Case study method is also followed for this study. The data's are analyzed base on certain parameters, such as number of documents, software used, growth of collection etc.

INSTITUTIONAL REPOSITORIES AND LIBRARIES IN INDIA:

India has adopted the open access model much a head than other developing countries a number of Indian scientific research institutions, universities and corporate R&D produce high quality research accompanied by innumerable scholarly communication published by national and international journals and conference proceedings. A good number of high quality peer-reviewed open access journals are being published by Indian

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

scholars covering a wide spectrum of subjects.

Some of the leading institution in India designed their own institutional repositories which is listed in the table-1 from table-1 it is inferred that most of the institutions developed their own institutional repositories with value added services based on,

a) determine goals/business target of the institute / organization,

b) information needs and accordingly develop products, services and capabilities with these in mind.

It is evident from the table -1 , that institutes established for specific subject prefer to offer IR service as a mandatory one. And most of the IR's are developed using open source software's this table also states that documents such as conference paper and thesis are the preferred documents included in the IR

India has adopted the open access much ahead of other developing countries in India a number of scientific research institutions, universities and corporate R & D produce high quality research accompanied by innumerable scholarly communications published by national and international journals and conference proceedings. More than 31 academic and research institutions as indicated by ROAR (registry of open access repositories) viz., IIS c, IIMK, ISI, NCL, NIO,RRU,NAL,NIT and so on.

DIFFERENT KINDS OF REPOSITORIES DEVELOPED IN INDIA:

1. designed for specific in- house scholars
2. designed for specific subjects
3. designed for specific documents

1. Designed for specific in- house scholars: these institutions have established open access institutional repositories (IRs) that disseminate research output of respective institution.sometimes, these are self-archive . Otherwise, administrator of the repositories collects the research documents from different source and submit the documents to the IR on behalf of the persons concerned
2. Designed for specific Subjects : few institution repositories in India are designed to store and provide access to specific subject collections of documents. The reason behind organizing such a open repositories is that scholars with ample of scholarly output but not affiliated to any specific institutes providing the IR facility

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 Interlink Research Analysis IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377 Issue : XX, Vol.V, July 2019 To Dec. 2019

scholars covering a wide spectrum of subjects.

Some of the leading institution in India designed their own institutional repositories which is listed in the table-1 from table-1 it is inferred that most of the institutions developed their own institutional repositories with value added services based on,

a) determine goals/business target of the institute / organization,

b) information needs and accordingly develop products, services and capabilities with these in mind.

It is evident from the table -1 , that institutes established for specific subject prefer to offer IR service as a mandatory one. And most of the IR's are developed using open source software's this table also states that documents such as conference paper and thesis are the preferred documents included in the IR

India has adopted the open access much ahead of other developing countries in India a number of scientific research institutions, universities and corporate R & D produce high quality research accompanied by innumerable scholarly communications published by national and international journals and conference proceedings. More than 31 academic and research institutions as indicated by ROAR (registry of open access repositories) viz., IIS c, IIMK, ISI, NCL, NIO,RRU,NAL,NIT and so on.

DIFFERENT KINDS OF REPOSITORIES DEVELOPED IN INDIA:

1. designed for specific in- house scholars
2. designed for specific subjects
3. designed for specific documents

1. Designed for specific in- house scholars: these institutions have established open access institutional repositories (IRs) that disseminate research output of respective institution.sometimes, these are self-archive . Otherwise, administratorof the repositories collects the research documents from different source and submit the documents to the IR on behalf of the persons concerned
2. Designed for specific Subjects : few institution repositories in India are designed to store and provide access to specific subject collections of documents. The reason behind organizing such a open repositories is that scholars with ample of scholarly output but not affiliated to any specific institutes providing the IR facility

P.D. Patil Social Work College College Code 225 Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 Interlink Research Analysis IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Issue : XX, Vol.V, July 2019 To Dec. 2019

can host their research articles which belongs to the respective subject field of interest. For example LDL librarians digital library developed by DRTC documentation research and training Centre, Bangalore is a subject- specific repository for the library and information professionals. Another subject-specific repository designed in India is openmed@NIC, maintained by national informatics center, newdelhi.openMed @NIC stores and provides access to biomedical literature.

3. Designed for specific document: this IR is designed to store and provide access to documents pertained to specific type of collections. Vidyanidhi of university of mysore is an example of document type specific collection that stores and provides access to these and dissertations vidyanidhi of university of mysore is an example of document type specific collection that stores and provides access to these and dissertations. Vidyanidhi accepts any thesis or dissertations. Vidyanidhi accepts any thesis or dissertation from any researcher or students that is accepted in any of the Indian universities or institution.

DIGITAL REPOSITORY SOFTWARE'S:

IBM issued digital library software in 1991 tomanage collection of digital files. IBM groundbreaking technology grappled with key issue of storage, maintenance, retrieval and display digital content. This was the first effort towards the digital repository software and it showed path to others. There are number of software's available for creating / developing. Institutional digitals repositories; the brief of the some IR 's are given below;

Open source digital repository Software's :

DSpace,EPrints, Fedora, Greenstone

Commercial digital repository Software's :

Apart from the above open source software, some commercially developed software, also available for digital repository. The name of few is mentioned herein

Open source software's installed in India

It is evident from the table-2 that the institutional repositories in India are rapidly growingwith the help of open source software like DSpace, GNU EPrints, Greenstone digital library software etc. 80% of the institutions prefer to use DSpace, 16% GNU

Sant P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

EPrints and 3%of the institutions use greenstone open source software. Since information professionals organize the documents of specific interest, these open software helps to organize documents, with international metadata helps in representing a document and later on retrieve a document from the database.

Conclusion

This is an area where most of the education institutions need to implement thoughtfully and carefully. The intellectual leadership with a full understanding, then there will be a permanent change in the landscape of scholarly communication. National knowledge commission suggested the higher education and R&D sectors should devise guidelines and open access policies to improve effective access to research literature and disseminate research literature to the seeking communities. To enhance the research trends in India the above said guidelines must be implemented, where by duplication or identicalstudies may be restricted. Also the researchers will get more précised and quality information, whereby high quality research output may be expected. It is clear from this study that the institutional repository is a very powerful idea that can serve as an engine of change for institutions of higher education and more broadly for the scholarly enterprises that they support. If IR is properly developed it advances a surprising number of goals, and addresses and an impressive range of needs. Some of the result seem clear, through there are also likely to be any number unexpected consequences.

References :-

1) Karen Estlund& Anna neartrour, Utah Digital Repository Initiative: Building a support system for Institutional Repositories, Vol. 13, No. 11/12, D-Lib Magazine, November/December 2007.

2) Richard K. Johnson, Institutional Repositories: Partnering faculty to enhance scholarly communication, Vol.8, No. 11, Nov-2002.

3) Anup Kumar Das and B K Sen and chaitaliDutta, collection development in Digital Information Repositories in

Smt. P.D. Patil Social Work College College Code 225 Khadki, Akola

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION
RESEARCH REVIEW

Principal,
Smt. Panchfulla Devi Pa...
Social Work College,
Khadki, AKOLA

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	E-Resources and Library Services in Agriculture University Libraries of Maharashtra **Dr. Dipali R. Deshmukh**	1
2	साहित्य अध्ययन का महत्व **डॉ. पंढरीनाथ शिवदास पाटील**	9
3	हिन्दी दलित उपन्यास, कहानी एवं आत्मकथा **डॉ. गोपाळ शंकरराव भोसले**	15
4	स्वतंत्र मतदारसंघ, लखनौ करार व द्विराष्ट्रवाद **वसंत निवृत्ती बंडे**	22
5	मराठवाड्याच्या ग्रामीण कवितेतील शेतकरी (१९९५-२०१०) **डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे**	26
6	उखाण्यातील विनोदाचे स्वरूप **पांडुरंग भिवाजी गोरे**	35
7	दलित मराठी वाङ्मयीन नियतकालीकांचे साहित्यप्रकारात योगदान **बालार्ज. नारायण शिंदे**	42
8	लोकसाहित्यातील लोकगीते **सोमराथ त्र्यंबक व्यवहारे**	47
9	पं. राम मराठे यांचे संगीत कार्यातील योगदान **अमोल जाधव**	54
10	क्रीडा शिक्षकाचे सामाजिक योगदान :. एक चिकित्सक अभ्यास **डॉ. गोविंद के. कलवले**	62

Social Work College, Smt. P.D. ... Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Issue : XVII, Vol. IV
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.00
ISSN 2250-169X
June 2019 To Nov. 2019

1

E-Resources and Library Services in Agriculture University Libraries of Maharashtra

Dr. Dipali R. Deshmukh
Librarian,
Smt. Panchphuladevi Patil College of Social Work
Khadki, Dist. Akola

Research Paper - Library Science

ABSTRACT

The Information Communication plays an important role in Agriculture university libraries to providing the right direction to the agricultural, scientific and technological development of a nation. Even library exists to serve the needs of its community of users. To achieve this, it is necessary to have a continuous feedback from users. One way to achieve this is by analyzing requests for further information on library and information services. That can help orient library and information services to user requirements, forming a quick and continuous way of evaluating those services. This paper is described present E-resource and library services provided by 5 Agriculture university libraries of Maharashtra.

Introduction:-

The libraries and library management is undergoing significant changes today not only in outlook but also in function, services, methods and techniques for collection development, processing and dissemination of information. Agriculture libraries like other libraries have to adopt the applications of information and communication technologies for their benefits to library and information centers. Various factors like emergence of

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

digital collection, electronic sources of information, library automation and networking, recognizing of human resources etc. have posed challenges before the agriculture library professionals to keep pace with the complexities of present requirements.

Categories of Agriculture libraries:-

Agricultural libraries in India have been divided into three categories

1. Agricultural university libraries.
2. Indian Council of agricultural Research (ICAR) Institute libraries.
3. Other research institute libraries.

Type of Agriculture Libraries:-

1. The libraries attached to educational institutions like universities & college form the 1st group.
2. The 2nd group is the libraries attached to Research Institutes.
3. The 3rd group form the integral parts of the extension units of State & Central Government department of agriculture, Animal Husbandry etc.
4. The 4th group libraries belong to the Industrial & trade councils which are primarily type & also do cater to the needs of research of their parent organizations referral

Definition of Agricultural libraries:-

"An agricultural library a special collection of books, journals, pamphlet, film & other material organized to serve the need of those engaged in agricultural libraries. Who conduct to producers of agricultural product, scientists' agricultural research or teachers and students of this subject." The agricultural libraries may serve the needs of teaching, learning & practice in all branches which ever knowledge necessary for professional agriculture. Modern agricultural libraries charged with the responsibility of rendering the maximum service to promote agricultural research, teaching learning and extension. Every agricultural library is integral part of every research institute & university & is a special library which oriented to the service of agriculture.

Agriculture Universities in Maharashtra: -

India's first Agriculture university and library starts with the G.B. Pant University of Agriculture and Technology in year 1961 in Utter Pradesh and now in Uttaranchal State. In Maharashtra State, the first agriculture university was established in June 1968

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

and their subsequently named as Mahatma Phule Krishi Vidyapeeth, Rahuri Dist-Ahmadnagar.

Following table shows that the present status of agriculture universities in Maharashtra.

Table No. 1 Agriculture Universities in Maharashtra

Sr. No	Name of University	Location	Date of Establishment
1	Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth	Akola (Vidarbha Region)	20th Oct. 1969
2	Maharashtra Animal Science And Fisheries Science university	Nagpur (Vidarbha Region)	3 Dec. 2000
3	Marathwada Krishi Vidyapeeth,	Parbhani (Marathwada Region)	18th May 1972
4	Mahatma Phule Krishi Vidyapeeth	Rahuri Dist- Ahmadnagar (Western Region)	20th Oct. 1969
5	Dr. Babasaheb Sawant Konkan Krishi Vidyapeeth	Dapoli Dist- Ratnagiri (Konkan Region)	18th May 1972

Total number Computers in Library for users:-

For providing electronic information services library have to sufficient computer in library. Following the table shows Total number Computer in the five agriculture university libraries in Maharashtra.

Table 2 Total number of Computer in Library

Name of University	Total
PDKV Akola	22
MAFSU Nagpur	09
MKV Parbhani	25
MPKV Rahuri	80
BSKKV Dapoli	10

The researcher has observed that MPKV Rahuri library have highest total 80 computers in library followed by MKV Parbhani i.e. 25, PDKV Akola i.e. 22, BSKKV Dapoli i.e. 10 and MAFSU Nagpur i.e. 09 computers in library.

Internet Facility and Connectivity:-

Internet is a Network of Networks. It is a global computer and communication system linking millions of business, organizations and private users. Internet has become

Smt. P.D. Patil Social Work College College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

an essential and indispensable tool for modern libraries to provide instant access to information, to share the views of experts, to discuss the problems among the persons of same field and similar interests, to avoid duplication in research work and to satisfy the information needs with speed, relative accuracy and reliability.

It is observed that Internet facility available in the five agriculture university libraries. Only MKV Parbhani library is used ISDN connectivity out of 5. Other 4 university libraries are used Broadband connectivity.

It is also observed that Agriculture university libraries are provided electronic information services for users.

LAN Network:-

"Local Area Networks (LAN) link a number of computers together to allow many people to use the same computer programs and share information. Each user can access the network from an individual personal computer work station."

The researcher has observed that the five agriculture university libraries have used LAN Network in libraries.

E-Resources in Agriculture university libraries:-

E-Journals:

E-Journals are very important part of every library collection. It is a great effort towards the modern research and development. Today there are thousands of electronic journals, scholarly publications that are available on line via electronic network along with print.

"E-Journals are the serial publication produced and stored in electronic format only, subjected to peer review process, caring ISSN and adhering to stringent quality standards of electronic technologies. Electronic journals are also perceived as the electronic

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

version of a print journal.

It is observed that CeRA Consortium is provided more than 2000 online journals to all 5 Agriculture university libraries in Maharashtra. PDKV Akola library is also provided 22 online journals facility to user.

It is also observed that MKV Parbhani and MPKV Rahuri libraries are provided online search facility available through Open J-gate having more than 6000 journals.

Consortia for Users:-

A Consortium could be described as a group of organizations who come together to fulfill a combined objective that usefully requires co-operation and the sharing of resources. And need to have a clear mutual goal in order to ensure their success. The aim should be to deliver "more than the sum of the individual parts." A library consortium formation can be local, regional state, national and international level.

CeRA(Consortium for e- Resources in Agriculture):- ICAR launched project CERA-Consortium of E- Resources in Agriculture with objective of providing shared access by its academic and research community to e-journals etc. through consortium licensing of e- content subscribed and held by libraries in 120+ institutions. These intuitions include Agriculture universities and ICAR institutions in the country.

Krishi Prabha :-

Indian Agriculture Doctoral Dissertation Repository. There are 45 Agriculture universities / Deemed Agriculture in India which award Doctoral Degrees in agriculture and allied disciplines. These doctoral dissertations are one of the very important and valuable original sources of information.

E- Granth Project :-

ICAR initiated its strengthening of digital library and information management system, for its community of users.

Following the table showsConsortia for Usersin the five agriculture university libraries in Maharashtra.

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Issue : XVII, Vol. IV
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.00
ISSN 2250-169X
June 2019 To Nov. 2019

Table 3 Consortia for Users

Name of University	Year	Consortia
PDKV Akola	-	(CeRA)
MAFSU Nagpur	2008	(CeRA)
MKV Parbhani	2007	(CeRA)
MPKV Rahuri	2008 2009 2009	(CeRA), Krishiprabha, e- Granth
BSKKV Dapoli	-	(CeRA)

It is observed above from the table that all 5 Agriculture university libraries are provided (CeRA) Consortia for e-resource in Agriculture to users The researcher has also observed that MPKV Rahuri library is also provided Krishiprabha-2009 and e-Granth 2009 for users.

Present Electronic information services:-

Following the table shows electronic information services in the five agriculture university libraries in Maharashtra.

Table 4 Present Electronic information services

Sr. No.	Network Services	PDKV Akola	MAFSU Nagpur	MKV Parbhani	MPKV Rahuri	BSKKV Dapoli
1	COPSAT service INFLIBNET	√	√	×	×	×
2	Internet	√	√	√	√	√
3	e-mail	√	√	√	√	√
4	CD-ROM data bases services	√	√	√	√	×
5	CAS	√	√	√	√	×
6	Data base service AGRIS	√	×	√	×	×
7	Data base service ARISNET	×	×	√	×	×
	Total	06	05	06	04	02

It is observed from the table that PDKV Akola and MKV Parbhani libraries are provided highest 06 electronic information services to users followed by MAFSU Nagpur i.e. 05, MPKV Rahuri library i.e. 04 and BSKKV Dapoli i.e. 02.

Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Present library services:-

Library services refer to facilities that are provided by library for the use of book and dissemination of information and must the user's requirement, the technical of library well known existing library services are Current Awareness Service, Documentation Service, CD ROM, Selective Dissemination of Information, Press Clipping, Reprographic, Inter Library Loan Service etc.

Following the table shows Present library servicesprovided in the five agriculture university libraries in Maharashtra.

Table 5 Present Library Services

Sr. No.	Services	PDKV Akola	MAFSU Nagpur	MKV Parbhani	MPKV Rahuri	BSKKV Dapoli
1	Documentation service	√	×	√	×	×
2	CD ROM	√	√	√	√	√
3	Online/off line E-Resources	√	√	√	√	√
4	Abstracting service	√	√	√	×	×
5	Selective Dissemination of information	√	×	×	×	×
6	Current Awareness Service	√	√	√	√	×
7	Press clipping	√	√	√	√	×
8	News Briefs	×	×	√	√	×
9	Reprographic	√	√	√	√	√
10	Translation	×	×	×	×	×
11	Bibliographic	√	×	√	×	√
12	Accession list	×	×	√	√	√
13	Maintenance of central information file	×	×	×	×	√
14	Reference / information services to management	√	×	√	×	×
15	State of art report	×	×	×	×	×
16	Inter Library Loan Service	✓	×	×	✓	✓
	Total	**11**	**06**	**11**	**08**	**07**

Smt. P.D. Patil Social Work College ... College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

It is observed from the table that during the study period PDKV and MKV Parbhani library has highest services provided for users i.e. 11 followed by MPKV Rahuri i.e. 08, BSKKV Dapoli i.e. 07 and MAFSU Nagpur i.e. 06.

Conclusion:

It is observed that E-Resources and digital library services is essential for users. Progress in science and technology means that libraries must provide a variety of services to users. To achieve this, it is necessary to have a continuous feedback from users. One way to achieve this is by analyzing requests for further information on library and information services. That can help orient library and information services to user requirements, forming a quick and continuous way of evaluating those services.

References :-

1) Gokhale Pratibha, "Library and Information Science Education in Maharashtra: A Perspective" DESIDOC Journal of Library & Information Technology, Vol. 30, No. 5, September 2010, pp. 48-55 © 2010, DESIDOC

2) Rokade S.M. and Rajyalakshmi D.; "Evaluation of Electronic Information Services in agricultural University Libraries in Maharashtra: A study" 4th International Convention CALIBER-2006, Gulbarga, 2-4 February, 2006 © INFLIBNET Centre, Ahmadabad

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, Akola

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

Scanned with OKEN Scanner

Issue : XIX, Vol. IV
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2019 To Feb. 2020

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Need and Future of Online Shopping in India **Avinash R. Pawar**	1
2	Size of land holding, Inflation and Its Causes in India **Dr. S. R. Patil**	7
3	Water resource management in India **Dr. N. N. Puri**	13
4	A Study of Library Networks Planning **Pandurang C. Gadekar**	17
5	Library Collection Development in Digital **Dr. Dipali R. Deshmukh** 22 to 28	22
6	Evaluation energy technologies using graph theory **P. G. Sasane**	29
7	Physical Education among Secondary School Children **Pratap H. Jadhav**	41
8	बंजारा समाजातील स्त्रीयाची संस्कृती आणि बदल **सचिन प्रल्हादराव कोठेकर**	45
9	कर्मवीर भाऊराव पाटील व महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदेंचे सुधारकार्य **डॉ. ज्ञानदेव राऊत**	51
10	एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती **गायत्री प्रताप जाधव**	55

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Issue : XIX, Vol . IV
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2019 To Feb. 2020

5

Library Collection Development in Digital

Dr. Dipali R. Deshmukh
Librarian,
Smt. PanchphuladeviPatil college of Social work,
Khadki, Akola Distt. Akola

Research Paper - Library Science

ABSTRACT

The time is changing and therefore requirements and environment of library staff, working condition, and user's demand are also changing. The impact of the internet and digital products on libraries has been widely discussed. Amazing growth of e-resources changed library operation dynamically. In today's period life is so fast and everybody wants to go fast. This paper contains the library collection and e-resource development in digital library and how they provide the services to the user'sthe paper further it discusses the e-resource types and its use for user and it also describes the advantages of digital facilities.

Introduction :

We all know how the information explosion and the information revolution have occurred in the last three decades. But the advents of information and communication Technologies, the internet and particularly the World Wide Web have revolutionized literally everything under the sun. (shrivastava) Electronic Resources is one of the emerging environment in libraries Information communication in the competitive service. E-Resources usually consist of e - books , e - journals , articles , newspaper , thesis , dissertation , databases and CD - ROM , which are likely to be the alternative to the print media . Emerald , Ensco , scopusare some of the examples of online databases . All updated

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

information is published in these e - sources . The familiarity and use of electronic information resources in the libraries for rapid of development is necessary and important. (Dhanavandan, 2012)

Library collection development is the process of meeting the information needs of the people (a service population) in a timely and economical manner using information resources locally held , as well as from other organizations .

Collections are developed by librarians and library staff by buying or otherwise acquiring materials over a period , based on assessment of the information needs of the library's users . In addition to ongoing materials acquisition , library collection development includes : (Evans , 2007)

- the creation of policies to guide material selection
- replacement of worn lost materials
- removal (weeding) of materials no longer needed in the collection
- planning for new collections or collection area
- cooperative decision - making with other libraries or within library consortia

MEANING AND DEFINATION OF DIGITAL LIBRARY:

The term digital library has been applied to a wide variety of offerings from collections of electronic journals to software agents that support inquiry based education to collections of email to electronic versions of a public library , to personal information collections , and even to the entire internet .

Definition:

"An informal definition of a digital is a managed collection of information , with associated services where the information is stored in digital formats and accessible over a network . A crucial part of this definition is that the information is managed. A stream of data sent to earth from a satellite is not a library. The same data , when organized systematically , becomes a digital library collection . Most people would not consider a database containing financial records of one company to be a digital library , but would accept a collection of such information from many companies as part of library . Digital libraries contain diverse information for use by many different users . Digital libraries range in size from tiny to huge . They can use any type of computing equipment and any

Social Work College Code 225 Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

suitable software . The unifying theme is that information is organized on computers and available over a network , with procedures to select the material in the collections , to organize it , to make it available to users , and to archive it ." (Arms)

E-resources:

An electronic resource is defined as a resource which requires computer access or any electronic product that delivers a collection of data , be it fent referring to full text bases , electronic journals, image collections other multimedia products and numerical , graphical of time based as a commercially available that

- **Multi – access**: Networked products can provide multiple points of access of multiple point in time (24 hours a day 7 days a week) and to multiple simultaneous users
- **Speed :** An electronic resource is it quicker to browse or search , to extract information from , and to integrate that information into other material and to CROSS - search or reference between different publications
- **Functionality :** E - resource will allow the user to approach the publication to analyze its contain new ways by click of the mouse on search mode .
- **Content :** The e resources can contain amount of information , but more importantly the material can consist of mixed media i.e. Images video , audio animation which could not be replaced in print

Apart from the above some other advantages of sources may include international reach , unlimited capabilities , reduced cost , convenience search and linking . (Bajpai , Mal . A Bajpal.2009)

Types of ElectronicResources:

Below are some brief descriptions of the types of electronic resources which are available through the University of Chicago Library .

- Research Guides by Subject
- Indexes :
- Electronic Books and Texts \
- Electronics Journals :
- Library catalogs :
- Reference Sources :

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Issue : XIX, Vol . IV
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2019 To Feb. 2020

- Statistical Sources
- Sounds Recordings :
- Image databases (Art , Maps , Medical etc) :

CONSORTIA SUBSCRIPTION TO E RESOURCE:

It is known that libraries and information carton not able to procure , organize and disseminate vast amount of information due to lack of adequate fund and budget . Nowadays , consortia subscription to resources through consortia of libraries is a viable solution to increase the access to a lower cost . Library consortia refer to cooperation.co-ordination and collaboration among the libraries institution for the purpose of resource sharing The libraries all over the word are forming cost of all types and all levels with an objective to take advantage of global network to promote better faster and most cost effective ways of providing resources to the information seekers . The collective strength of consortia members facilitates to get the benefit of wider access to electronic resources Affordable constant at the best terms and conditions (Devi& Devi)

ADVANTAGES:

The advantages digital libraries as a means of easily and rapidly accessing books , archives and images of various types are now widely recognized by commercial interests and public bodies alike

No physical boundary :

The use of a digital library needs not to go to the library physically , people from all over the world can gain access to the same information , as long as internet connection is available .

Round the clock availability :

A major advantage of digital libraries is that people can gain access 24/7 to the information

Multiple accesses:

The same resources can be used simultaneously by number of institutions and patrons This may not be the case for copyrighted material library may have a license for " lending out only one copy at a time this is achieved with a system of digital rights management where a resource can become inaccessible after expiration of the lending

Smt. R.D. Patil Social Work College ... KOLAGAON College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

References :-

1) Arms , W.(n.d) Digital Libraries by William Arms . Retrieved jan sun 2013 , from Definitions of Digital Library http //home.wlu-Whaleyclasses/Dingly/Whaley/ Derinition.html
2) Bajpai,R.Ma, B.k&Bajpai G.2009) use of - sources Through Consortia : A Boon to Users of Indian University Libraries . NEW DIMENSIONS 500-501
3) Brown.ME 2005 JULYTHURSDAY) .SotheConnecticutstate University . Retrieved JAN SAT.2014 from southernct.edu : http // www.southernct.edu/-brownm/dlhistory.html
4) Carpenter Todd (December 2007january2008 standards Column Electronic Resources challenges and Opportunities . Biz of Acq - The Wiki of Acq.78 .
5) Devi . TS &Devi.K.S. (n.d .) morden library management System Retrieved JAN SAT , 2014 from modern - library management system http :/ www.webpages.undaho.edu/-mbolin/dhanavandan esmail-nagarajan3htm

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Volume 10 (Special Issue 4)
January, 2020

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

"A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS IMPACT FACTOR
4.270

२६ जानेवारी २०२०

रतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

शोधन पद्धती

esearch Methodology

Editor : Dr. R.V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

"संशोधन पद्धती" (Research Methodology)

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	प्राचार्य, डॉ.एस.एस.गोरे	महाविद्यालयीन प्रशासकिय कर्मचाऱ्यांची भूमिका	1-3
02	प्राचार्य, डॉ. एस.एस. शिंदे	प्रश्नावलीचे स्वरुप, रचनातंत्र व गुणदोष	4-9
03	प्रा.डॉ. डी.के. घोकले	सामाजिक संशोधनात संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग	10-13
04	प्रा.डॉ. रमाकांत तिडके	सामाजिक संशोधनातील वस्तुनिष्ठता	14-16
05	डॉ.नवनाथ ज्ञानदेव इंदलकर	पुरातत्वशास्त्रीय साधने व त्यांचे ऐतिहासिक संशोधनातील महत्व	17-20
06	Dr. Raviraj Furade	A Critical study about the use of ICT in Teacher Education	21-24
07	डॉ. बी.आर.भोसले	आशय विश्लेषणाचे संशोधनातील महत्व	25-27
08	प्रा.डॉ. अर्चना एन.धर्ने	संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्व	28-31
09	प्रा.डॉ. के.डी. कावरे	संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे	32-36
10	प्रा.डॉ. संकेत सुरेशराव काळे	तथ्य संकलनाच्या पध्दती	37-40
11	Dr. Vaishali Meshram	Research Methodology for Research in English : An Overview	41-44
12	प्रा. डॉ. विद्या खंडारे - गोवंदे	सामाजिक संशोधनातील तथ्य संकलनाचे तंत्रे	45-47
13	डॉ. सुरेखा अनिल तवंदकर	संशोधन अहवाल	48-51
14	डॉ. परमेश्वर अभंगराव पाटील	संशोधन आराखडा: प्रकार व महत्त्व	52-55
15	प्रा.डॉ. मधुकर चाटसे	सामाजिक संशोधनाची उद्दिष्टे व महत्व	56-57
16	Dr. Mahadeo Vishnu Mate	IMPACT OF QUESTIONNAIRE IN RESEARCH	58-60
17	प्रा.डॉ.निता रामराव बावणे	संशोधनाचे स्वरुप , व्याप्ती व टप्पे	61-63
18	Dr. Raju Ghanshyam Shrirame	Important Role of Survey Methodology in Sociological Research	64-69
19	Dr. Madhu Khobragade	Research techniques and its Significance	70-71

Sant. P.D. Patil Social Work College Khadki, AKOLA
225

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development Vol. 10 (Special Issue 4) January 2020, (ISSN-2230-9578)
COSMOS IMPACT FACTOR - 4.275

संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्त्व

- प्रस्तावना :

समाजकार्य संशोधन ही अभ्यास किंवा सराव करणारी पद्धती आहे. सामाजिक संशोधन म्हणजे समस्येविषयी काळजीपूर्वक, शोधक आणि पद्धतशीर चौकशी किंवा तपास करणे, प्रयोग आणि अभ्यासाद्वारे नविन माहिती शोधण्याचा प्रयत्न आणि अशी प्रक्रिया ज्याद्वारे समाजकार्यातील समस्यांचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. समुदायातील सामाजिक समस्येची आकारणी करण्यासाठी, समस्येने कोणत्या प्रकारचे लोक प्रभावित झाले आणि समस्या सोडविण्यासाठी वापरण्यात आलेल्या पद्धती, सामाजिक संशोधन हे महत्वाचे साधन आहे. सामाजिक सेवाआणि सामाजिक संशोधन यामध्ये विभाजन करणे नेहमीच शक्य होत नाही. कारण सामाजिक संशोधनात आवश्यक कार्यक्रम पुरवतात आणि सामाजिक संशोधनामुळे सामाजिक कार्यकर्ते त्यांचे कार्यक्रम अधिक प्रभावकारी, उपयोगी आणि योग्यतेच बनविण्यास समर्थ होतात. यामुळे त्यांना विशिष्ट समस्या सोडविण्यासाठी तंत्र आणि पध्दतीमध्ये फेरफार करण्यास मदत होते.

- संशोधन आराखडा :-

कार्ययोजना आखणे म्हणजेच आराखडा बनविणे. नियोजित कार्यात उपस्थित होण्याची शक्यता असणाऱ्या समस्या व अडचणींचा विचारपूर्वक अंदाज घेऊन त्या समस्या व अडचणी च्या निराकरणाची आगाऊ व्यवस्था करुन घेण्याच्या प्रक्रियेसच सर्वसामान्य अर्थाने आराखडा बनविणे असे म्हणता येईल.

प्रत्येक मनुष्याला कार्य करीत असताना तो आपली चिकित्सक बुध्दी वापरुन ते कार्य कमी वेळात, कमी खर्चात व व्यवस्थितपणे व्हावे अशी योजना आखत असतो. प्रत्येक व्यक्ती कोणतेही कार्य करीत असताना त्या कार्याचे पूर्वनियोजन करतोच आणि त्याचा फायदा त्याला त्याच कार्यपूर्तीत होतो. कोणतेही कार्य सुरळीतपणे पार पाडण्यासाठी सुरुवातीला त्या कार्याचा आराखडा तयार करणे आवश्यक असते. कार्य करणाऱ्याला त्या कार्याचे पध्दतशीर नियोजन, त्याची रुपरेषा आणि मांडणीचे स्वरुप निश्चित व स्पष्ट करावे लागते. त्यालाच आराखडा असे म्हणतात.

संशोधनामध्ये सुध्दा आराखड्याला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. संशोधनास सुरुवात करण्याअगोदर संशोधकास संशोधन आराखडा तयार करावा लागतो. त्यात संशोधनाचा विषय संशोधनाचे अध्ययन क्षेत्र, उद्देश, कालावधी तथ्यसंकलन पध्दती, नमुना निवडीचा प्रकार, तथ्याचे विश्लेषण, प्रकरणीकरण, संशोधनाचा कालावधी, संदर्भग्रंथ, इत्यादींचा समावेश होतो. संशोधन आराखड्यामध्ये भविष्यात उद्भवणाऱ्या समस्या व अडचणी तसेच खर्चाचा अंदाज घेतला जातो. संशोधनाविषयी अगोदर तयार करण्यात येणारी योजना म्हणजे संशोधन आराखडा होय.

संशोधन आराखड्याची उपयुक्तता स्पष्ट करतांना अल्फ्रेड कान्ह यांनी म्हटले की, संशोधनाच्या प्रारंभिक स्थितीमध्ये संशोधन आराखड्याची निर्मिती प्रस्तावित अध्ययनाच्या उपयुक्ततेस स्पष्ट करते आणि पध्दती संबंधी प्रमुख समस्यांच्या निराकरणासाठी सहाय्यता पोहचविली जाते. तसेच सेल्टिज, जहोडा, डयोइश व कूल यांनी संशोधन आराखड्याचा अर्थ सांगतांना संशोधनाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी निष्कर्षांची संबंध्दता आणि संशोधन कार्यामधील मितव्ययता यांची सांगड घालता येण्याच्या दृष्टिने तथ्यांचे संकलन आणि विश्लेषण करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या अटींची नियोजित व्यवस्था म्हणजे संशोधन आराखडा होय. अशी व्याख्या केली आहे.

संशोधन आराखड्याचे प्रकार :

संशोधन आराखड्याचे प्रकार

- १) अन्वेषणात्मक परिचयात्मक आराखडा
- २) वर्णनात्मक संशोधन आराखडा
- ३) निदानात्मक संशोधन आराखडा
- ४) प्रयोगात्मक संशोधन आराखडा

Dr. D. Patil Social Work College, Code 225, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

१) अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक संशोधन आराखडा :

अन्वेषणात्मक संशोधनाचा उद्देश एखादया सामाजिक घटनेच्या मुळाशी असलेल्या कारणाचा शोध घेणे हा असतो. शोधकर्ता, त्याविशिष्ट घटनेचे स्वरुप, तिचे परिणाम, त्या घटनेची वस्तुस्थिती, तिच्या मुळाशी असणारी कारणे वस्तुनिष्ठ दृष्टिने शोधून काढण्याचा प्रयत्न करतो. हा शोध समस्येची अथवा घटनेची निवड केल्यानंतर गृहितकृत्य निर्माण करण्यास फार उपयोगी ठरते. त्यामुळे कार्यकारण संबंध स्पष्ट होण्यास मदत होते. अन्वेषणात्मक अध्ययनामुळे संशोधकाला त्या विषयाशी संबंधित असणाऱ्या विविध पैलुंची माहीती होते. अन्वेषणात्मक पध्दतीत शोधकर्ता विशिष्ट व्यक्तींना निरनिराळे प्रश्न विचार तो निरीक्षणे करतो, विविध तंत्रसाधने वापरतो, त्या संबंधीचे अहवाल तपासतो. ह्या सर्वांचा परिणाम समस्या निर्धारणात किंवा पर्यायी स्वरुपाची गृहितकृत्याची मांडणी होण्यात होतो.

अन्वेषण पध्दतीच्या आवश्यक अटी :-

ही पध्दत यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने पुढील बाबींचे पालन करणे आवश्यक असते.

१) साहित्याचे अध्ययन किंवा सर्वेक्षण :- संशोधनाशी संबंधीत साहित्याचे अध्ययन करणे किंवा त्याचे सर्वेक्षण करणे हे संशोधकास संशोधनाची पूर्वतयारी म्हणून आवश्यक आहे. तेव्हाच त्याला त्या विषयाचे पूर्वज्ञान प्राप्त होईल. प्रारंभिक ज्ञानाशिवाय किंवा सैध्दांतिक आधाराशिवाय संशोधन कार्य म्हणजे वाट चुकलेल्या जंगलातील वाटसरुसारखी स्थिती होय.

२) अनुभव सर्वेक्षण :- कोणत्याही संशोधनाकरीता अनेक गोष्टी उपयोगात आणल्या जातात. ह्यामध्ये अनुभव ही गोष्ट महत्वाची आहे. संशोधक स्वतःचे अनुभव उपयोगात आणतो परंतु त्याने इतरांच्या अनुभवाचा सुध्दा फायदा घेतला पाहिजे. ज्या तज्ञ व्यक्ती ह्या क्षेत्रातील अनुभवी आहेत त्यांच्याशी संपर्क साधून त्यांचे अनुभव गोळा केले पाहिजे, कारण तज्ञाचे अनुभव हे संशोधकास मार्गदर्शक ठरतात.

३) घटनांचे विश्लेषण :- कधीकधी अभ्यासविषयाशी संबंधित असे अन्य विषय असतात की, ज्या मुळे अभ्यासकाची व्यावहारिक आंतरदृष्टी विकसित होऊ शकते. ही आंतरदृष्टी गृहितकृत्य निर्माण करण्यास व वास्तविक संशोधन करण्यास सहायक होते.

अन्वेषणात्मक आराखडयाची वैशिष्टये :-

१) तात्पकालिक स्थितीच्या संदर्भात पूर्वनिर्धारित गृहीतकृत्याचे परीक्षण करणे.
२) कोणकोणत्या संशोधन पध्दतीचा उपयोग करणे शक्य आहे. ह्याचे स्पष्टीकरण करणे.
३) सामाजिक दृष्टीकोणातून ज्या समस्या महत्त्वाच्या वाटतात त्याकडे शोधकर्त्याचे लक्ष वेधुन घेणे.
४) व्यापक संशोधनकार्य करता यावे ह्या दृष्टीने अपरिचित क्षेत्रात गृहितकृत्याला आधार प्राप्त करुन देणे.
५) संशोधनकार्याचा विश्वसनीय रितीने प्रारंभ करता यावा म्हणून साहाय्य करणे.
६) विज्ञानाचे क्षेत्र विकसित करण्यास सहाय्य होणे.
७) संशोधकाचे लक्ष अधिक महत्वाच्या विषयावर केंद्रित व्हावे म्हणून प्रयत्न करणे.

वरील विवेचन करुन अन्वेषणात्मक आराखडयाचे महत्त्व लक्षात येईल. संशोधनकार्य यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने अन्वेषणात्मक आराखडयास फार महत्व आहे.

वर्णनात्मक संशोधन आराखडा :-

संशोधन समस्येशी संबंधीत असलेल्या वास्तविक तथ्याच्या आधारावर वर्णनात्मक स्पष्टीकरण करणे हा वर्णनात्मक संशोधन आराखडाचा मुख्य उद्देश आहे. त्यासाठी संशोधन विषयाशी संबंधित संपूर्ण माहिती प्राप्त करुन घेणे आवश्यक असते. संशोधनासाठी संपूर्ण आणि आधार नसलेली माहिती असेल तर ते शास्त्रीय संशोधन आहे असे म्हटले जाणार नाही. विश्वसनीय व वास्तविक तथ्ये वैज्ञानिक संशोधनाचे आधार होत. उदा. एखादयाला आदिम जातीबाबत संशोधन करायचे असल्यास त्याला त्यांच्या जातीची संरचना, शिक्षणाचा स्तर, कुटुंबाचा प्रकार, निवास, व्यवस्था, परंपरा, आणि त्याच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, कौटुंबिक जीवन इ. विषयाचे वर्णनात्मक अध्ययन करावे लागेल. वर्णनात्मक आराखडयात वैज्ञानिक तंत्राचा उपयोग करुन तथ्ये संकलित केली जातात. त्याकरीता मुलाखत, अनुसूची, प्रश्नावली, प्रत्यक्ष निरीक्षण सहभागी निरीक्षण सामुदायिक दस्तऐवज व त्याचे विश्लेषण ह्या सर्व प्रकारांचा समावेश होतो.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याच्या अटी :-

वर्णनात्मक संशोधन आराखडा तयार करतांना पुढील मुद्यावर लक्ष द्यावे लागते.

१) संशोधन विषयाची निवड :- कोणत्याही संशोधनाची सुरुवात करण्याअगोदर संशोधकाला संशोधन विषयाची निवड करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण त्याशिवाय तो संशोधनाची सुरुवात करुच शकणार नाही.

२) तंत्राची निवड :- समस्येचे अध्ययन करण्या करीता व त्या संबंधित माहिती व तथ्ये गोळा करण्याकरीता योग्य नमुना निवड तंत्राची निवड करावी लागेल. अध्ययन योग्य प्रकारे होण्याकरीता अध्ययनात वैज्ञानिकता आणि तात्विकता असणे आवश्यक आहे.

३) वस्तुनिष्ठता :- संशोधन करतांना अथवा वर्णनात्मक आराखडा तयार करतांना संशोधकाने तटस्थ व वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोन अवलंबिला पाहिजे. आपले विश्लेषण आकर्षक आणि रंजक करण्याचा मोह टाळला पाहीजे. कारण त्यामुळे अतिशयोक्तीचा दोष निर्माण होतो.

४) संतुलित दृष्टीकोन :- संशोधक त्याच्या अवती भवती घडणाऱ्या घटनेचे संतुलित दृष्टीकोनातून अध्ययन करीत असतो. त्याची दृष्टी व प्रवृत्ती ही वैज्ञानिक असते.

वर्णनात्मक संशोधनाच्या पायऱ्या :- १) संशोधनाच्या उद्दिष्टाचे निरुपण करणे. २) उद्दिष्टे स्पष्ट केल्यानंतर दुसरे कार्य म्हणजे तथ्यसंकलनाची तंत्रे निश्चित करणे. ३) नमुना निवड ४) आकड्याचे संकलन व त्यांचे निरिक्षण ५) शेवटची पायरी म्हणजे अहवाल अथवा प्रतिवेदन सादर करणे. ह्या सर्व पायऱ्या कमाक्रमाने व यशस्वीरितीने ओलांडल्यानंतर वर्णनात्मक शोधकार्याची यशस्वी पूर्ती होऊ शकते.

निदानात्मक संशोधन आराखडा :-

कोणतेही संशोधन हे कोणत्या तरी उद्देशाने प्रेरित असतेच. संशोधकाचा संशोधन करण्यामागे काहीतरी उद्देश असतो. मुख्यतः संशोधनामध्ये समस्या जाणून घेणे, समस्या निर्मितीची कारणे जाणून घेणे किंवा समस्येबाबत संशोधन करुन त्याचे निदान करणे अशा प्रकारचे एक किंवा अनेक उद्देश निदान करणे अशा प्रकारचे एक किंवा अनेक उद्देश असू शकतात. ज्या समस्या जाणून घेऊन निदान करण्याकरीता संशोधन केले जाते त्या संशोधनाला निदान संशोधन असे म्हणतात. व ह्या प्रकारच्या संशोधनाकरीता तयार करण्यात आलेल्याआराखड्यास निदानात्मक संशोधन आराखडा असे म्हणतात.

शास्त्रीय संशोधन हे पुस्तकी असू नये. ते केवळ कपाटबंद स्थितीत असले तर त्याचा समाजाला फारसा उपयोग होणार नाही. निदानात्मक संशोधनात हे मानले जाते की, संशोधकाने समाजातील लोकांच्या माध्यमातूनच माहीती मिळवलेली आहे त्याला विविध स्त्रोत सांगण्यास समाजातील लोकांनीच मदत केलेली ओ. त्यामुळे जे काही निष्कर्ष येतील ते केवळ स्वतःपुरतेच ठेवण्याचा संशोधकास अधिकार नाही तर ते निष्कर्ष लोकांपर्यंत नेणे व एखाद्या समस्येवर कशी मात करता येईल हे सांगणे हा अशा प्रकारच्या संशोधनाचा प्रमुख हेतु आहे.

निदानात्मक संशोधन हे सामाजिक संशोधन कार्यात फार मोलाची भुमिका बजावते. समस्या निराकरण करणे हे या प्रकारच्या संशोधनाचा प्रमुख हेतू असतो. या प्रकारच्या संशोधन कार्यात स्वतःचे गृहीतकृत्य सिध्द करण्याकडे संशोधकाचा कल असतो.

निदानात्मक संशोधनाचे वैशिष्ट्ये :-

१) समस्येचे निदान :- ह्या संशोधनात समस्येचे अध्ययन करुन त्या समस्येचे कारण शोधून त्याचे निदान केले जाते. जेणेकरुन त्यावर उपाय करता येते.

२) गृहितकृत्याचा आधार :- निदानात्मक संशोधन कार्यात शास्त्रीय पध्दतीचे अनुसरण केले जाते. ह्या संशोधन कार्यात प्रथम गृहितकृत्य निर्माण केले जाते. व त्या गृहितकृत्याच्या आधारावर पुढील संशोधन कार्य केले जाते.

३) सामाजिक समस्यांचे अध्ययन :- ह्या संशोधन प्रकारमध्ये फक्त सामाजिक समस्यांचेच अध्ययन केल्या जाते. म्हणजे हा अध्ययन प्रकार फक्त सामाजिक संशोधनालाच उपयोगी आहे.

Smt. P.D. Patil ... Work College
College Code 225
... AKOT

Scanned with OKEN Scanner

४) वैज्ञानिक पध्दतीचा उपयोग :- वैज्ञानिक पध्दतीने एखाद्या समस्येची वास्तविक कारणे निदानात्मक संशोधनाच्या सहाय्याने शोधली जातात. कारण त्याशिवाय त्या समस्येचे निराकरण करण्याकरीता उपाय शोधता येत नाही.

उपयुक्तता :- निदानात्मक संशोधन कार्याची उपयुक्तता सामाजिक संशोधनात दिवसें दिवस वाढत आहे. कारण समाजात वेगाने परिवर्तनाची प्रक्रिया घडत आहे. या प्रक्रियेत समाजात विविध प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. त्या समस्यांच वेळीच अभ्यास करुन त्या समाजातून दूर कराव्या लागतात व लोकांना समस्यामुक्त जीवन जगविण्यासाठी मदत करावी लागते. हे महत्त्वाचे कार्य या प्रकारच्या संशोधनात केले जाते. म्हणजे पुस्तकी संशोधन हा मर्यादित हेतु न ठेवता समाजासाठी संशोधन असा व्यापक दृष्टिकोन या प्रकारच्या संशोधन कार्यात ठेवला जातो. वर्णनात्मक व निदानात्मक या दोन्हीही प्रकारच्या संशोधनात सामाजिक समस्यांना अग्रभागी ठेवून अध्ययन केले जाते.

प्रयोगात्मक संशोधन आराखडा :-

ज्या संशोधनामध्ये नियंत्रित अवस्थेत प्रयोगाच्या माध्यमातून संशोधन केले जाते त्याला प्रयोगात्मक संशोधन असे म्हणतात. या प्रकारच्या संशोधनाचा व आराखड्याचा उपयोग नैसर्गिक शास्त्रात प्रामुख्याने केला जातो. सामाजिक शास्त्रात नाही. कारण सिध्दान्ताच्या परिक्षणासाठी प्रयोग करुन पाहता येत नाही ही सामाजिक शास्त्रांची मर्यादा आहे. जिथे चार भितींची प्रयोगशाळा आहे अशा सर्व प्रकारच्या नैसर्गिक शास्त्रांमध्ये संशोधन करण्यासाठी प्रयोगात्मक पध्दती वापरली जाते व संशोधन कसे करावे, यासंबंधी जे नियोजन केले जाते त्याला प्रयोगात्मक संशोधन आराखडा असे म्हणतात.

कार्यकारण संबंधाची चिकीत्सा करणे हा प्रायोगिक संशोधनाचा प्रमुख भाग असतो. एखादी सामाजिक घटना कधीही अचानक घडत नाही तर त्या घटनेचे वेगवेगळे पैलु परस्परांमध्ये गुंतलेले असतात. या सगळ्या गुंतलेल्या पैलुचा शोध घेणे व पुन्हा तशीच घटना जर घडली असेल तर दोन घटनांमधील कारणांची तुलना करणे म्हणजेच निष्कर्ष प्रयोगाने तपासणे हे या प्रकारच्या संशोधनात महत्वाचे मानले जाते.

या प्रयोगाच्या आराखड्यामध्ये एखाद्या घटनेचे नेमके कारण कोणते आहे? पुन्हा तशीच परिस्थिती निर्माण झाली तर तसेच घडेल काय? हे तपासून पाहण्यात येते. बरेचदा प्रायोगिक स्वरूपाचे संशोधन तुलनात्मक कारणांसाठी केले जाते.

संशोधन आराखड्याच्या मर्यादा :-

सामाजिक संशोधनात कोणत्याही सामाजिक तंत्राचा वापर करण्यापूर्वी त्याच्या मर्यादा कोणत्या आहेत हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

१) गृहितकृत्य निश्चित झाल्यानंतर संशोधनकार्य कसे चालेले याविषयीचा आराखडा हे नियोजन होय. नियोजनाप्रमाणे सगळ्या घटना घडाव्यात अशी केवळ अपेक्षा ठेवता येत.

२) गृहितकृत्याच्या आधारावरच संशोधन आराखड्याची मांडणी केली जाते. परंतु सामाजिक आराखड्याची मांडणी केली जाते. परंतु सामाजिक संशोधनात जर गृहीतकृत्ये मध्येच बदलावी लागली तर आराखडा पुन्हा नव्याने करावा लागतो.

३) संशोधन आराखड्यात तथ्य संशोधनाच्या तंत्रातील साधनांचाही विचार होणे आवश्यक आहे.

४) संशोधन आराखड्यात पैसा व वेळ यासंबंधी मांडलेले अंदाज नेहमी चुकतात असे निदर्शनाला आलेले आहे.

संशोधन आराखड्याच्या वरीलप्रमाणे काही मर्यादा सांगता येत असल्या तरी शेवटी हे मान्य करावेच लागेल की सगळ्या प्रकारच्या सामाजिक संशोधनात संशोधकाला सुरुवात करण्यापूर्वी आराखडा बनवावाच लागतो. त्याचे तोट्यापेक्षा फायदे अधिक आहेत. संशोधकाने मधून मधून आराखड्यात बदल करीत राहील्यास निर्माण होणाऱ्या अडचणी जाणवणार नाहीत.

संदर्भ सूची :-
१) घोटे पुरुषोत्तम, समाज विज्ञान संशोधन, अनुराधा प्रकाशन, नागपूर
२) घाटोळे रा.ना., समाजशास्त्रीय संशोधन तत्त्वे व पध्दती, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर
३) भांडारकर... सुनील, सामाजिक संशोधन पध्दती, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

*****

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual National Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines

Impact Factor
5.455
www.sjifactor.com

ISSN 2349-9370
Vol. 7 Issue 3
Jan. 2020
Special Issue

Research Journal of India

www.researchjournal.net.in www.indiramahavidyalaya.com www.mmcdarwha.org

Special Issue
One Day Interdisciplinary National Conference on
Recent Trends and Issues in Humanities
Organized by Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha
11 January 2020

Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)
In collaboration with
Principal
MUNGASAJI MAHARAJ MAHAVIDYALAYA
DARWHA, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 202 (India)

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Research Journal of India / Vol. 7 / Issue 3 / Jan. 2020 / Special Issue / ISSN 2349-9370
Peer Reviewed National Indexed Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 9

Index

	मान्यवरांचे संदेश, संपादकीय, अनुक्रमणिका		3-10
1	SOME RELIVANT SOCIAL ISSUES OF INDIA IN CURRENT SCINARIO	Dr. Nilima Dawane	11-13
2	MAJOR SOCIAL ISSUES IN INDIA	Dr. Dayanand U. Raut	14-15
3	Indian social issues and Remedies	Mr. Ravi K. Kyaste	16-19
4	WOMENS EMPOWERNMENT-ISSUES AND GENDER	Asst.Prof. S.N.Thakare Asst.Prof. Nasir Kasam Sheikh	20-21
5	Crime against Women and Causes	Dr. Rahul Narayanrao Hiwrale	22-24
6	DOMESTIC VIOLENCE: A MAJOR GENDER ISSUE IN CURRENT SCINARIO	Dr. Samruddhi Tapare	25-28
7	DEPICTION OF WOMEN IN ELECTRONIC MEDIA: WOMEN ISSUES AND PERSPECTIVE	Ms. Prema Jagdish Verma	29-33
8	स्त्रियांचे प्रश्न आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ–एक अध्ययन	प्रा. डॉ. [illegible]	34-39
9	विदर्भातील ग्रामीण विकासातील आव्हाने	सहा. प्रा. एन. आर. [illegible]	40-43
10	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान	डॉ. [illegible]	44-45
11	दलित समाजाच्या समस्या आणि उपाय	प्रा. [illegible]	46-48
12	लिंगभेद : एक सामाजिक आव्हान	प्रा. डॉ. [illegible]	49-54
13	स्त्री आव्हाने आणि लिंगभाव अभ्यास	प्रा. ईश्वर ल. राठोड	55-57
14	बालविवाह आणि [illegible]	प्रा.डॉ. [illegible]	58-59
15	शेतकरी महिलांच्या समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	कु. [illegible]	60-62
16	शेतकरी आत्महत्या संदर्भात विविध समित्यांच्या अहवालांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. [illegible]	63-68
17	कौटुंबिक हिंसाचार : कारणे व उपाय	प्रा. [illegible]	69-73
18	भारतातील सामाजिक समस्या : विश्लेषण व [illegible] उपाय	प्रा. डॉ. [illegible]	74-77
19	भारतीय [illegible] सामाजिक [illegible] एक चिकित्सक अध्ययन	डॉ.प्रा. [illegible]	78-81
20	महिलांच्या शैक्षणिक विकासात सावित्रीबाई फुलेंचे योगदान	प्रा. डॉ. [illegible]	82-84
21	भारतातील प्रमुख सामाजिक समस्येचे बदलते स्वरूप व उपाय	कु. [illegible]	85-87
22	स्त्री समस्या आणि लिंग अभ्यास	[illegible]	88-90
23	भारतीय इतिहासात महिलांचे योगदान	प्रा. [illegible]	91-93
24	पश्चिम विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांचे वास्तव व सद्यस्थिती – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा.डॉ. [illegible]	94-99
25	Current trends in library and information studies: Looking for the User – Centered Approach	Asst. Lib. P. T. Adhao	100-102
26	Old & Recent Trends of Library use in Teaching and Learning Process	Rajesh Gedam	103-106
27	Usage of Electronic-Resources in Academic Libraries and Role of Information Literacy	Prof. Rahul G. Mahure	107-110

Research Journal of India / Vol. 7 / Issue 3 / Jan. 2020 / Special Issue / ISSN 2349-9370
Peer Reviewed National Indexed Journal with Impact Factor 5.455 (SJIF) / 58

बालविकास आणि संशोधन

प्रा.डॉ. अर्चना नारायण धर्मे
(सहा. प्राध्यापक)
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी, अकोला

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून बालविकासाचे अध्ययन केले जाते, परंतु पूर्वी शास्त्रीय दृष्टीकोनातून विकसित झालेला नव्हता. परंतु आधुनिक काळात बालविकासाचे शास्त्रीय दृष्टीने अध्ययन केले जाते, विविध शास्त्रात बालकांचा वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून अभ्यास केला जातो. बालकांच्या शारीरिक, कारक, ज्ञानात्मक, भावनिक, सामाजिक, भाषिक विकासाचे समग्र अध्ययन केले.

बालकांचा संबंध कुटुंबातील व्यक्तीशी व वातावरणाशी येतो. एक प्रकारची ती प्रयोगशाळाच असते. तेव्हा बालपणी चांगले वातावरण मिळणे आवश्यक असते. ज्यामुळे बालकांच्या क्षमतांचा विकास होऊ शकतो. बालक इतरांचे अनुकरण करतो, सामाजिक, कौटुंबिक वातावरणातून तो अनेक गोष्टी शिकतो. बालकांच्या आरंभीच्या विकासाबाबत असे लक्षात येते की, अनुवंशाने मिळालेल्या क्षमतांचा विकास वातावरणाचा फायदा घेवून करू शकतो वेगवेगळ्या प्रकारच्या कौटुंबिक वातावरणाचा बालकांच्या विकासावर परिणाम होतो. ज्या कुटुंबात परस्पर संघर्ष द्वेषाची भावना आढळते त्या कुटुंबात बालकाच्या व्यक्तित्व विकासावर परिणाम होतो. मातापिता खोटे बोलणे व्यसनी अशा प्रकारचे असल्यास बालक अपराधी प्रवृत्तीचे विकसीत होतात. याउलट ते सुशिक्षीत, योग्य चांगले आचरण करणारे असल्यास बालकांचे व्यक्तिमत्व सुयोग्य रूपात विकसीत होते. यावरून स्पष्ट होते की, वातावरणाचा बालकांच्या विकासावर परिणाम होतो म्हणून बालपणी लाभलेल्या वातावरणाचे जीवनात महत्त्व आहे.

भारतातील बालकांची स्थिती :

देशाच्या सक्षम उभारणीकरीता बालकांचे हक्क, संरक्षणाच्या माध्यमातून त्यांना सामाजिक कवच प्रदान करणे याकरीता विविध स्तरावर संघटीत प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. विविध कल्याणकारी योजना, उपक्रम आणि कायद्याच्या माध्यमातून हा प्रयत्न भारतात होत असला तरी लोकसहभागाशिवाय कोणतीही मोहीम यशस्वी होणे शक्य नाही. बालकांच्या पालन पोषणापासून तर त्यांचे हक्क व संरक्षणाकरीता विशेष प्रयत्न करण्याची गरज आहे. भारतात पुर्वीपासून महिला व बालक हे दुर्लक्षित असल्याची बाब सर्वेक्षणाच्या अहवालावर स्पष्ट होते. आज भारतासह महाराष्ट्रात कुपोशित बालकांची संख्या आणि नवजात बालकांचे मृत्युचे प्रमाण लक्षात घेता प्रभावी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. ग्रामीण आदिवासी वा दुर्गम भागाच्या तुलनेत शहरीभागातील कुपोषणाचे प्रमाण चिंताजनक आहे.

देशाची गुणवत्ता ही देशातील बालकांवर कोणत्या पध्दतीने लक्ष दिले जाते यावर अवलंबून आहे बालके हा केवळ राष्ट्राचा ठेवा न मानता देशाभिमानाची ठाणणे लावून तुकडे पाडलेल्या या जगाला एकत्र ठेवणारी शक्ती आहे. सर्व जगातली मुले एक आहेत आणि फुटकळ राष्ट्रवादी भुमिकांमुळे विभागल्या गेलेल्या जगाला एकत्र ठेवू शकणारा तो एक घटक ठरू शकतो. आपल्या वडीलांच्या पावलावर पाऊल टाकणाऱ्या श्रीमती इंदिरा गांधी म्हणाल्या बालकांद्वारेच राष्ट्र आपली क्षमता प्रत्यक्षात आणू शकते आणि ते आपल्या बालकांसाठी काय करीत आहे यावर त्याचा दर्जा ठरत असतो. बालके ही राष्ट्राची संपत्ती आहे आणि त्यांच्या विकासासाठी सर्व प्रकारची गुंतवणूक केली जाण्यास ते पात्र ठरतात.

बालविकासाच्या अवस्था :-

व्यक्ती विषयी, व्यक्ती वर्तना विषयी समजून घ्यावयाचे असेल तर त्यासाठी बालविकास व बालसंगोपन याचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे. बालविकासाचे वेगवेगळे टप्पे असतात. त्या टप्प्यांमधील बालकांचा शारीरिक, भावनिक, सामाजिक व बौध्दिक विकास समजून घेणे आवश्यक होते. विकासाच्या या

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

टप्प्यांप्रमाणे बालकांचे संगोपन करणे आवश्यक असते, तरच विकासाची पातळी गाठणे शक्य होते. प्रत्येक पालक आपल्या बालकांचा विकास व्हावा यासाठी प्रयत्न करीत असतो. मुलांचा सर्वांगीण विकास व्हावयाचा असेल तर त्यासाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे आवश्यक असते. मुलांच्या गरजांनुसार योग्य मार्गदर्शन करणे, वेगवेगळया अनुभवांची ओळख करून देणे, मुलांच्या विकासाचा निर्णय घेणे आवश्यक आहे. व्यक्तीचे भाषिक कौशल्य, वर्तनबदल व भावना यात होणारे बदल म्हणजे विकास असे म्हणता येते. उदा. व्यक्तीची उंची व वजन वाढणे इत्यादी.

गेसेल या मानसशास्त्रज्ञाच्या मते बालविकास तीन प्रकारे होत असतो. १. रचनात्मक विकास, २. शारीरिक विकास ३. वर्तनात्मक विकास विकास होत असताना बदल घडून येतात त्याचे विभाजन पुढीलप्रमाणे.

१. शारीरिक आकारमानात बदल :–

मूल जस जसे मोठे होत असते तसतसे त्याच्या शरीराच्या आकारमानात बदल होत असतात. हा बदल विशिष्ट काही पर्यंतच असतो. लहानमूल झपाट्याने मोठे होते. त्याचे वजन वाढते व उंचीही वाढत असते.

२. शारीरिक प्रमाणबध्दतेत बदल :–

बलकात बदल होत असता. मोठे होत जाणारे मुलांचे अवयव हक्क होत जातात. शिवाय त्यांच्या वर्तनातही बदल होत असतो. लहानपणी वाटणारी भीती मोठेपणी नसते. बौध्दिक क्षमता वाढत असते. तसेच कल्पनाशक्ती वाढत असते आणि त्याचा उपयोग दैनंदिन समस्या सोडविण्यासाठी केला जातो.

३. काही लक्षणांचा लोप होतो :–

व्यक्तीचा विकास होत असताना काही लक्षणे नश्ट होतात. उदा. मूल सहा वर्षाचे झाले की दुधाचे दात पडून नवीन दात येतात ते कायमचे असतात. मेंदू जवळील थायमील ग्रंथी नश्ट होतात. भाशेचा विकास असाच टप्प्याटप्प्याने होत असतो. आधी एक दोन षब्द, नंतर लोबडे बोल, नंतर पूर्ण वाक्य बोलत असतात.

बालकल्याण :–

बालकाचे मानव समाजातील महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. प्रत्येक माणसाला बालपणाच्या अवस्थेतून जावे लागते. बालक हाही आपल्या कुटुंबाचा एक घटक असतो हे लक्षात घेतल पाहीजे. म्हणून त्यांचे अधिकाधिक कल्याण साधणे हे प्रत्येक माता–पित्याचे परम कर्तव्य ठरते. संयुक्त कुटुंब पध्दतीत लहान मुलांचे प्रश्न निर्माण होत नसते. कुटुंबातील वडीलधाऱ्याकडून त्यांची काळजी घेतली जाई. शिवाय त्यांना भौतिक, आर्थिक, शारीरिक सुरक्षितता मिळत असे. भाशा विशयक सांस्कृतिक स्वरूपाचे शिक्षणही मिळे, परंतु औद्योगिकरण आणि पाश्चिमात्य शिक्षण पध्दतीमुळे संयुक्त कुटुंबाचा ऱ्हास झाला व मुलांचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले व राज्य त्यांची जबाबदारी घेईपर्यंत लहान मुलाची अवस्था अतिशय वाईट आणि चमत्कारिक झाली होती. दारिद्र्य, भिकारी उपेक्षित मुले, गुन्हेगार, मुलांची विक्री, बालकामगार अशा सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या. १९ व्या शतकात काही स्वयंसेवी संस्थानी मुलांची जबाबदारी घेवून बालकल्याणाचे कार्य करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु षेवट हे कार्य सरकाला स्वत:कडेच घ्यावे लागले.

बालहक्क :–

१. स्नेह–प्रेम आणि सहानुभुती असतील २. पुरेसे भरणपोशण व वैद्यकीय देखभाल ३. मोफत शिक्षण ४. खेळ आणि मनोरंजन आणि पुरेसा वेळ ५. नावे आणि राश्ट्रीयता ६. दुबळ्या मुलांची विशेष देखभाल ७. संकटाच्या प्रसंगी सर्वप्रथम लहान मुलांना मदत करणे ८. समाजाचा उपयोगी सदस्य होण्यासाठी शिक्षण व व्यक्तिगत योग्यता विकसित करणे ९. वंश, धर्म, लिंग, रंग या सामाजिक मुल्याशिवाय सर्व अधिकारांच्या उपयोग घेवू देणे १०. शारीरिक व मानसिक अत्याचारापासून संरक्षणाचा हक्क ११. लैंगिक षोशणापासून अगर लैंगिक १२. आर्थिक षोशणापासून आणि कोणत्याही धोकादायक शिक्षणाच्या शारीरिक व मानसिक प्रगतीच्या आड येणाऱ्या कामापासून संरक्षण मिळण्याचा हक्क.

संदर्भ :–

१. बोरकर गणेश, बालहक्क व कायदे, स्वयंदीप प्रकाशन पुणे, २०१८
२. खडसे इंदिरा, बालविकास शास्त्र, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई २००७

❖❖❖

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Government of Maharashtra

GOVERNMENT COLLEGE OF EDUCATION (CTE) AKOLA

Affilated to Sant Gadgebaba Amaravati University Amaravati.

National Conference On Research in Interdisciplinary Studies

• Organized by •

GCE IQAC and Ph.D.Research Centre, Akola

• Principal •
Dr.Vasudha V.Deo

• Coordinator •
Dr.Asha M Dharaskar

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | March 2020 Special Issue-03 | 09

INDEX

01) Research in Interdisciplinary studies Research Methodology
Dr. Aarti Prashant Gangurde, Pune ||15

02) Introducing The Uses Of Information Communication Technology In ...
Dr. Alka Yelane (Kolhe), Nagpur ||19

03) Research Methodology
Dr. Archana Dharme, Akola ||22

04) Historical Research In Education
Ms. Pushpalata D. Nikumbh, Dr. Anil T. Thosare, Parvari ||24

05) Role Of Computer Science In Research
Dr. Vidya Shrikrishna Bharambe, Nagpur ||27

06) Role of ICT in Banking Sector : A study with special reference to ...
Karuna N. Raut ||29

07) Use of ICT in Research
Dr. Nilima Ambadkar, Amravati ||33

08) Information and Communication Technology(ICT) and Research
Dr. Kavita N. Watane, Amravati ||40

09) The Importance of statistics techniques in Research
Ku. M. B. Kamble, Akola ||44

10) Innovative Research in Library Field
Mangesh R. Ubale, Akola ||46

11) Use of ICT in Research
Dr. Meena K. Rokade, Amravati ||49

12) Use of ICT in Research
Dr. Meena K. Rokade, Amravati ||52

13) Impact Of Aspiration On Behaviourial Pattern Of University Students
Mrs. Pranoti N. Gongale, Dr. G. K. Petkar, Chandrapur ||55

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

03

Research Methodology

Dr. Archana Dharme
P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola

****

Introduction

Research is an art of scientific investigation. Some people consider research as a movement, a movement from the known to the unknown. It is actually voyage of discovery we all possess the vital instinct of inquisitiveness for, when the unknown confront us, we wonder and our inquisitiveness makes a probe and attain full and fuller understanding of the unknown. This inquisitiveness is the mother of all knowledge and the method, which man employs for obtaining the knowledge of whatever the unknown, can be termed as research. Research is, thus an original contribution to the existing stock of knowledge making for it advancement. It is the pursuit of truth with the help of study, observation, comparison and experiment. In short the search for knowledge through objective and systematic method of funding solution to a problem is research.

One can visualize the fact that a detailed study is required in each practical situation for better result. Any effort which is directed to such study for better result is known as a research. In other words, a research is an organized set of a realistic problem supported by literature and data such that its objectives are optimized and further make recomen dations / interference for implementations. A system of models, procedures and techniques used to find the results of a research problem is called research methodology.

Research is undertaken within most profession. More than a set of skill, research is a way of thinking, examining critically the various aspect of our day to day professional work, understanding and formulating guiding principles that grvern a particular procedure and developing and testing new theories for the enhancement of our practices. It is a habit of questioning what you do, and a systematic examination of the observed information to find answers, with a view to instituting appropriate changes for a more effective professional service.

Characteristic of research

1. **Rigorous:** In research the procedures followed to find answers to questions are relevant, appropriate and justified. Again the degree of rigorous varies markedly between the physical and the Social Sciences and within the Social Sciences.

2. **Systematic:** This implies that the procedures adapted to undertake an investigation follow a certain logical sequences.

3. **Valid and verifiable:** This concept implies that whatever you to conclude on the basis of your finding is correct and can be verified by you and others.

4. **Imperial:** This means that any conclusions drawn are based upon hard evidence gathered from information collected from real life experiences or observations.

5. **Critical:** Critical scrutiny of the procedure used and the methods employed is crucial to a research enquiry. The process of investigation must be foolproof and free form any drawbacks.

Steps of Research

The following order concerning various steps provides a useful procedural guideline regarding the research process.

1. Formulating the research problem.
2. Expensive literature survey.
3. Developing the hypothesis.
4. Preparing the Research Design.
5. Determining sample design.
6. Collecting the data.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

7. Execution of the project.
8. Analysis of data.
9. Hypothesis testing.
10. Generalization and interpretation and
11. Preparation of the presentation of the result.

Types of research

A comparative classification differentiates research in various pairs according to the form and objective of research.

1. Descriptive vs. Analytical

The fact finding enquiries and the field survey are main content of descriptive research. The major purpose of descriptive research is description of the state of affairs as it exist as present in social sciences and business research we quite often use the term Ex Post facto research for descriptive research studies. The main character characteristic of this method is that the researcher has no control over the variables He can only report what has happened or what is happening in analytical research, on the other hand the researcher has to use fact or information already available and analysis this to make a critical evaluation of the material.

2. Applied and Fundamentals

Applied and fundamental are the two phase of research. Applied research aims at finding a solution for an immediate problem facing a society or an industrial / business organization. Where as fundamental research is mainly concerned with generalizations and with the formulation of a theory.

Research to identity social Economics for political frends that may affect a particular institution or the copy research to find out whether certain Communications will be read and understood or the marketing research or evolution research are example of applied research. Thus the central aim of applied research is to discover a solution for some praising practical problems. Where as basic research is directed towards finding information that has a broad base of application and does adds to the already exiting organised body of scientific knowledge.

3. Quantitative and Qualitative

Measurement of the quantity is followed by quantitative research. It is applicable to phenomena that can be express in term of quantity. Qualitative research on the other hand is concerned with qualitative phenomenon i.e. other phenomenon relating to or involving quality your kind. For instance when we are interested in investigating the reason for human behavior, we quite often talk of motivation research an important type of qualitative research does type of research aims that discovering the underlying motives the desire using in usig in depth interviews for the purpose other techniques of such research are word association tests, sentence completion tests, story competition test and similar other projective techniques.

4. Conceptual and Imperial

The research which is based on some ideas on theory is known as conceptual research. It is generally used by philosophers and thinkers to develop new concept or to reinterpret existing ones. On the other hand Imperial research relies on experience observation alone often without due regard for system and theories. It is database research coming up with the conclusion which is capable of being verified by observation or experiment.

Reference :

1. Khothari C.R., Gaurav Gara (2014), Research Methodology Methods and Techniques, New Delhi.
2. Ghosh B.N. (2011), Scienfific Method and Social Research.
3. Karhade B. Samajik Sanshoshdan Paddhati, Vidya Prakashan, Pune
4. Koul Lokesh (1981) Methodology of Educational Research, New Delhi
5. C. Rajendra Kumar (2011) Research Methodology, New Delhi APH Publication Corporation. □□□

Shri P.D. Patil Social Work College College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refreed Indexed

December-2020

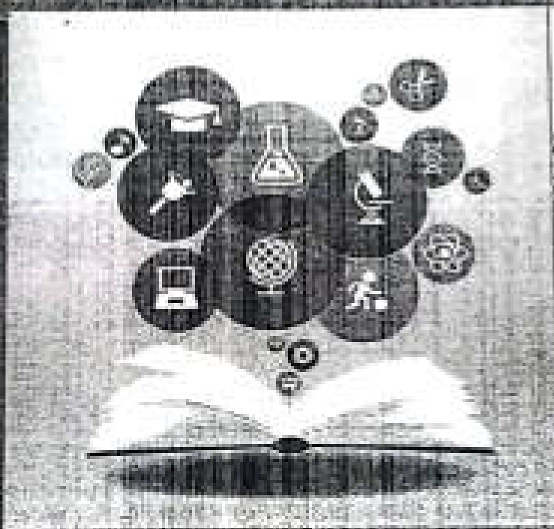

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon,Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothar
Head, Deptt. of Economi
G.S.Tompe Arts Comm,Sci C
Chandur Bazar Dist. Amr

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com Aadhar Publica

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

17	महान प्रेरणा - स्त्रोत स्वामी विवेकानंद डॉ. श्रीमती अंजु. ए. शरण	79
18	सायबर गुन्हेगारी आणि सायबर सुरक्षा डॉ.नलिनी आय. बोरकर	83
19	अल्पभुधारक शेतकऱ्यांना येणाऱ्या शेतीविषयक समस्यांचे अध्ययन डॉ.लोकेश बी. नंदेश्वर	88
20	विद्यानिवास मिश्र के निबंधो मे ग्रामीण चित्रण डॉ.निभा उपाध्याय	94
21	ऋग्वेद के रूपकालंकारमें वर्णित पारम्परिक उपमान–सौन्दर्य का विवेचन डॉ. ओमकुमार टोम्पे	97
22	असहकार चळवळीत महात्मा गांधींची भूमिका डॉ. प्रदीप शा. डोले	102
23	नागपूर जिल्ह्यातील जमिनीचा सामान्य उपयोग– भौगोलीक अध्ययन डॉ. सुषमा ल. दामोदरे	105
24	जीन जॅक्सीस रुसो (इ.स. १७१२ ते इ.स. १७७८) प्रा. डॉ. के.जी. वाकोडे	110
25	मातंग समाजात सामाजिक क्रांतीची मशाल तेवत ठेवणारे : श्री बाबासाहेब गोपले प्रा. डॉ. संतोष खंडारे	115
26	महात्मा गांधीजी आणि पंचायतराज प्रा. डॉ. प्रमोद मनोहर बोधाने	120
27	दलितोद्धाराच्या चळवळीत महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकरांची भूमिका डॉ. अनिल एन. ठाकरे	122
28	खामगाव मधील अग्रणी सत्यशोध ॲड.बाजीराव नामदेवराव बोबडे डॉ. किशोर मारोती वानखडे	124

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, Akola

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

जीन जॅक्सीस रुसो (इ.स. १७१२ ते इ.स. १७७८)

प्रा. डॉ. के.जी. वाकोडे
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु., अकोला

प्रास्ताविक :

प्रचलित शिक्षणाचे जे स्वरुप आपणास दिसते ते घडविण्यासाठी अनेक विचारवंत, समाजसुधारक आणि शिक्षणतज्ञांचे परिश्रम कारणीभूत झाले आहेत. गेल्या काही शतकांत अनेक देशांत ज्या व्यक्तींमुळे शैक्षणिक परिवर्तन घडून आली त्यात पाश्चात्य शिक्षणशास्त्रज्ञात जीन जॅक्सीस रुसो यांचे नाव आवर्जून घेतले जाते.

कोणत्याही व्यक्तीच्या कार्याचा सखोल अभ्यास करावयाचा झाल्यास त्याकाळच्या राजकीय व सामाजिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर हा अभ्यास करावा लागतो. पाश्चिमात्य देशांच्या इतिहासात अठरावे शतक हे अनेक खळबळजनक घटनांनी भरलेले दिसून येते. त्यावेळेच्या समाजात सर्वत्र गरीब आणि श्रीमंत असे दोन वर्ग निर्माण झाले होते. भांडवलदारवर्ग श्रमिकांची पिळवणूक करीत असे. या काळात स्वार्थसाधू व्यक्तींचे फावले होते. श्रीमंत आणि भांडवलदारांच्या छळाला गरीबवर्ग बळी पडत होता. अशा परिस्थितीत नवीन विचारांची ज्योत घेऊन, रुढ व पारंपारिक कल्पना व रुढीविरुध्द बंड पुकारण्यात जीन जॅक्सीस रुसो हा अग्रगण्य समजला जातो. यावेळी समाजातील शिक्षण संस्था व शिक्षणपध्दती जुन्या झाल्या होत्या. नवीन शिक्षणपध्दतीची नितांत जरुरी भासत होती. नवीन आशा–आकांक्षांशी व ध्येयांशी मिळतीजुळती शिक्षणपध्दती जीन जॅक्सीस रुसो यांनी प्रदान केल्यामुळे त्यांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान अत्यंत महत्वाचे मानले जाते.

जन्म आणि बालपण

रुसो यांचा जन्म जिनिव्हा येथे २८ जून, १७१२ मध्ये झाला. रुसोचे बालपण अत्यंत बिकट अशा परिस्थितीत गेले. त्याच्या जन्मानंतर थोड्याच दिवसांत त्याच्या आईचा मृत्यू झाला. त्यामुळे जीन रुसो मातृप्रेमापासून वंचित झाला. त्याच्या वडिलांचा व्यवसाय घड्याळे दुरुस्त करण्याचा होता. त्याची आर्थिक परिस्थिती चांगली नसल्यामुळे त्याचा परिणाम रुसोच्या शिक्षणावर, विचारांवर आणि पर्यायाने त्याच्या संपूर्ण जीवनावर झाला. त्याच्याजवळ संयम, आज्ञाधारकपणा यासारखे गुण नसल्यामुळे स्वैराचार बंड, क्रांती यांकडे त्याचा कल असल्याचे दिसून येते. त्याचे विचार स्वैर व स्वतंत्र असल्यामुळे बंडखोर प्रवृत्ती त्याच्या रोमारोमात भिनली होती. घरच्या परिस्थितीमुळे त्याच्या व्यक्तिगत जीवनात बरेचसे दोष होते. त्याच्या आचारविचारात बेजबाबदारपणा होता. स्वभाव निश्चयी होता व वर्तन समाजमान्य नव्हते. तरीसुध्दा त्याच्या लेखनातील क्रांतिकारक नवविचारांमुळे लोक रुसोला मानत होते.

रुसोला शालेय शिक्षणात कधीच गोडी वाटली नाही. तो लिहिण्या–वाचण्यापुरता शाळेत गेला. नंतर त्याने शाळा सोडून दिली व खाजगी स्वरुपाच्या नोकऱ्या केल्या. लहानपणापासून रुसो बंडखोर वृत्तीचा होता. त्यालाही काही प्रमाणात शाळेची कडक शिस्त जबाबदार होती. थोड्याशा चुकीबद्दल शाळेतील शिक्षक त्याला जबरदस्त शिक्षा करीत असत. या शिक्षेचा बालमनावर अतिशय विपरीत परिणाम झाला आणि त्याची बंडखोर प्रवृत्ती अधिकच वाढत गेली. नोकरी करता करता त्याला वाचनाचा छंद लागला, वाचनाचा वेगही वाढला आणि पर्यायाने वाचनही खुप वाढत गेले. हळूहळू रुसोने लिहावयास सुरुवात केली.

एके ठिकाणी घरगडी म्हणून काम करीत असताना कामाच्या त्रासातून सुटण्यासाठी तो शहराबाहेर दूर निसर्गरम्य अशा ठिकाणी जाऊन बसत असे. निसर्गदृश्य बघत असतांना या निसर्गसौंदर्याबद्दल एक

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

विलक्षण ओढ त्याच्या मनात निर्माण झाली. निसर्गाशी एकरुप होत असताना कित्येक वेळा त्याच्या डोळ्यांतून अक्षरश: आसवे ओघळत असत. पुढे भ्रमंतीमुळे तो समाजातील लोकांशी मिळून मिसळून वागु लागला. दुसऱ्याच्या भावना समजून घेण्याचा प्रयत्न करु लागला.

निसर्गवादाचा पुरस्कर्ता

रुसोचे नाव निसर्गवादाचा पुरस्कर्ता म्हणून विशेष प्रसिध्द असलेले दिसून येते. निसर्ग या शब्दाचे विविध अर्थ त्याने स्पष्ट केले.

रुसोच्या मते, मूलत: चांगल्या प्रवृत्ती असणाऱ्या बालकाला कृत्रिम समाजापासून दूर ठेवावे. निसर्ग हा चांगला आहे, समाज हा वाईट आहे. समाजाच्या संपर्कामुळे व्यक्ती वाईट होत जाते, असे रुसोचे मत होते.

निसर्ग म्हणजे माणसाची सहजप्रवृत्ती आहे. ज्यावेळेस बालक जन्माला येते त्यावेळी ते वाईट गुण स्वत: बरोबर आणीत नाही. त्याच्या मूळ प्रवृत्ती त्याच्या व्यक्तिविकासास व समाजधारणेस पोषक असतात.

प्रत्यक्ष निसर्गाच्या सान्निध्यात व्यक्तीचा विकास उत्तम प्रकारे घडून येतो. निसर्गाच्या सान्निध्यात त्याला औपचारिक शिक्षण मिळाले नाही तरी त्याच्या अंगच्या मूळ शक्तींचा विकास निसर्गाच्या सहवासातच अधिक चांगल्याप्रकारे होत असतो असे रुसोचे मत होते. रुसोच्या मते, डोंगर, नद्या, झाडे, पशुपक्षी या नैसर्गिक वातावरणात व्यक्तीच्या मूळ शक्तींचा परमोच्च विकास होतो.

रुसोने "Back to Nature" (निसर्गाकडे परत जा) या सूत्राचा पुरस्कार केला. निसर्ग ईश्वरनिर्मित म्हणून पवित्र आणि शुध्द आहे. लहान बालक हे निसर्गनिर्मित म्हणून तेही पवित्र आणि शुध्द आहे. निसर्ग हाच बालकाचा खरा शिक्षक आहे.

बालकाच्या नैसर्गिक प्रवृत्तींच्या विकासाला पूर्ण संधी देणे हे खरे शिक्षण होय. रुसो यांच्या मते, 'बालकाच्या सर्व अवयवांचा व शक्तींचा विकास म्हणजे शिक्षण होय'. माणसाला तीन गोष्टींपासून शिक्षण मिळते. (१) निसर्ग (Nature) (२) मानवी समाज (Man) आणि (३) बाह्यसृष्टी (Things) रुसोच्या मते, बालकाला सामाजिक दूषित वातावरणापासून दूर ठेवावे. निसर्गाच्या व सृष्टीच्या सान्निध्यात बालकाला खेळू द्यावे.

एमिली ग्रंथाला प्रसिध्दी

रुसोच्या Emileया ग्रंथाला खूप प्रसिध्दी मिळाली. त्याचा दुसरा Social Contratग्रंथ हा होय. एमिली या ग्रंथावर त्या काळात खूप टीकाही झाली तरी या ग्रंथाचे महत्व यत्किंचितही कमी झाले नाही. प्लेटोच्या Republic ग्रंथाला जेवढी प्रसिध्दी मिळाली तेवढीच प्रसिध्दी रुसोच्या Emileया ग्रंथाला मिळाली.

एमिली या ग्रंथाचे पाच विभाग पाडले आहेत. पहिल्या चार विभागांत व्यक्तिविकासाच्या चार अवस्था शैशवावस्था, बाल्यावस्था, कौमार्यावस्था आणि युवावस्था रुसोने सांगितल्या असून त्या अवस्थेत बालकाला कोणते शिक्षण आवश्यक आहे ते सांगितले आहे. ग्रंथाच्या पाचव्या विभागात स्त्री—शिक्षणविषयक विचार त्याने समाविष्ट केले आहेत. या ग्रंथाची सुरुवात निसर्गाच्या व परमेश्वराच्या गायनाने व मानवाच्या कृत्रिम व दुष्परिणामाच्या अवहेलनेने झाली आहे. एमिली नावाचा मानसपुत्र निर्माण करुन त्याला कसे शिकवावे हे सांगण्याचा प्रयत्न रुसोने केला आहे. तसेच सोफिया या मानसकन्येच्या रुपाने रुसोने आपली स्त्रीविषयक भूमिका स्पष्ट केली आहे.

एमिलीमधील शिक्षण योजना

शैशवावस्था : या अवस्थेचा काळ ० ते ५ वर्षांचा मानला आहे. रुसो यांच्या मते, या काळात मुलांना निसर्गाच्या सान्निध्यात राहू द्यावे. प्रारंभीचे शिक्षण अभावात्मक शिक्षण (Negative Education) असावे. या वयात मुलांना प्रत्यक्ष काहीच शिकवू नये. या अवस्थेत शिक्षणाचे उद्दिष्ट बालकाच्या शरीराचा विकास हे असावे. मुलाचा सुदृढ विकास साधण्यासाठी त्याला भरपूर खेळू द्यावे.

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

रुसोने आपल्या शिक्षणप्रक्रियेत अभावात्मक शिक्षण आग्रहपूर्वक मांडलेले दिसून येते. मुलांचा नैसर्गिक विकास होत असताना काही गोष्टींचा अडथळा आला तर तो दूर करणे एवढेच सुरुवातीच्या अवस्थेत शिक्षकाचे काम असावे. या वयात मुलांवर जाणीवपूर्वक संस्कार करण्याची काहीच गरज नाही. मुलांना दुर्गुणांपासून दूर ठेवावे.

लहान मुले चुकीच्या स्वभावाची शक्यता नाकारता येत नाही. त्यांच्या होणारे स्वाभाविक परिणाम द्यावेत. (निसर्ग मुलांना त्यांच्या चुकीसाठी शिक्षा या अनुभवातून त्यांच्यातबदल होतील.) मुलांच्या शिक्षणात रुसोने निसर्गाला मदत दिल्यामुळे रुसोला निसर्गवादाचा जनक मानतात.

बाल्यावस्था : हा काळ बालकाच्या जीवनात ५ ते १२ वर्षापर्यंत असतो. या वयात धावणे, पोहणे, झाडावर चढणे या प्रकारांतून मुलांचे शरीरसंवर्धन होते. याही काळात मुलांना निसर्गाच्या सहवासात राहू द्यावे. या अवस्थेत मुले निसर्गातील घटनांचे निरीक्षण करतील आणि घटनांचा कार्यकारणसंबंध शोधतील. या वयातील मुलांना वाचन आणि लेखन शिकवावे. पण त्यांच्यावर सक्ती करू नये. या वयात मुले ज्ञानेंद्रियांनी अनुभव घेतील व कर्मेंद्रियांची धडपड चालू असेल, यातून मुलांचा विकास होईल.

बाल्यावस्थेतील मुलांना शिस्त आत्मप्रत्ययातून व स्वानुभवातून येत असते. मुलांवर शिस्त बाहेरुन लादू नये. मुद्दाम शिस्त लावण्याचा प्रयत्न केला तर त्याचे परिणाम चांगले होत नाहीत. जबरदस्तीने शिस्त लादली तर बालकाच्या मनात भीती निर्माण होते. भीतीचे वातावरण निर्माण झाले की, त्यातून नैसर्गिकपणे विकास होण्यास अडथळा निर्माण होते.

रुसोच्या मते, शिक्षण घेताना पुस्तके नसावीत. पुस्तके वापरल्यामुळे बालक त्या पुस्तकातच रममाण होता व विशेष म्हणजे तो परावलंबी होतो. पुस्तकांमुळे त्याची स्वतःची विचार करण्याची, कल्पना करण्याची शक्ती खुंटते. पुस्तकामुळे बालक निसर्गापासून दूर जातो आणि समाजाकडे अधिक आकर्षित होते. शिक्षण घेत असताना बालकाला वेळेचे बंधन असू नये. त्याच्या खेळात अडथळा आणू नये. खेळण्यात बालकाचा वेळ जातो असे म्हणणे अयोग्य आहे.

रुसोच्या मतानुसार, बालकाच्या स्वातंत्र्याला अडथळा आणू नये. त्याला सवयींचा गुलाम बनवू नये. सवयीमुळे माणसाच्या जीवनात यांत्रिकता येते व त्याचे जीवन निरस व रुक्ष होण्याची शक्यता असते. बालकाला सवयी लावायच्याच असतील तर त्या सवयी त्याच्या नैसर्गिक विकासाला पोषक अशा असाव्यात. रुसो म्हणतो की, नीती व अनीतीचे शिक्षण मुलांना देऊ नये. या शिक्षणाचा त्यांच्या विकासास उपयोग तर होत नाहीच उलट यामुळे त्यांच्या स्वतंत्रपणास व सहजप्रवृत्ती विकासास अडथळा येतो. त्यांना त्यांच्या स्वानुभवातून नीती अनीतीच्या कल्पना मनावर ठसवू द्याव्यात.

कौमार्यावस्था : ही अवस्था बालकाच्या जीवनात १२ ते १५ वर्षाच्या दरम्यान असते. रुसोच्या मतानुसार, माणसाची बुध्दिमत्ता त्याच्या १२ व्या वर्षापर्यंत अकार्यक्षम असते. म्हणून १२ वर्षापर्यंत त्याला शिक्षण देऊ नये. १२ वर्षानंतर मात्र बालकाला शिक्षण द्यावे. इतरांशी कसे वागावे याचे शिक्षण द्यावे. नीति—अनीती, धर्मकल्पना यांचा अर्थ सांगावा. साहसी कथा वाचावयास द्याव्यात, विविध शोधांचा आणि शास्त्रज्ञांच्या भूमिकांचा, संशोधनाचा पुन:प्रत्यय आणून द्यावा. रुसोने सांगितले आहे की, या वयातील मुलांसमोर व्याख्याने देऊ नयेत. तर मुलांना प्रत्यक्ष अनुभव द्यावा. या वयोगटातील बालकांना भूगोल, विज्ञान, कृषी, इतिहास इत्यादी विषयांचे शिक्षण अनुभवातून द्यावे. विद्यार्थ्यांना खगोलशास्त्राच्या अभ्यासासाठी ग्रह, तारे, नक्षत्र यांचे निरीक्षण करण्यात प्रवृत्त करावे.

युवावस्था : ही अवस्था वयाच्या पंधरा वर्षापासून ते वीस वर्षापर्यंत गृहीत धरली आहे. या अवस्थेस पौगंडावस्था असेही म्हणतात. कौमार्यावस्थेत ज्ञानाप्राप्ती झाल्यानंतर या अवस्थेत भावनिक व नैतिक विकास साधला जावा अशी अपेक्षा आहे. या अवस्थेतील युवक—युवतींना आपल्या भावना व विकारांवर नियंत्रण ठेवून आत्मसंयमनाचे शिक्षण द्यावे. हा काळ व्यक्तिविकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा असतो.

Social Work College 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

विद्यार्थ्यांनी घेतलेल्या विविध प्रकारच्या अनुभवांमुळे त्यांचे मन व शरीर पूर्णपणे विकसित झालेले असते. विविध प्रकारच्या व्यक्तिगत आणि सामाजिक भावनांचे उद्रेक या वयात त्यांच्या मनामध्ये होत असतात. या सर्व भावनांमध्ये कामभावना ही अधिक प्रबळ असते. कामवासनेमुळे जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण विद्यार्थ्यांना या वयात प्राप्त होतो. कामवासनेचा उदय म्हणजे एकप्रकारचा पुनर्जन्मच असतो. व्यक्तीच्या जीवनावर कामवासनेचा प्रभाव या वयात प्रकर्षाने दिसून येतो. कामवासनेचे उदात्तीकरण करणे हे या वयातील प्रमुख कार्य होय. हे उदात्तीकरण व्यवसायांच्या मदतीने होऊ शकते.

या अवस्थेत युवक--युवतींचे मन चंचल आणि प्रक्षुब्ध असते. सागरात निर्माण होणाऱ्या प्रचंड लाटांच्या खळबळीचे उदाहरण देऊन रुसोने या अवस्थेचे वर्णन केले आहे. पौगंडावस्थेतील या पाच वर्षांच्या कालावधीस रुसोने 'नैतिक व सामाजिक शिक्षणाचा काळ' मानले आहे.

एमिली ग्रंथाचा पाचवा विभाग—स्त्री शिक्षणविषयक विचार

रुसोच्या एमिली ग्रंथाच्या पाचव्या व शेवटच्या विभागात स्त्रीविषयक विचार सापडतात. स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत /रुसोची भूमिका संकुचित असलेली आढळून येते. रुसोच्या मते, घरकाम व मुलांचे संगोपन हे तिचे प्रमुख कार्य आहे. स्त्रियांना थोडेफार लिहिणे, वाचणे, गणित, शिवणकाम, भरतकाम, विणकाम, गृहविज्ञान, विविध कला, मुलांचे संगोपन अशा प्रकारचे शिक्षण द्यावे असे एमिली ग्रंथात नमूद केले आहे. शिक्षणात लैंगिक शिक्षणाचा समावेश असावा. निसर्ग आपणा सर्वांना सुंदर देणग्या देतो. निसर्ग खरोखर महान आहे. रुसोच्या मते, पुरुषांना काय हवे आहे याचे शिक्षण स्त्रियांना दिले गेले पाहिजे. बालजीवनशास्त्र, मानसशास्त्र तसेच संसारोपयोगी अन्य शास्त्रे यासंबंधीचे शिक्षण स्त्रियांना द्यावे. स्त्रियांविषयी बरेच संकुचित विचार या विभागात व्यक्त केले आहेत. पुरुष हा निसर्गत: बलवान असतो. स्त्री ही निसर्गत: दुबळी आहे. तिचे क्षेत्र घराच्या चार भिंतींच्या आत असावे. स्त्री – पुरुष यांची कार्ये लिंगभेदामुळे विभिन्न असल्यामुळे त्यांना वेगवेगळे शिक्षण द्यावे. रुसोच्या मते, पुरुषांचे मनोरंजन करणे, दु:खाच्या वेळी सांत्वन करणे, योग्यवेळी योग्य सल्ला देणे, विविध कामांत सहकार्य करणे ही स्त्रियांची कामे आहेत. स्त्री—पुरुष ही संसाराची दोन चाके आहेत. ती दोन्ही चाके बरोबर चालली पाहिजेत. संसारात एकट्या पुरुषास किंवा एकट्या स्त्रीला महत्त्व देऊन चालणार नाही. तथापि, रुसोने स्त्रीला दुबळी ठरविली आहे.

एमिली ग्रंथावर टीका :

रुसोचा 'एमिली' हा ग्रंथ अतिशयोक्तीपूर्ण, परस्परविरोधी व विसंगत उदाहरणार्थ युक्त असा दिसतो. स्वत: निराशेकडे झुकलेल्या रुसोने अनेक ठिकाणी आपण आशावादी असल्याचे भासविले आहे. समाजाच्या चांगुलपणावर रुसोचा विश्वास नाही. समाजाचा त्याला भरवसा वाटत नाही. पण व्यक्तीच्या चांगुलपणावर मात्र त्याने विश्वास ठेवला आहे. वास्तविक समाज हा व्यक्तींनीच बनलेला असतो. येथे त्याच्या विचारातील विसंगतपणा दिसून येतो. रुसो सुरुवातीस बालकाला समाजापासून दूर ठेवा असे सांगतो. परंतु, तो बालक मोठा झाल्यावर मात्र समाजाशी त्याने कसे वागावे हे त्याला शिकविण्यास सांगतो.

निसर्ग व संस्कृती एकमेकांशी सुसंवाद साधू शकत नाहीत असे पत या ग्रंथात रुसोने एके ठिकाणी व्यक्त केले आहे. एकदा तो म्हणतो मुलांना पुर्ण स्वातंत्र्य द्या आणि त्याचवेळी असे सांगतो की, शिक्षकाने विद्यार्थ्यांवर सतत लक्ष ठेवावे. मुलामुलींत तो भेद करतो. मुलांच्या बाबतीत स्वातंत्र्याची कल्पना उराशी बाळगणारा रुसो मुलींच्या बाबतीत मात्र कठोर होतो. असे अनेक प्रकारचे परस्परविरोधी, विसंगत विचार या ग्रंथात समाविष्ट झाले आहेत.

सध्याचा काळ लक्षात घेतला तर 'एमिली' या ग्रंथात मांडलेले स्त्रीविषयक विचार आजिबात मान्य होण्यासारखे नाहीत. स्त्रीला रुसोने दुबळी ठरविली आहे. पण ही गोष्ट आता मान्य होणार नाही. जीवन हे वाहत्या पाण्यासारखे सतत बदलणारे असते. कालचे विचार आज जुने ठरतात व आजचे विचार उद्या जुने

होतात. जीवनप्रवाहात जुन्या विचारांना चिकटून राहणे हे अयोग्य ठरते. रुसोने मांडलेले स्त्रीविषयक कष्ट करुन अर्थार्जन करु लागली आहे. ती आपली मते जाहीरपणे मांडू शकते. सर्व क्षेत्रांत ती पुरुषांची बरोबरी करण्याची हिंमत बाळगते.

असे दोष असूनसुध्दा या ग्रंथाला गौण लेखणे बरोबर ठरणार नाही. हा ग्रंथ अत्यंत प्रभावशाली ग्रंथ असून त्यात रुसोने आपले विचार अत्यंत परखडपणे मांडले आहेत. सामाजिक नियंत्रणाला रुसोने प्रखरपणे विरोध केला आहे. पुस्तकी विद्येला कमी महत्व देऊन कृतिशिक्षणावर जास्त भर दिला आहे. बालजीवनाचे टप्पे रुसोने प्रथमच मांडले आहेत. बालक आणि प्रौढ यांच्यातील मानसशास्त्रीयदृष्ट्या असणारा भेद प्रथम रुसोने स्पष्ट केला. ज्ञानेंद्रियांचे महत्व त्यानेच प्रथम सर्वांच्या ध्यानात आणून दिले. रुसोचे विचार विशेषत: शिक्षणविषयक विचार या ग्रंथात समाविष्ट केलेले असल्यामुळे या ग्रंथाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.

रुसोच्या शैक्षणिक विचारांचे महत्व :

रुसोने आपल्या एमिली या ग्रंथात बालकांना स्वतंत्र अस्तित्व असल्याचे स्पष्ट केले. ज्ञानेंद्रिय शिक्षणाची गरज प्रथम त्याने सर्वांच्या निदर्शनास आणली. शिक्षणप्रक्रिया अधिक शास्त्रशुध्द करण्याचा प्रयास रुसोने आपल्या ग्रंथात केला. त्याने निसर्गशिक्षण व कृतिशिक्षण यावर विशेष भर दिला. बालकास निसर्गाच्या सान्निध्यात ठेवल्यास त्यांच्या अंतर्गत शक्तींचा विकास होईल, असे सांगितले. शिक्षण हे कृत्रिम नसावे. भूगोल, खगोलशास्त्र, गणित, शास्त्र इत्यादि विषयांचा अभ्यास निसर्गाच्या माध्यमातून व्हावा असे सुचविले.

एकोणिसाव्या शतकातील शिक्षणविषयक विचार रुसोने सांगितलेल्या तत्वांच्या व सिध्दांतांच्या आधारावर उभे आहेत हे रुसोच्या विचारांचे खास वैशिष्ट्य सांगता येईल. बालक हे शिक्षणाचे केंद्र आहे. बालकांना आपण समजून घेतले पाहिजे. बालकांची मूळ प्रवृत्ती 'क्रीडा' ही आहे. क्रीडेतून उत्तम प्रकारचे शिक्षण देता येते. रुसोने आधुनिक मानसशास्त्राला चालना दिली हे रुसाचे आणखी एक महत्वाचे योगदान होय. नीतिशिक्षण आणि मूल्यशिक्षण हे उपदेशातून करण्यापेक्षा आचारातून करावयास हवे हा एक महत्वाचा संदेश रुसोच्या विचारातून घेण्यासारखा आहे. रुसोने शारीरिक शिक्षणास महत्व दिले. स्त्रियांसाठी शिवणकाम, भरतकाम, बालमानसशास्त्र, लैंगिक शिक्षण या शिक्षणास प्राधान्य दिले. माणूस निसर्गविरोधी कृत्ये करुन स्वत:वर संकटे ओढवून घेतो. निसर्गानुसार वागल्यास नेहमीच चांगले घडते असे रुसोने स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते, निसर्ग आपला शिक्षक आहे. बालकाने स्वयंप्रेरणेने व अनुभवांतुन शिकावे असे रुसोने म्हटले आहे. ''शिक्षण म्हणजे बाहेरुन लादण्याची गोष्ट नव्हे, तर ती एक आंतरिक प्रक्रिया होय.' थोडक्यात, 'Education does not arise from without it springs form within.' बालकातील सुप्त गुण शिक्षकाने शोधून काढून त्यांचा विकास केला पाहिजे, असे रुसाने सांगितलेले विचार आजही जसेच्या तसे लागू पडतात. रुसो हा प्रतिभासंपन्न व मूळ विचारांना चालना देणारा शिक्षणतज्ञ होता. त्याने मांडलेले विचार आजच्या शतकातील तसेच एकविसाव्या शतकातील शिक्षणतज्ज्ञांना व समाजसुधारकांना दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शन करणारे आहेत, यात तिळमात्र शंका नाही.

Scanned with OKEN Scanner

2019 - 2020

MAH/MUL/03051/2012
ISSN- 2319 9318

VIDYAWARTA

विद्यावार्ता

www.vidyawarta.com

ISSN - 2319 9318

Available Online

An Inter-Disciplinary

NATIONAL CONFERENCE

On

Role Of Higher Education In Making India Superpower

21st August 2019

Organized By

Department of Physical Education and I.Q.A.C.

PEFI

Scanned with OKEN Scanner

Vidyawarta

An
Inter-Disciplinary National Conference
On

Role Of Higher Education In Making India Superpower

21st August 2019

Organized By
**Department of Physical Education
and I.Q.A.C.**

PEFI

**S. N. Arts, And U. K. Commerce College, Akola,
Shri. Ganesh Kala Mahavidyalaya, Kumbhari, Akola
Saraswati Kala Mahavidyalaya, Dahihanda,
Tq. Akola District Akola, Maharashtra**

Collaboration With
Physical Education Foundation of India

Scanned with OKEN Scanner

244

ग्रामीण समुदायातील स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक समस्यांच्या निराकरणासाठी आरोग्यविषयक शिक्षणाची गरज

डॉ. प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव
श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी–अकोला
मो.नं. – ७८४०९८४४७५, Email :- premsingjadhao@gmail.com

प्रस्तावना :–

आरोग्य हे जीवनाचे साध्य नसून साधन आहे. उत्तम आरोग्याशिवाय आयुष्यात काहीही मिळवता येत नाही. ''आरोग्य हीच संपत्ती आहे.'' या संपत्तीचे रक्षण करणे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. आपला देश विकसनशील आहे. गरीबी आणि श्रीमंती यामधील दरी खुप मोठी आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य विषयक सुविधा सर्वांन्या पुर्ण होवु शकत नाही. आरोग्य रक्षण आवश्यक आहे. चांगल्या आरोग्यासाठी प्रसार, प्रचार, लोकशिक्षण पुर्वप्रतिक्षा म्हणजे रोग होवु नये म्हणून घ्यावयाची काळजी या गोष्टींची आवश्यकता आहे. आपल्या देशात एकीकडे आंतरराष्ट्रीय दर्जाची अपोलो सारखी रूग्णालये तर दुसरीकडे ७० टक्के खेड्यात राहणारे लोक आरोग्य सेवेपासून वंचित आहेत. एकीकडे बऱ्याच लोकांना पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी मिळत नाही. अपुऱ्या पोषणामुळे ह्दयरोग, मधुमेह या रोगाचे प्रमाण सुध्दा वाढलेले आहे.

''निरोगी आई घरादाराला पुढे नेई''

कुटूंबातील स्त्री ही कुटूंबाचा आधार असते. भावी पिढी तयार करण्याचे तसेच समाज सातत्य टिकवून ठेवण्याचे काम हे स्त्रीच करते. तेव्हा ती निरोगी असणे आवश्यक असते. स्त्री स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करीत आहे. तेव्हा आजच्या परिस्थितीमध्ये स्त्रीयांच्या आरोग्यविषयक समस्या उद्भवत आहेत व त्यांचे प्रमाण ग्रामीण भागात जास्त प्रमाणात दिसून येते. स्त्रीया ह्या गर्भवती असतांना प्रसुतीपूर्व, प्रसुतीदरम्यान व प्रसुतीपश्चात ह्या वेळेस योग्य काळजी न घेतल्याने तसेच आरोग्यविषयक अज्ञान, अंधश्रध्दा यामुळे ग्रामीण भागात मध्या मातामृत्यू व बालमृत्यू त्याचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. तसेच लहान मुलांचे योग्य लसीकरण न होणे गर्भवती स्त्रीयांची रूग्णालात नोंदणी न करणे व घरीच प्रसुती करणे, कमी वयात लग्न

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola — College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

करणे या सर्व कारणामुळे लोकांचे आरोग्य धोक्यात आले आहे. म्हणून ग्रामीण भागातील लोकांना [illegible] आरोग्याच्या आरोग्यविषयक समस्यांचा अभ्यास करणे गरजेचे ठरते.

प्रत्येक व्यक्तीचे आरोग्य चांगले असणे आवश्यक आहे. व्यक्तीच्या आरोग्यावरच समाजाचे आरोग्य अवलंबून आहे आणि प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या [illegible] पण आरोग्य म्हणजे काय? असा प्रश्न आपल्याला पडतो या प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे सार्वजनिक आरोग्य समजणे [illegible] आहे.

''आरोग्य म्हणजे फक्त आजार किंवा व्याधी नसणे असे नव्हे तर आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक संतुलन होय.'' तसेच वेबस्टर कॉलेजिएट डिक्शनरीत आरोग्य म्हणजे, ज्यात मनुष्याचे शरीर, मन आणि आत्मा चांगल्याप्रकारे असेल व विशेष करून शारीरिक रोगापासून मुक्त असेल तर अशा अवस्थेला आरोग्य म्हणतात.

म्हणून आरोग्य ही प्रत्येक व्यक्तीची, कुटुंबाची, समाजाची, शासनाची आणि देशाचीही जबाबदारी आहे. त्यामुळे सर्वांसाठी आरोग्य हे ध्येय प्रत्यक्षात उतरण्यासाठी त्यात मनापासून सहभाग असणे आवश्यक आहे.

आरोग्याचा प्राचीन इतिहास :—

अथर्ववेद व आयुर्वेद ह्या प्राचीन वैद्यकीय ग्रंथावरून त्यावेळच्या सार्वजनिक आरोग्याची सुस्पष्ट कल्पना मिळू शकत नाही तरीही आयुर्वेदावरील वैयक्तिक व सार्वजनिक आरोग्याबाबतचे नियम प्रसिद्ध असून त्यावेळीही सुधारित सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था असावी असा अंदाज मोहेंजोदडो व हडप्पा येथील उत्खननावरून करता येतो. एकूण स्वच्छता, पाणीपुरवठ्याची सोय, घरे, रस्ते यावरूनही या काळात प्रगतावस्था असल्याचा अंदाज बांधता येतो. आयुर्वेदात वैयक्तिक स्वच्छतेवर जोर दिलेला आहे हे निर्विवाद आहेच तसेच देवीसारख्या रोगाच्या लसीची टोचणी ही ख्रिस्तीपूर्व ३५६ ते १५९८ या काळात चालत असावी. इ.स. १७६७ साली लंडनमध्ये डॉ. हॉलवेल यांनी रॉयल कॉलेजमध्ये वैद्यकीय प्रयोग जो पेपर वाचला होता त्या पेपरमधील मजकुरावरून लस टोचणी अशा प्राचीन काळातही भारतीयाकडून अनुसरली जात होती हे स्पष्ट होते. त्यानंतरचा संबंध लागतो तो अशोकाच्या काळामध्ये सम्राट अशोकाच्या राज्यात ५०० ते २०० ख्रिस्तीपूर्व नुसती आजारी माणसेच नव्हती तर आजारी पाळीव पशुंची सोय केलेली आढळते. त्यावेळच्या मजकुरावरून दर १० खेड्याच्या मागे एक वैद्य नेमल्या जाई.

आपल्या देशामध्ये गेल्या काळात सार्वजनिक आरोग्य रक्षणाच्या खबरदाऱ्याविषयी जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. आज आपल्या देशात चीनपेक्षा चार पटीने जास्त संसर्गजन्य रोगाचे प्रमाण आहे. रोग जंतूच्या संसर्गाने पसरणारे रोग हा आपल्या देशातील सर्वात मोठा आरोग्यविषयक प्रश्न आहे.

उघड्या नाल्या, गटारे, रस्त्याच्या कडेने असलेले कचऱ्याचे ढिगारे, रस्त्याच्या बाजूला शौचाला बसणारे लोक, दूषित पाण्याचे स्रोत, शहर आणि खेड्यामध्ये उघड्यावर विक्रीसाठी ठेवलेले अन्नपदार्थ, त्याभोवती घोंगावणाऱ्या माशा, लहान गर्दीच्या ठिकाणी वायु विजनाची सोय नसलेली गृहे या सर्व कारणामुळे जंतु संसर्गाने रोग झपाट्याने पसरतात. थोडक्यात आपले आरोग्य पर्यावरणावर अवलंबून असते. आरोग्याकडे फक्त वैयक्तीक बाब म्हणून पाहता येत नाही. रोग जंतूची वाढ अस्वच्छ पर्यावरणात होते.

रोग तो संसर्गजन्य असो की असंसर्गजन्य त्यामुळे कुटुंबावर आर्थिक ताण वाढतो. रोग, जिवाणू, विषाणू, कवक किंवा काही आदिजीवांमुळे होतात. या रोगकारकांची वाढ होते अशी निसर्गातील ठिकाणे नष्ट केल्यास काही रोगांचा प्रसार कमी होवू शकतो.

कारणे :—

१. अज्ञान :—

भारतातील १५ ते ४५ वर्षे वयोगटातील स्त्रियांचे प्रमाण एकुण लोकसंख्येच्या २२ टक्के येते. तसेच १५ वर्षाखालील मुलांचे प्रमाण ४२ टक्के येते. माता व बाल या मोठ्या वर्गाच्या आरोग्याकडे विशेष लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. १५ ते ४५ वर्षे हा स्त्रियांचा प्रजनन अथवा मातृत्व काळ आहे. त्यातील गरोदरपण, बाळंतपण या विशेष अवस्था काळाचा स्त्रीच्या शारीरीक व मानसिक स्वास्थ्याशी जवळचा संबंध आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात मातांच तसेच पाच वर्षाखालील विशेषत: एक वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूचे प्रमाण अधिक आहे. त्यासाठी माता व बालकांच्या आरोग्याची विशेष काळजी घेणे आवश्यक आहे. गरोदरपणा, प्रसूती, प्रसुतिउत्तरकाळ, यांना संबधित व त्या आनुषंगिक कारणांनी स्त्रियांना होणारे रोग, व्याधी अथवा मृत्यु तसेच बालकाने रोग, व्याधी अथवा मृत्यू होतात व ह्याचे प्रमाण ग्रामीण भागात जास्त दिसून येतात.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे आरोग्याबाबत असलेले अज्ञान तसेच रूढी, प्रथा, परंपरा, अंधश्रध्दा यांचा त्यांच्यावर असलेला पगडा त्यामुळे त्यांना आरोग्यविषयक अनेक समस्या उद्‌भवतात. ह्यामध्ये कुपोषित माता, मातामृत्यु, बालमृत्यु, गर्भपिशवीचा कॅन्सर, स्तन कॅन्सर, एड्स, क्षयरोग, कुष्ठरोग, ह्यासारख्या अनेक समस्या उद्‌भवतात.

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

२. अंधश्रद्धा :-

आरोग्य म्हणजे प्रकृती स्वास्थ्य शारीरिक मानसिक आणि सामाजिक आरोग्याचा यामध्ये समावेश होतो. [illegible] ग्रामीण लोकांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात [illegible] अंधश्रद्धा दिसून येते. श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यातील [illegible]

जी गोष्ट पूर्वीपासून चालत आली आहे [illegible] अंधश्रद्धा असे म्हणतात. [illegible] ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायातच नाही तर [illegible] सुद्धा अंधश्रद्धांच्या [illegible] दिसून येतात. [illegible] एखादा सर्वोत्कृष्ट लोकप्रिय अभिनेता [illegible] असे सांगणारे असतात [illegible]

देवीदेवतांचा कोप हे रोगाचे प्रमुख कारण आहे असा अनेक लोकांचा ठाम विश्वास असतो. म्हणून देवीचा कोप शांत करण्यासाठी देवीची पूजा केली जाते. देवाला नवस बोलला जातो हा प्रकार ग्रामीण व आदिवासी भागात जास्त प्रमाणात दिसून येतो. क्षयरोग, कुष्ठरोग हे पूर्वजन्मीच्या पापामुळे होतात असा बऱ्याच लोकांचा समज असतो

३. आर्थिक :-

सर्वसाधारण कुटुंब प्रमुख पुरुष असतात परंतु कधी कधी कुटुंब प्रमुखाची भूमिका स्त्रीला बजावावी लागते. अशावेळेस जर अर्थार्जनाचे इतर कोणतेही साधन उपलब्ध नसेल तर स्त्रीला कुटुंबाची जबाबदारी उचलावी लागते.

अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मानवाच्या महत्त्वाच्या गरजा आहेत. यास जिवनावश्यक गरजा भागविण्यासाठी मानवी समाजात केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांचा समावेश आर्थिक क्रियामध्ये होतो. उपलब्ध साधनसामग्रीच्या जोरावर [illegible] गरजा कशा सुलभतेने भागविता येतील हा प्रश्न समाजापुढे नेहमी उभा असतो. या प्रश्नाला आर्थिक प्रश्न म्हणतात आणि हा प्रश्न सोडविण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या क्रियांना आर्थिक क्रिया असे म्हणतात.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांची वैयक्तिक आणि कौटुंबिक माहिती अभ्यासल्यानंतर सर्वेक्षणात आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे [illegible] प्राथमिक व मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी अर्थार्जन [illegible] आर्थिक परिस्थितीवरून त्यांचा सामाजिक दर्जा निश्चित करता येतो

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

College Code 225
Scanned with OKEN Scanner

प्रकृती [illegible] आरोग्यासाठी [illegible] स्वच्छतेच्या सवयी अशी बाणल्यास आरोग्य चांगले राहू शकते. वैयक्तिक स्वच्छतेच्या सवयी मुळात प्रत्येक व्यक्तीच्या आचरणातील भाग आहे. [illegible] पर्यावरण आणि [illegible] त्याच्या प्रत्येक [illegible] आरोग्य बिघडते [illegible] वैयक्तिक स्वच्छता महत्त्वाची असते.

व्यक्तींनी समाज बनतो. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे आरोग्य चांगले असेल तर समाजाचे आरोग्य चांगले राहते. त्यासाठी वैयक्तिक स्वच्छतेसोबतच सार्वजनिक स्वच्छतेच्या सवयी आवश्यक आहेत. आपल्या देशात सार्वजनिक जीवनातील स्वच्छता ही सर्वात दुर्लक्षित बाब आहे. सार्वजनिक जागेची स्वच्छता राखणे ही प्रत्येक व्यक्तीची नैतिक जबाबदारी आहे. सार्वजनिक जागा स्वच्छ असल्या तर बऱ्याच रोगांपासून बचाव करता येतो.

७. व्यसनाधिनता :—

तंबाखु, गुटखा, पानमसाला खाणे, बिडी, सिगारेट, भांग, दारू इत्यादी मादक पदार्थांच्या आहारी जाणे या सर्व सवयी अत्यंत घातक आहेत. त्यापैकी एकही पदार्थ शरीराला आवश्यक नाही तरीही आपण तो शरीरात घेतला तर त्याचे विषाप्रमाणे दुष्परिणाम होतात. तंबाखु सारखे पदार्थ तोंडात सतत चघळत राहण्याचे व्यसन तोंडाच्या कर्करोगाला कारणीभूत ठरते. मद्य सेवनाने जठराची कार्यशक्ती कमी होते. यकृत निकामी होते. हृदय, रक्तवाहिन्या यांच्यावर वाईट परिणाम होतो आणि त्यामुळे संपूर्ण आरोग्य धोक्यात येते.

निष्कर्ष :—

१. ग्रामीण भागातील स्त्रीयांना योग्य आरोग्याबाबत माहीती नसते.
२. ग्रामीण भागातील स्त्रीयांत अशिक्षितपणा जास्त प्रमाणात आहे.
३. ग्रामीण भागातील कचऱ्याची विल्हेवाट योग्य प्रकारे करत नाहीत.
४. स्वच्छतेचा अभाव यामुळे रोग उद्भवतात.
५. स्त्रीयांना मिळणारा दुय्यम दर्जा.
६. ग्रामीण भागातील स्त्रीयांची [illegible] करण्याची पद्धत.
७. कोणतेही आरोग्य अभियान राबविताना अधिकारी वर्गाची उदासिनता.
८. तसेच ग्रामीण भागातील स्त्रीयांची उदासिनता.
९. ग्रामीण भागात सकस आहाराची उपलब्धता नसणे.
१०. ग्रामीण भागातील स्त्रीयात अंधश्रद्धा जास्त प्रमाणात दिसते.

सुचना :—

Scanned with OKEN Scanner

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Government of Maharashtra

GOVERNMENT COLLEGE OF EDUCATION (CTE) AKOLA

Affilated to Sant Gadgebaba Amaravati University Amaravati.

National Conference On Research in Interdisciplinary Studies

Inspiration - Innovation - Invention

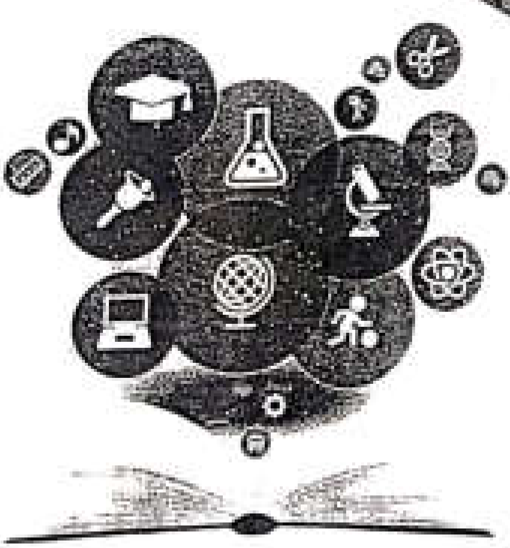

• Organized by •

GCE IQAC and Ph.D.Research Centre, Akola

• Principal •

Dr.Vasudha V.Deo

• Coordinator •

Dr.Asha M Dharaskar

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

विद्यावार्ता

Government College of Education, Akola (CTE)

Near Akola Netra Hospital, Ramdas Peth, Akola

National Conference
on

Research in Interdisciplinary Studies

Date : 18 March, 2020

Editor
Dr. Vasudha V. Deo
Principal

Co-Editor
Dr. Asha Dharaskar (Bhavsar)
IQAC Coordinator

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

44) Information And Communication Technology In Educational Research
Dr. R. L. Nikose, Gondia ||150

45) Impact Of Information And Communication Technology On Library ...
R. G. Baheti, Akola, Dr. V. P. Ubhale, Wanoja ||154

46) संशोधनात माहिती विश्लेषणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या विविध सॉफ्टवेअरचा अभ्यास
सुचिता चंदुलाल बुजुर्गे, अकोला ||157

47) संशोधनाच्या पध्दती आणि संशोधनाचा आराखडा
डॉ. देवेंद्र आर. भगत, गडचिरोली ||160

48) संशोधनात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग : एक अभ्यास
प्रा. दिगंबरकुमार प्रल्हादराव लांडगे, वाशिम ||163

49) नवनवीन संशोधनाने शिक्षण क्षेत्रात होणारे बदल
डॉ. गणेश पेटकर, चंद्रपूर ||166

50) संशोधनात माहिती व संपर्क तंत्रज्ञानाचा उपयोग
डॉ. ममता फुके, नागपूर ||168

51) संगीतातील शोधाचे क्षेत्र
डॉ. मुणाल प्रभाकराव कडू, दर्यापुर ||171

52) व्यष्टी अध्ययन एक संशोधन पध्दती
प्रा. डॉ. प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव, अकोला ||173

53) माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा वर्णनात्मक पध्दतीने अभ्यास
मुळे ||175

54) गणित विषयाच्या अध्यापनात दृकश्राव्य शैक्षणिक साधनाचा वापरातून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक ...
प्रा. डॉ. डी. झेड. चौधरी, नंदुरबार ||178

55) अमरावती विभागातील अध्यापक महाविद्यालयातील अध्यापकांची मूल्य शिक्षणाविषयी जागृकता...
डॉ. अविनाश भि. दुर्योधन, अकोला ||181

56) बुलढाणा जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळेतील विज्ञान अध्यापनात शैक्षणिक साधने वापरतांना येणाऱ्या...
प्रा. नयना जी. इंगोले, अकोला ||184

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Smt. P.D. Patil Social Work College College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

52

व्यष्टी अध्ययन एक संशोधन पध्दती

प्रा. डॉ. [illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रस्तावना

मानवामध्ये जन्मत:च कुतूहल प्रवृत्ती असते त्यामुळे अगदी अर्भकावस्थेत म्हणजे दुपट्यामध्ये गुंडाळलेल्या अवस्थेत तो त्याच्या भोवतीच्या वस्तूंचे ज्ञान करून घेतो. जसजसे वय वाढत जाते तस तसा त्याच्या सभोवताली घडणाऱ्या व अनुभवाला येणाऱ्या प्रत्येक घटनेबद्दल का? कसे? केव्हा? कशाप्रकारे? यासारख्या प्रश्नांची उत्तरे आपल्या बुध्दीने शोधत असतो. मानवाच्या अंगी असलेली ही कुतूहलाची प्रवृत्तीच संशोधनाची जननी आहे. एखादया घटनेविषयी, प्रसंगाविषयी, समस्येविषयी मानवाच्या मनामध्ये कुतूहल निर्माण झाले की, व्यक्तीच्या मनामध्ये एक प्रकारचा ताण निर्माण होतो. आणि माणूस अस्वस्थ बनतो, तो ताण मानवाला कुतूहल शमविण्यासाठी कृती करायला प्रवृत्त करतो. म्हणजेच मानवाला संशोधनाची प्रेरणा देते. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, आपल्या सभोवतालच्या वस्तु आणि घटना यांच्याविषयी माहित जाणून घेण्यासाठी ज्ञानेंद्रियाच्या माध्यातून जो प्रयत्न केला जातो, त्यालाच संशोधन असे म्हणतात.

संशोधन ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. कारण संशोधन कधीच संपत नसते. तर ती एक प्रवाह आहे. एखादया समस्येचे समाधानकारक उत्तर शोधण्यासाठी केलेल्या संशोधनातून अनेक दुसऱ्या अनपेक्षित समस्या निर्माण होतात. आणि त्यासाठी पुन्हा संशोधन करावे लागते. अशाप्रकारे संशोधन हा सतत नव्याचा शोध घेण्याचा एक व्यवस्थित आणि संघटित प्रवाह आहे. सामान्यपणे संशोधनामध्ये विषयाशी संबंधित घटनेची कारणमीमांसा करण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला जातो. कोणत्याही अध्ययन विषयाचे संशोधन हे विशिष्ट तथा [illegible] [illegible] व्यष्टी अध्ययन पध्दतीचे संशोधनातील महत्व [illegible] आहे.

उद्देश :–

१. संशोधन म्हणजे काय हे अभ्यासणे
२. सामाजिक संशोधनाचा अर्थ जाणून घेणे
३. व्यष्टी अध्ययन पध्दती म्हणजे काय हे अभ्यासणे
४. व्यष्टी अध्ययन पध्दतीचे संशोधनातील महत्व अभ्यासणे

संशोधन पध्दती :–

प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीवर अवलंबून आहे. त्यामध्ये विषयाशी संबंधीत असलेल्या संदर्भ ग्रंथाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा अर्थ :–

संशोधनासाठी इंग्रजी भाषेतील Research हा पर्यायी शब्द वापरला जातो. Research म्हणजे पुन्हा पुन्हा शोध घेणे होय. त्यावरूनच "नवीन तत्वे किंवा तथ्ये शोधण्यासाठी आणि जुनी तत्वे किंवा तथ्यांच्या परिक्षणासाठी केलेला चिकित्सक व पद्धतशीर अभ्यास म्हणजे संशोधन होय. तसेच नव्याने उजेडात आलेल्या तथ्यांच्या आधारे प्रस्थापित, रिवाज निष्कर्ष व सिध्दांताचे पुन:परिक्षण करण्याच्या हेतूने चिकित्सक व सखोल चौकशी वा प्रयोग म्हणजे संशोधन होय."

जे. डब्ल्यु. बेस्ट यांच्या मते "संशोधन ही एक व्यवस्थित क्रिया आहे. की, ज्याद्वारे शोध घेतला जातो आणि संघटित ज्ञानाच्या अंगाचा विकास केला जातो."

सामाजिक संशोधनाचा अर्थ :–

मनुष्य हा बुध्दीजीवी प्राणी आहे, त्याला प्रत्येक घटनेची कारणमीमांसा जाणून घेण्याची इच्छा असते त्या इच्छेच्या पूर्तीसाठीच निसर्गामध्ये घडणाऱ्या आणि समाजामध्ये घडणाऱ्या घटनांची कारणमीमांसा करीत असतो. सामाजिक घटनांचे शास्त्रीय अध्ययन करून कार्य–कारण संबंध प्रस्थापित करत असतो. तसेच

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

जुन्या ज्ञानातील उणिवा दुर करुन त्यात नवीन ज्ञानाची भर घातली जाते. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, कोणत्या तरी सामाजिक समस्येच्या सोडवणुकीसाठी केलेले पध्दतशीर आणि शास्त्रीय चिंतन म्हणजे सामाजिक संशोधन होय.

मोझर मते, "सामाजिक घटना आणि समस्या याबाबत नवीन ज्ञान प्राप्त व्हावे, म्हणुन केलेल्या क्रमबध्द अध्ययनपूर्ण विश्लेषणाला सामाजिक संशोधन असे म्हणतात."

डॉ. बोधनकर यांच्या मते, "सामाजिक घटना, समस्या व्यवहार इत्यादींतील अचुक कार्यकारण संबंध शोधुन काढण्यासाठी आणि संबंधित विषयाचे प्रचलित ज्ञान अद्ययावत करण्यासाठी केलेल्या पध्दतशीर अध्ययनाला सामाजिक संशोधन असे म्हणतात."

व्यष्टी अध्ययनाचा अर्थ :–

सामाजिक संशोधन करताना संशोधकाला एखादी व्यक्ती, गट, सामाजिक संस्था किंवा एखादा समुह यांची 'अध्ययन एकक' म्हणुन निवड करावी लागते. त्या विशिष्ट अध्ययन एककाचे सर्वांगीण आणि परिपुर्ण असे अध्ययन करणाऱ्या पध्दतीस व्यष्टी अध्ययन पध्दती असे म्हणतात.

सामाजिक संशोधनाच्या ज्या विविध पध्दती प्रचलित आहेत, त्यापैकी 'व्यष्टी अध्ययन पध्दती' ही एक महत्वाची पध्दती आहे. सामाजिक संशोधनात ही पध्दती आणण्याचे श्रेय श्री. फ्रेडरीक लीप्ले यांना दिले जाते.

व्याख्या

श्रीमती यंग यांचे, "व्यष्टी अध्ययन पध्दती कोणत्या तरी सामाजिक एककाचे, मग तो एकक व्यक्ती, परिवार, संस्था, वर्ग किंवा जाती असो, त्याचे संशोधन आणि विवेचन करण्याची पध्दती होय."

व्यष्टी अध्ययन पध्दतीत कोणत्या तरी एका विशिष्ट प्रकारच्या अनुभवाचे व्यवस्थित आणि सुस्पष्ट असे स्वरुप प्रतिपादीत केले जाते. तसेच विभिन्न तथ्यांची किंवा अनुभवांची सांख्यिकीय दृष्टीकोनातुन तुलना न करता कोणत्या तरी एका विशिष्ट प्रकारच्या अनुभवावरच संशोधक आपले लक्ष केंद्रित करतो. त्यादृष्टीने 'सर्वांगिणता' हे व्यष्टी अध्ययन पध्दतीचे मुलभुत आधारतत्व मानले जाते. अध्ययनासाठी निवडण्यात आलेल्या एककाच्या सभोवतालच्या सांस्कृतिक पर्यावरणाचा तसेच सामाजिक वर्तनाचा सखोल, अचुक आणि तपशिलवार ज्ञान प्राप्त करुन घेतले जाते. म्हणुनच या पध्दतीला "सामाजिक सुक्ष्मदर्शक यंत्र" असे म्हटले जाते.

व्यष्टी अध्ययन पध्दतीचे प्रकार

अ. व्यक्तीनिष्ठ व्यष्टी अध्ययन :–

एखाद्या व्यक्तीचे किंवा तिच्या जीवनातील विशिष्ट घटनेचे सर्वांगीण अध्ययन करणे म्हणजे 'व्यक्तिनिष्ठ व्यष्टी अध्ययन' होय.

ब. समुहनिष्ठ व्यष्टी अध्ययन :–

एखाद्या समुहाच्या, वर्गाच्या किंवा संस्थेच्या विशिष्ट पैलुचे अध्ययन करणे म्हणजेच 'समुहनिष्ठ व्यष्टी अध्ययन' होय.

व्यष्टी अध्ययन पध्दतीचे सामाजिक संशोधनातील महत्वे :–

या पध्दतीद्वारे विशिष्ट एककाचे सर्वांगीण आणि परिपुर्ण अध्ययन केले जाते. त्यामुळे सामाजिक संशोधनात व्यष्टी अध्ययन पध्दतीचे स्थान अतिशय महत्वाचे आहे. त्यामुळेच समाजशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, मानसोपचार तज्ञ यांच्याकडून व्यष्टी अध्ययन पध्दतीचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग केला जातो. त्याप्रमाणे मानसोपचार क्षेत्रातील निदान आणि उपचार तसेच मानववंश शास्त्रज्ञांकडून एखाद्या समुहाचे अध्ययन करण्यासाठी त्या समुहातील काही व्यक्तींच्या सखोल आणि परिपुर्ण अभ्यासावर भर दिला जातो. त्याचप्रमाणे समाजातील कोणत्याही समस्येचे निराकरण करण्यासाठी त्या समस्येच्या मुळाशी जाणे आवश्यक असते. दुसऱ्या शब्दात असे स्पष्ट करता येते की, जेव्हा एखादा पेशंट डॉक्टरकडे येतो तेव्हा त्या डॉक्टरला पेशंटच्या रोगाविषयी कोणतीच माहिती नसते. परंतु डॉक्टर पेशंटला चौकशी करुन रोगाचे निदान करतो. आणि त्यानंतरच औषध देतो. त्याचप्रमाणे संशोधक आपल्या संशोधन समस्येशी संबधीत असणाऱ्या कारणांचा शोध घेण्यासाठी काही एककांची निवड करणे आणि त्यानुसार उपाययोजना म्हणजेच शिफारशी करणे गरजेचे असते. तरच समस्येचे निर्मुलन करण्यात यश मिळु शकते.

सामाजिक संशोधन अध्ययनाचे उद्दिष्ट हे समस्येसंबंधी उपचारात्मक आणि प्रशासकीय स्वरुपाचे

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
March 2020
Special Issue-02

[illegible]

संदर्भ

[illegible]

53

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा कल्पक पद्धतीने अभ्यास

Abstract

[illegible]

प्रस्तावना (Introduction)

[illegible]

College Code 225

SOUTH ASIAN JOURNAL OF PARTICIPATIVE DEVELOPMENT

ttps://mail.google.com/mail/u/0/?ogbl#search/lawa/KtbxLzGPrdnqFlLHTbMjnzkpQFVCmMTWXB?projector=1&messagePartId=0.2

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

EDITORIAL BOARD

Advisory Board

Prof. Shivajirao Kadam
Chancellor
Bharati Vidyapeeth University, Pune

Dr. Vinod Shah, M.D.
Chairman, Janaseva Foundation, Pune, Maharashtra
Vice President, International Federation of Ageing

Prof. M. M. Salunkhe
Vice Chancellor
Bharati Vidyapeeth University, Pune

Prof. Dayanand Agsar
Vice-Chancellor
Gulbarga University, Kalaburagi

Dr. Subhash R Salunke, MD, DPH, DIH
Senior Advisor: Public Health Foundation of India
Officiating Director, Indian Institute of Public Health, Bhubaneswar

Editorial Board

Prof. Surinder Jaiswal
Dean, School of Social Sciences
Tata Institute of Social Sciences, Mumbai

Prof. Channaveer R. M.
Dean, Faculty of Social Sciences
Central University of Karnataka, Kalburgi

Prof. Jagdish Jadhav
Dean, Faculty of Social Sciences
Central University of Rajasthan, Ajmer, Rajasthan

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225 Khadki AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS

(Vol. 19: No.2: July-Dec 2019)

Sr. No.	Particulars	Page No.
01	Appraisal of Political Reforms in Pakistan's Federally Administered Tribal Areas - *Abhishek Yadav*	10 - 21
02	Exploring the Intersections of Gender, Caste and Space in the everyday lives of Musahar Women -*Dinesh Chand & Swati Banerjee*	22 - 41
03	Role of MGNREGA in Empowering Tribal Women of Attappady Development Block in Kerala State, India - *Ashok Jacob Mathews & Krishnaunni C.U.*	42 - 53
04	Pollution in Ganga: Current State & Scope for Change - *Prashant Anand*	54 - 71
05	Genders Issues at Different Spheres of Workplace in West Garo Hills District of Meghalaya Reena - Sheerin *A Sangma & Saru Joshi*	72 - 81
06	Water, Sanitation and Hygiene (WASH) for Aboriginal Youth in Narayanpur, Brahmaputra Valley, Assam - *Emmanuel Daniel*	82 - 94

Smt. P.O. Patil Social Work College ... College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

07	Urban Slum Children's Problems: A Reference of Sociological Study - *Ravi S Dalwai*	95 – 102
08	Prevalence of Anemia among Adolescents in Raichur District of Karnataka State - *Prakash Malin*	103 – 118
09	A Panel Data Econometric Analysis for CO2 Emission and GDP per capita for Select Developed & Developing Countries using Fixed Effect Methodology - *Rajbala Gauttam*	119 - 153
10	Knowledge, Attitude and Practices about MCH care among Rural Women from Tribal and Non-Tribal Regions of Odisha: A Comparative Study - *Chandan Kumar Behera & Bishnu Mohan Dash*	154 - 182
11	Migration in new Era: A Political Understanding of Climate Change - *Balwant Patil*	183 - 197
12	Payment System and Financial Inclusion in India - *P. Shibu, Devasia M. D. & N. Karunakaran*	198 - 210
13	Book Review – *Sunil Prasad*	211 -214

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

South Asian Journal of Participative Development
Vol.19, No.2 July-Dec, 2019
ISSN

Migration in new Era: A Political Understanding of Climate Change

Balwant Patil
Asst Professor
Panchpuladevi College of Social Work,
Kadki, Akola, Maharastra

patilbalvant1984@gmail.com

Abstract

This article explores underrepresented aspects of the political dimensions of global warming. It includes post and decolonial perspectives on climate related migration and conflict in India, intersectional approaches and climate change politics as a new tool of governance. This study has aimed to focus on the social phenomena associated with anthropogenic climate change. The different contributions aim to uncover its multidimensional and far-reaching political effects, including climate-induced migration movements and climate-related conflicts in different parts of India. In doing so, the author critically engages with securitizing discourses and resulting anti migration arguments and policies in India. In this way, they identify underrepresented research and policy perspectives. Overall, the special issue aims to contribute to a critical and holistic approach to human mobility and conflict in the context of politicaland environmental crisis.

Keywords: *climate change; environmental migration; environmental justice; North–South relations; climate change politics; conflict; intersectionality; adaptation; vulnerability; postcolonial studies*

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

The Effects of Climate Change:

We now have a better understanding than ever of the social phenomena associated with climate change, as well as of its multidimensional and far-reaching political effects. These effects include climate induced human mobility and climate related conflicts about the distribution of, and access to, natural resources. Academic discourse and public debate around these topics have been pursued from different angles, yielding a diverse array of results.

While empirical findings have shown that Indian environmental change engenders predominantly North–South movements, internal displacement within the India's South, or immobility this Special Issue, adding security to discourses and anti-migration policies are currently gaining ground in the North India. Furthermore, disenfranchised or marginalized groups are affected much more severely by climate change than elites; the intersectional discrimination that results from this is often insufficientlyaddressed in negotiation processes linked to the issue of environmental migration. Lastly, conflicts linked to climate change are mostly but not exclusively non-violent and climate change effects are not usually singular drivers of conflict, but rather inseparable from socio-political and economic dynamics.

All of these findings and debates illustrate the inherently political and normative character of the nexus between climate change, migration and conflict. The author of this special issue has chosen from among a wide range of analytical approaches and perspectives to bring these often hidden dimensions and contexts of climate change discourses, politics and interventions to the forefront in their respective research topics. What becomes obvious looking at the fast-growing body of literature on climate change, migration and conflict are the fundamentally disparate narratives that are used to frame research topics, grey literature, policy papers and other publications in which these issues are negotiated. Some researchers and policymakers focus on security, others on climate justice; some authors say about how humans can or

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

should adopt, others take the hopeful view that Humans as a species are resilient and will find a way to survive. Unfortunately, many of the approaches frame the discussion on climate change in a reductionist, depoliticized way. Differing epistemologies, competing for political agendas and clashing ontologies lead to diverging ways climate change is linked to social effects.

These debates are rarely used as an "imaginative resource" to discourse proactively about the world in which we want to live; on the contrary, they help create conditions of fear, exclusion and discrimination. A recent central government (goshala, grass, goat farms, poultry farms funds etc) funding call shows how much even public funding schemes for research have taken on a logic of providing security, speaking about climate migration as a "real threat" to European security, which runs contrary to most empirical findings.

This shows how deeply racist and racialized many narratives are in the realm of climate research and climate politics, and how important the role of language is in this regard. In particular, the concept of mobility justice can be instructive in uncovering such dynamics. "Mobility justice" emerged from the interdisciplinary field of mobility studies, and can help us better understand the conditions that restrict or constrain mobilities. The concept recognises that while mobility is a fundamental aspect of daily life for people everywhere, access to mobility is often experienced unequally along lines of gender, ethnicity, race, religion, age and socialclass.

Mobility justice is reflected in societal discourses on migration, as state power relies on policy categories to sort, include and exclude and distinguish between individuals and groups. In a migration context, categorisations or 'labels' are used to signify whether a person belongs, deserves protection, or is considered willing to integrate. Such labels often follow a binary logic and deny the complexity of migration trajectories and identities. For instance, people moving to diversify their economic income are

Smt. P. D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

often labelled "expats" if they have a Northern part of India/Western part of Indian background, but "economic migrants" if they hail from non-industrial states; such labels have a direct impact on the normative dimensions of integration policies. Similarly, the labelling of forced migrants as 'refugees' or 'irregular migrants' is central to formal and informal efforts to govern migration and key to legal protections migrants can access. Scholarship has highlighted the socially constructed nature of such categories, and approaches such as intersectionality, non-migration and groupness stress how complex and fluid they are. Nevertheless, neither academic research nor policy-making has found a way to work without categories and simultaneously generate tangible positive effects on migrants' lived realities.

In order to establish more unbiased language in the realm of climate migration and to acknowledge the variety of migration realities that might be linked to environmental and climate change, some scholars have urged for a terminology shift "from climate migration to climate mobilities". This special issue draws attention to such alternative, underrepresented research perspectives on second-order effects of climate change and identifies new ways of communicating research through cooperation with the visual arts.

So called second-order effects can be observed in new configurations within North India–South India interactions and international cooperation projects. Climate change politics and international cooperation are increasingly exploring the possibilities of climate change as a new tool of governance , investing growing funds in climate-related interventions, such as adaptation and mitigation. The aims and purposes of these new tools of governance are still far fromobvious and can be manifold. Control of, and access to, resources for instance, through adaptation narratives and reconstruction of statehood linked to climate policies and Reducing Emissions from Deforestation and Forest Degradation projects can be understood as second order effects of climate policies. When actors such as international

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

organisations gain importance and their voice grows stronger, they can influence the power knowledge nexus that is so crucial in climate and adaptation politics. These political implications and effects of climate change policies and adaptation or mitigation interventions are often neither recognised nor transparent.

Power relations on the ground and local, indigenous knowledge are rarely taken into consideration. This can lead to shifting power relations, and in the worst case, it can weaken the most vulnerable. Although the articles focus on different Indian regions, all of them tackle the under studied aspect of the justice implications of such political second order effects of climate change. To gain a deeper understanding of the justice dimension of climate politics, and in the interest of achieving fairer and more transparent climate governance, the Author suggest analysing the asymmetrical knowledge production; the hidden ontologies of climate interventions; and the power knowledge nexus in the fields of climate science, national cooperation and climate finance.

This interdisciplinary study also brings together different ways of "doing" research. Due to varying disciplinary methods, professional cultures and empirical material, the articles assembled here presenta range of methods and scales of analysis. This gives us the opportunity to benefit from various modes of understanding, tracking and even visualising the climate change-politics nexus. We are especially pleased that we had the opportunity to include the artistic research project "Climate Justice" in this volume. Such new ways of communicating research provide us with epistemological opportunities to develop a deeper understanding of the topic at hand, as the cooperation leading to this photo exhibition illustrates.

Special issues in different papers worldwide:

This special issue explores underrepresented aspects of the political dimensions of global warming, including post and decolonial perspectives on climate-related migration and conflict,

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

intersectional approaches, and climate change politics as a new tool of governance. For instance, the case studies from the Kanyakumari discussed in this issue question the conceptual and theoretical constrictions that we are often encountering in debates on climate change and mobility. The coastal region, which prefers to call this region from a post-colonial perspective has become an iconic place for debates on "drowning coastal areas", "climate migration", "climate refugees" and the like.

There are three major reasons for this focus on coastal areas: First, the recent effects of climate change have been severe in this region, and predictions about the future of the region are even direr, including scenarios such as rising sea levels, an intensification of the strength of cyclones, changing rainfall patterns and droughts, and increasing coastal erosion.

The next main reason that, it has become a bell weather in climate debates is that it has become a laboratory to study the social effects of climate change that draw on racist, stereotypical and images became victims of the inhabitants coastal area. People from coastal area have become an iconographic warning symbol and distorted images of the victimisation of coastal people are frequently used to answer questions concerning the relationship between climate change and humanmobility. The agency of those affected is often denied in such discourses, which focus instead on alarmist numbers, scenarios and models, and draw racist pictures of helpless refugees from South India. Such discourses are not helpful in understanding the complexity of migration decisions, or in addressing the political root causes of migration or aspects of climate justice in the first place.

In this issue, the author aims to diversify these discourses by including voices from within coastal region communities. The case studies are discussed by many Indian researchers. And each takes a different approach. Based on extensive archival studies and ethnographic fieldwork, author found some rare insights into what forced relocations by the Indian government have meant in the past

Smt. P... Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

and currently mean to the people of the Southern people

Both studies contribute to the still scarce empirical literature on relocation processes and mainly address the social implications and hardships there. The main takeaway from these studies is that the power to decide and act during the relocation process must lie with those affected a perspective often missing in climate change and mobility research. Successful relocation hinges on questions of agency, which in turn is an issue of justice and ownership. This fact has become obvious since the first relocation processes in the post colonial era. The Rajasthani cases illustrate that even in planned, voluntary relocations to a nearbly place, the social cost is not to be underestimated. Cultural factors play an important role, for instance, lost access to sacred places can be painful and negatively affect the community. The risk of losing one's identity and agency and the feeling of up-rootedness during and after relocation become even clearer from a historical perspective.

The researcher takes up important questions of framing and conceptualising climate change and mobility in different ways, borrowing from M Narasimhaswamy (2013), who underlines that in Kanyakumari, people feel that migration is not an answer to climate change or a way to adapt, but rather a genocide, as people are losing their communities, language and culture. The land is of utmost importance in coastal area, it has a spiritual reference of high priority, also because the ancestors are buried here, that gives you guidance and security.

Both studies address research gaps with thick empirical and historical material and, in this way, dissociate themselves from alarmist or victimising approaches. Kanyakumari is illustrated as a region where relocation happened in the past and where it will happen in the future, and the importance of hearing coastal people voices in the relocation process is underscored. In fact, most regions in India have experienced a lot of mobility in the past, which should normalise and de scandalise our mostly sedentary perspectives on human life. From a perspective of climate justice, such an alternative perspective politicises climate mobility. As

P.D. Patil Social W... C... Colle...

Scanned with OKEN Scanner

migration is already happening with the involvement of official institutions, we need to ask ourselves whether Kanyakumari should be seen as a model in the emerging field of socially responsible and acceptable climate change relocation.Furthermore, we should consider less concrete but more radical and emancipatory processes where "Coastal solidarity" and new approaches to transnational settlement are being developed.

The article by Devraj and Chandrakant demonstrates how the field of climate change adaptation is often plagued by reductionist discourses and policies. By applying a trans-scalar approach and by introducing us to the socio-economic and political complexities of the lives of coffee farmers who have to cope with changing climates and coffee leaf rust in the trans-border region of Karnataka (Madikeri), we learn about the urgent need to apply more politicised and holistic understandings of 'migration as adaptation'. Criticising the often very dichotomous anddecoupled discussion of "in situ adaptation" versus "migration as adaptation", the authors show how such classifications disregard both the lived and the political realities of coffee farmers on different levels. Their adaptation strategies often evince a complex mix of trans-local livelihoods and adaptation strategies, which are mostly ignored by adaptation policies that exclusively focus on climatic impactswhile overlooking the broader social-economic context. Even more critical, the dominant narrative of "migration as adaptation" completely ignores Indian migration and border realities and often takes on an underlying neoliberal tone of seeking to manage climate migration through labour migration. The complex and violent border situation between Delhi and Panjab and at the southern Indian border of Delhi highlights the securitisation of both social problems and climate change, as well as the mismatch between migration and adaptation discourses on the one hand and policies on the other.

In Chandrakant's article on climate governance in Mumbai, Pune, Hydrabad and Himachal Pradesh address the often under and

Scanned with OKEN Scanner

unreported political implications and second order effects of climate change policies and interventions. The authors illustrate the effects, especially the unintended side effects, of supposedly socially conscious and climate friendly certification schemes and eco-friendly labels for palm oil and rubber. They uncover the fundamental differences between interpretations and approaches to, sustainability in the North India, where such policies are designed and often planned, and the lived realities of smallholders in South India affected by those policies.

They employ a multilevel smallholder telecoupling framework to:

(a) analyse the connections between actors and resources of different levels and

(b) ground a process-oriented approach to both land-use science and the analysis of human-environment relations generally.

The telecoupling framework illustrates the challenges that smallholders face in the context of new certification schemes, such as a lack of information on trade-offs, access to skills, and technological equipment, in addition to other difficulties in applying for certifications. While they also identify some positive effects of such climate policies, unintended negative or so-called second-order effects clearly prevail. The most absurd or perfidious peak of these side effects in terms of sustainability might be that a so-called eco-friendly model plantation for rubber, funded by an Indian Wildlife Fund (IWF) programme, is actually destroying the habitats of the endangered elephant. The authors examine the new dependencies and hegemonies that are created by the introduction of new actors into climate governance programmes, which can produce new vulnerabilities and conflicts and have a negative effect on livelihoods.

Methodologically, the authors underline the usefulness of the smallholder telecoupling framework, which has revealed "second-order effects at a distance to the places where the triggers were kicked off. Nevertheless, they also urge us to expand the

Scanned with OKEN Scanner

framework to integrate more critical and power-sensitive issues and conflict spill-overs that a methodology focusing exclusively on coupled systems may otherwise miss. Alongside these empirically rich case studies, the special issue also includes more conceptual articles. Mr Devaraj explores the linkages between disasters, migration and violent conflict, a nexus in need of further investigation, as the various strains of scholarly literature agree about neither the core element of these linkages nor the mechanisms driving them. Devaraj proposes that to get a clearer picture of these links, international policy interventions need to be included in the analysis of disaster risk reduction, conflict prevention, peacebuilding, migration management and humanitarianand development assistance. Building on comparative empirical evidence of how National policy interventions affect the disputed links between disasters, migration and violent conflict, he argues that a better understanding of these mechanisms can result in better policies.

Ilan Kelman tackles the link, often assumed to be causal, between climate change and migration. He explores different ways of developing a robust, replicable and verifiable method to calculate the number of people migrating because of climate change. Kelman critically engages with the subjective and arbitrary decision-making in the process of declaring future numbers of "climate migrants". In particular, he underscores how changing baselines and legitimate concerns about necessary assumptions can produce misleading calculations. This is particularly relevant as counting, calculating and labelling climate migrants has real effects not only on policy-making but on migrants themselves. Today, many authors agree that calculations of future climate migrants are likely to be inaccurate as there are too many incalculable future aspects, "big numbers" still play a key role in the media and in the grey literature about climate-related migration and mobility.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Way forward for Migration from Political View: A Discussion:

In the mainstream the conceptualization of rights has in large part been dealt with in a pinnacle-down fashion because the preserve of worldwide firms and negotiations amongst states. Not many attempts had been made to link this evaluation to a discussion of political activism and advocacy from inside civil society. The importance of the feminization of migration and stratified get right of entry to to a bundle of rights and entitlements as mentioned above highlights the importance and necessity of integrating migrant rights activism into broader women's rights activism. Interesting on this regard is Elson and Gideon's (2006) observe on girls' labor activism in Latin America and women's firms using notions of financial rights in pointing to the gender injustices inherent to neoliberal capitalist development. By emphasizing socio-monetary rights these establishments challenge the liberal affiliation of human rights with civil and political liberties and broadly speaking with the proper to keep personal assets. The query this raises for migration is whether the migrant rights motion frames its advocacy in similar manners.

Overall, there's nevertheless a want for a scientific dialogue and alertness of the issue of rights and social justice for migrant workers from the attitude of gendered political economic system. Useful in this regard is the argument forwarded by Hoskyns and Rai (2007) which derives from a feminist critique approximately IPE having so far mosdy prioritised the have a look at of nation and marketplace and the want to be increased to consist of the social, the domestic and the household. They advocate that this increasing agenda should lead to a brand new field that might be known as International Social and Political Economy (ISPE). Gendered political financial system of migration would have a firm vicinity in this subject's time table, and with this a thorough exploration of the global department of efficient and reproductive labour that implicate the 3 feminisations with the aid of setting up

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

a hyperlink between aid rich and poorer nations across the world. The feminisation of work is related to the marketisation of social reproduction whereby migrants play a outstanding position as 'care' companies in a paid form, and the feminisation of poverty in the context of migration is related to the privatisation of duty to do with the retreat of nation's from offering public items and offerings in each the beginning and sending international locations. The capacity implications of this for political establishing and activism deserve similarly attention, and the chain idea lends itself as a tremendous analytical device to deliver these one-of-a-kind strands collectively.

Concluding remarks

The main objective in this paper was to situate increasingly stratified and polarised migratory flows within the transnational political economy of gender by bridging the three feminizations of work, migration and poverty restructuring processes on the global scale. These dynamics and interlinkages, as epitomized by the examples of care and agricultural or farm work, constitute issues which are often treated separately in academic analyses. This links up to the broader literature on globalisation, especially the combined appreciation of organisational dimension of globalisation, the direction globalisation is heading and the way in which it is reshaping the lives of real people in the global web of places, and migration constitutes an important component of the direction and shape of these processes. Migration plays an important role in transforming the world in its empirical reality and this has to be reflected in the concepts with which we analyse and make sense of these changes, especially by highlighting the linkages between origin and destination countries, within and across regions. At the core of these transformations are shifts in gender relations as they are played out at work sites, the household/ family/ community and individual level. Thus, the

Scanned with OKEN Scanner

a hyperlink between and rich and poorer nations across the world. The feminization of work is related to the marketization of social reproduction whereby migrants play a outstanding position as 'care' companies in a paid form, and the feminization of poverty in the context of migration is related to the privatization of duty to do with the retreat of nation's from offering public items and offerings in each the beginning and sending international locations. The capacity implications of this for political establishing and activism deserve similarly attention, and the chain idea lends itself as a tremendous analytical device to deliver these one-of-a-kind strands collectively.

Concluding remarks

The main objective in this paper was to situate increasingly stratified and polarised migratory flows within the transnational political economy of gender by bridging the three feminizations of work, migration and poverty restructuring processes on the global scale. These dynamics and interlinkages, as epitomized by the examples of care and agricultural or farm work, constitute issues which are often treated separately in academic analyses. This links up to the broader literature on globalisation, especially the combined appreciation of organisational dimension of globalisation, the direction globalisation is heading and the way in which it is reshaping the lives of real people in the global web of places, and migration constitutes an important component of the direction and shape of these processes. Migration plays an important role in transforming the world in its empirical reality and this has to be reflected in the concepts with which we analyse and make sense of these changes, especially by highlighting the linkages between origin and destination countries, within and across regions. At the core of these transformations are shifts in gender relations as they are played out at work sites, household/ family/ community and individual level. Thus, the

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

processes and dynamics triggered by international migration require us to go beyond the nation-state as a point of reference and to analyse the complex linkages and interdependencies within production processes. In order to help us understand how exactly these global processes work, IPE (Integrated Parameter Edit) has to engage with the social and the everyday, to establish connections between the politico-economic structures and people across places all over the world. These varied and complex interconnections require further exploration via research to inform policymakers and advocates. A new vocabulary for describing and analyzing these complex inter-linkages beyond the North-South divide and beyond economics is required and the notion of an integrated analysis of productive and reproductive chains, entailing the blurring of the public and the private, might be the first step.

References:

Allen, William, Bridget Anderson, Nicholas Van Hear, Madeleine Sumption, Franck Düvell, Jennifer Hough, Lena Rose, Rachel Humphris, and Sarah Walker. 2018. Who Counts in Crises? The New Geopolitics of International Migration and Refugee Governance. *Geopolitics* 23: 217–43.

Baldwin, Andrew, and Giovanni Bettini, eds. 2017. *Life Adrift: Climate Change, Migration, Critique*. London and New York: Rowman & Littlefield International.

Boas, Ingrid, Carol Farbotko, Helen Adams, Harald Sterly, Simon Bush, Kees van der Geest, and Hanne Wiegel. 2019. Climate Migration Myths. *Nature Climate Change* 9: 901–3.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Brubaker, Rogers. 2002. Ethnicity without Groups. *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie* 43: 163–89.

Brubaker, Rogers. 2010. Migration, Membership, and the Modern Nation-State: Internal and External Dimensions of the Politics of Belonging. *Journal of Interdisciplinary History* 41: 61–78.
Brzoska, Michael, and Christiane Fröhlich. 2016. Climate Change,

Migration and Violent Conflict: Vulnerabilities, Pathways and Adaptation Strategies. *Migration and Development* 5: 190–210.

Chandrakant. 2012. Securing indigenous politics: A critique of the vulnerability and adaptation approach to the human dimensions of climate change in the Canadian Arctic. *Global Environmental Change* 22: 103–14.

Carastathis, Anna, Natalie Kouri-Towe, Gada Mahrouse, and Leila Whitley, eds. 2018. Intersectional Feminist Interventions in the "Refugee Crisis". *Refuge* 34.

Crawley, Heaven, and Dimitris Skleparis. 2018. Refugees, Migrants, Neither, Both: Categorical Fetishism and the Politics of Bounding in Europe's "Migration Crisis". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44: 48–64.

Devaraj Kore. 2016. A Plea for the "de-Migranticization" of Research on Migration and Integration". *Ethnicand Racial Studies* 39: 2207–25.

Felli, Romain, and Noel Castree. 2012. Neoliberalising Adaptation to Environmental Change: Foresight or Foreclosure? *Environment and Planning A* 44: 1–4.

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Hastrup, Kirsten, and Karen Fog Olwig, eds. 2012. *Climate Change and Mobility. Global Challenges to the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hein, Jonas. 2019. *Political Ecology of REDD+ in Indonesia—Agrarian Conflicts and Forest Carbon. Routledge Series: Routledge Studies in Political Ecology*. Abingdon/New York: Routledge.

Klepp, Silja. 2018. Framing Climate Change Adaptation from a Pacific Island Perspective—The Anthropology of Emerging Legal Orders. *Sociologus* 68: 149–70.

Klepp, Silja, and Libertad Chavez-Rodriguez, eds. 2018. *A Critical Approach to Climate Change Adaptation: Discourses, Policies, and Practices*. Routledge Advances in

Rudiak-Gould, Peter. 2013. *Climate Change and Tradition in a Small Island State: The Rising Tide*. New York: Routledge.

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor - 7.675 ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

March - 2020

SPECIAL ISSUE – CCXVI (216)

"Challenges & New Trends In Higher Education For Professional Development"

Chief Editor :
Dr. Virag.S.Gawande

Editor :
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal

Guest Editor
Dr Renuka Dashrathrao Badvane(Bhavsar)
Jalna College of social work ,Jalna

Aadhar International Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with OKEN Scanner

41	महाराष्ट्रातील उच्चशिक्षणाची स्थिती प्रा.गजानन भिकाजी फुलसावंगे	144
42	उच्च शिक्षण: सामाजिक परिवर्तनाचे साधन प्रा.डॉ.सम्यक फुलाजी मकोरवार	147
43	एकविसाव्या शतकातील उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने आणि उपाय योजना प्रा. नितीन दत्तात्रय दारमोड	149
44	भारतातील उच्च शिक्षण रू दशा आणि दिशा प्रतिक वसंतराव घोडके	151
45	इक्कीसवीं सदी के भारत में उच्च शिक्षा की समस्या और निदान प्रा. शेख साबेर शेख कदीर	156
46	उच्च शिक्षणातील स्त्रियांची सद्य स्थिती व आव्हाने श्रीमती. कौशल्या जगनाथ खराते	159
47	गुरु परम्परा इतिहास श्री. माधव शाहूराव डाकने	163
48	उच्च शिक्षण आणि व्यक्तिमत्व विकास डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार	165
49	उच्च शिक्षणाचे बदलते प्रवाह प्रा.डॉ. बी.एल. म्हस्के	168
50	उच्चशिक्षा : दशा और दिशा श्री. गणेश विश्वनाथ बोधरे	170
51	उच्च शिक्षण — राष्ट्रीय विकासातील आणि व्यक्तिमत्व विकासातील एक दृष्टिक्षेप प्रा.डॉ.के.जे.खलीफा	172
52	उच्चशिक्षणातील २१ व्या शतकातील ब्लेंडेड लर्निंग–संकल्पना श्रीमती.आशा रंगनाथ वानखेडे	176
53	ग्रामीण भागातील स्त्रीयांचे उच्चशिक्षणातील योगदान प्रा.डॉ.कांबळे बिभिषण विठ्ठलराव	178
54	The Challenges And Trends In Higher Education Prof. Dr . Balvant Patil	180
55	E-Commerce : Higher Education in India 21st Century Miss. SaritaBaburaoKadam	187
56	The Role of English Language in Higher Education Dr. Manisha Vinayak Bhise	193
57	ग्रामिण स्त्रियांचा उच्च शिक्षणातील सहयोग सुलक्षणा माधवराव पोटे	195

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khedi

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
March 2020

The Challenges And Trends In Higher Education

Prof. Dr . Balvant Patil
Smt. Panchpuladevi Patil Collage Of Social Work Khadaki Akola

Abstract:

The point of this paper is to examine the improvements and patterns in advanced education in India. The strategic colleges are to create amicable character, information, shrewdness, goodness, and inventiveness in an individual and to add to the advancement of instruction, science, culture and wellbeing for the government assistance of the entire society. It is important to focus on changing patterns in the work showcase regarding the presentation of new advancements and the making of new openings just as the changing necessities of bosses so as to satisfy this strategic. In spite of falling joblessness, it is as yet important to give critical consideration to the arrangement of the new workforce which enters the work market and essentially to the training of an exceptionally qualified workforce that is required by the work advertise. The creators are devoted to training itself just as instructive patterns; they tried to support the hypothetical foundation of training through factual pointers. The creators utilized a period arrangement investigation for the distinguishing proof of patterns and changes of the checked parameters. They utilized a relapse investigation for the anticipation of patterns and have been utilizing the record of connection and assurance for the decision of the most likely future improvement.

It is basic that the preparation of the workforce for the work advertises and the training segment reacts to the adjustments in an adaptable way. The regular method for instruction will get inadequate more than quite a long while; the substance as well as an innovative change will be required.

Keywords: higher education,graduate, employability, labor market, trends in education

INTRODUCTION

The Globalization forms related with the advancement of new correspondence advances altogether sway the national work showcases and can bring about a much more noteworthy issue with business. Right now, instruction framework which readies the workforce for the work showcase is evolving. The capacity of the workforce to adjust to the changing work showcase prerequisites gets significant. Business and gainful work are one of the most significant elements for monetary and social advancement of society. Work expands improvement of a general public and the expectations for everyday comforts of each resident. That is the motivation behind why the development of work is the most significant objective in most of nations. A trademark highlight of most created social orders is their high level of affectability to the degree of business. Numerous social orders depend on the way that most of their populace that can work comprises of representatives who procure compensation. This suggests a reliance proportion on the dependability of business, which guarantees a normal progression of salary.

Business speaks to the association of the populace in the work procedure. It tends to be estimated by the quantity of utilized and the work rate. Full work mirrors a degree of business, which relates to the regular pace of joblessness and the economy at the degree of potential yield. It is important to know about the arrangement of the new workforce which goes into the work advertise and specifically the readiness of an exceptionally gifted workforce that is on request. Such a workforce is arranged particularly in advanced education. The requirement for qualified work power development in the

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadaki College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
March 2020

fourth logical and innovative upheaval, especially the workforce in explicit mechanical areas, which are fundamental for the development of new parts of creation. In any case, incompetent work or the workforces abilities that can't discover work in new divisions are continually showing up in the work advertise. State intercession as proportions of dynamic work showcase approaches yet in addition in measures for an increasingly successful training framework encourages the passage of youngsters into the work advertises the presence of focused instruments to support and provide help to young people can make a significant contribution to enhancing their competitiveness and integration into working life. Tools eliminating their main handicap, such as a lack of professional experience and practical experiences, generally are standard tools of the active labor market measures which are explicitly targeted towards young people. These schemes provide incorporation, training, and professional experience directly in the workplace by the employer in order to obtain professional competencies. Graduate practice, is for these purposes, in the active labor market measures of India. This practice gives the opportunity for graduates to acquire vocational skills and practical experience through work placements at theemployers.

The issue of higher education is now rightly in the center of attention of experts and the general public due to the fact that many graduates leave Indian universities every year and they do not have the required skills for the labor market needs. Education is a process that is difficult because of the changing conditions and rapid obsolescence of knowledge nowadays. Knowledge of the graduates can be obsolete already at the end of their study; therefore, the ability to learn and orientate one's self in the search and acquisition of new knowledge is an important feature ofgraduates.

Methods and purpose of study

The Researcher used the following research methods:

- Quantitative methods, particularly mathematical - statistical methods
- Qualitative methods such as a secondary analysis of documents, laws, research materials, and other factually relevant domestic and foreign documents,etc.

The information sources from the Statistical Office of the Indian Republic, Ministry of Labour, Social Affairs and Family, Ministry of Education, Science, Research and Sport of the Indian Republic, Central Office of Labour, Social Affairs and Family have been used to analyze these. Internal materials of relevant institutions and organizations dealing with given issues and other available literature mentioned in the bibliography have been incorporated in theanalysis.

Time series analysis for the identification of trends and changes has examined as indicators.Regression analysis for the prognosis of trends has been used and the most probable future development of this indicator and the index of correlation and determination have been chosen. Price index of determination could take values from 0 to 1, the more the value of the index approaches 1, the greater part of the total variability approaches zero, the smaller part of the total variability is explained by the model and described by the model and vice versa, if the determination index.

Impacts on the market of higher education in the Indian Republic

The decrease of a populace altogether influences the entire Asian market of instruction. The limit of colleges is set to a more prominent number of understudies. This implies advanced education is getting progressively open to a more prominent number of people from the populace every year. In this way, preparing for future business is expanded fundamentally and the normal age of the workforce which goes into the work showcase in the Asian zone is the most elevated ever. The accompanying diagram shows the circumstance of the improvement of the quantity of candidates for college study in the Indian Republic.

Sant. P... Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
March 2020

Enthusiasm of understudies is centered essentially on sociologies and common sciences in the Indian Republic as of late. In examination with specialized sciences, where enthusiasm of understudies is altogether lower for this sort of study. This circumstance additionally affected the work advertise and the Most alluring alumni become graduates with science degrees. Because of the way that boomers are falling, the businesses are all the more regularly searching for alumni of specialized fields, these outcomes in an enharmonic work showcase. Specialized examinations are commonly viewed as exceptionally troublesome; hence, simply the best understudies make progress. The exemplary type of instructing and subjects that have not changed for in any event two decades dishearten potential applicants. A large number of the subjects appear to be superfluous. In India, there is no likelihood for understudies to pick subjects that are viewed as progressively proper and that are recommended as necessary subjects in the gathering, from the scope of endorsed credits. Adaptable learning pathways and the utilization of more ICT in instruction willchange routines of higher education differently opposed to those being practiced now.

Economicallyand Technically oriented faculties clearly dominate in comparison to individual faculties. Conversely, faculty focused on law, education, and agriculture is least indemand.Despite the mentioned facts, university graduates create a negligible group in the overall unemployment rate in India. Other circumstances can lead them being registered as unemployed due to the lack of job opportunities. The following table presents an overview of unemployment in the Indian Republic by educational attainment.

Table 1:Education wise Population structure

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Primary education	39.3	41.6	40.2	42.1	44.5	42.3	44.4	38.5
High School	18.1	25.1	32.6	32.9	29.8	33.2	16.4	13.7
SSLC	8.4	15.1	19.6	12.2	9.7	12.5	11.6	11.1
PUC	7.7	12.9	13.5	14.6	16	15.8	15.2	11.9
Diploma/ITI	5.7	8.6	10.3	10.0	10.4	10.8	9.3	8.6
Degree	5.8	5.6	9.2	5.7	4.7	7.8	6.9	4.7
Post Graduation	3.5	4.2	6.5	5.8	6.9	7.2	6.4	6
No education							17.4	

Source: IR, NED

The increasing trend of an economically active population (EAP) inIndia and also the increasing trend in the share of university educated people from EAP during the period of 2008 to 2015 are being shown in Table 2. EAP growth index is 1,018 that represent an increase of 1.8%, and the university educated component of this population increased by46.7%.

Table 2: The economically active population in the Indian Republic and the share of university educated people in the years 2008 - 2015 (in thousands)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	Index 2015/2008
EAP	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	1.018
University educated	401.4	423.0	476.7	488.4	500.2	528.8	562.5	588.6	1.467
Share in %	14.9	15.8	17.6	18.2	18.5	19.5	19.5	21.5	-

Source: SR, own processing

The statistics above shows that the university educated component of economically active population of India has increased. It has been noticed that the highest share of population with university education on the EAP is in the Maharastra Region (share was 37.3% in the year. 2015), then in the Kerala and Karnataka regions (share was 20.6% in the year. 2015). The lowest share was 5.9% in the Andhrapradesh Region in the year 2015 from the regional perspective.

It is expected that further development of the university educated component of the economically active population in India will continue until 2020. Development prognosis are illustrated in Table 3.

Table 3: Prognosis of university educated component of economically active population in the Indian Republic for the years 2016 - 2020 (in thousands)

YEAR	2016	2017	2018	2019	2020
University educated component of EAP	612.1	637.9	663.7	689.6	715.4

Source: ownprocessing

In synopsis, given the examination in India utilized by number of trainings and in this way the portion of college instructed individuals have an expanding pattern in the observed period. This gathering makes up more than one fifth of laborers as of late. The portion of college taught laborers on the general number of all specialists in the Indian Republic was around 22.8% in 2015. The Maharastra district is for the whole time frame higher than this worth, which can be advocated by the convergence of state and private ventures, organizations, associations and gatherings, which require profoundly qualified workforce. Andhrapradesh and Kerala locales have for some time been beneath the national portion of college instructed laborers on the general number everything being equal, which is likely identified with the relocation of the profoundly qualified workforce to the Maharastra Region; for example, because of the closer nearness to and higher number of better vocation possibilities, higher compensation, and so on.

The analysis about the proportion of the unemployed with university education in the Indian Republic indicates an increasing trend as seen in Table 4. For example, it was only one person with a university education in twenty unemployed in 2008, but it was approximately one in ten of unemployed in 2015.

Table 4: Development of unemployment in total and unemployed people with a university education in the India in the years 2008 - 2015 (in thousands)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Together	257.5	324.2	389.0	364.6	377.5	386.0	358.7	314.3
University	14.0	17.7	26.9	28.6	34.8	38.0	36.1	35.6
Share in %	5.4	5.5	6.9	7.8	9.2	9.8	10.1	11.3

Source: SR, own processing

Principal D. Patil Social Work College, College Code 225, ... AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

The lowest share of unemployed with university education was found in Kerala, Karnataka, Andhra and Delhi regions throughout the period. This situation may be caused by the outflow of educated workforce to other regions and also shows that education has a positive impact on success in the labor market in these regions.

Table 5: Development of EAP and unemployed people with a university education in the India in the years 2008 - 2015 (in thousands)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
EAP	401.4	425.0	476.7	488.4	500.2	528.8	562.5	589.0
Unemployed people with UNI	14.0	17.7	26.9	28.6	34.8	38.0	36.1	35.6
Share in %	3.5	4.2	5.6	5.9	7.0	7.2	6.4	6.0

Source: SR, own processing

It is assumed that there is a correlation between the development of the university educated economically active population and the development of university students in the total number of unemployed. Based on the above further reduction of the share of highly qualified unemployed can be expected in the total number of EAP with university education. Index of correlation of these indicators is the highest in the quadratic model and has a value r = 0.96.

To summaries, the share of university educated people could fall below 2-3% till 2020, it is based on the quadratic model with determination index 91.3% and the expected development of EAP with university education as showed in table no 1. Of course, other factors that may affect future development have to be taken into account.Availability of university education depends on the financial possibilities of families and students. Therefore, the choice of this type of education is particularly influenced by the possibility of studying in the region from which the student comes from, and it is usually associated with the lowest financial burden for the family. The graduates often remain at work in the regions in which they studied, and it is very important in the balancing of disparities in the labor market, which have been mentioned previously.

Conclusion

The making of new openings will be acknowledged with significant changes. It will majorly affect the necessary capabilities of the work advertise all in all; and will make a need to consider the social parts of these effects on. These effects won't just lead to another sorting out work standard however will likewise require new abilities and information on representatives and managers. There is a little gathering of employments that are profoundly particular with a more significant compensation, rewards and all others, and by far most of occupations with low power of capability and lower pay rates. There is a need to change the preparation of the workforce for the work advertises, and subsequently enormous changes are hanging tight for the training division. The ordinary method for instruction will get unsuitable in a couple of years. College instruction will require gigantic changes in the substance of the educational plan just as innovative changes.

New interchanges advancements should be fused into the instructive procedure unavoidably. Development in the utilization of portable applications is normal and college educators will work more as coaches of training, uniquely in contrast to what it is presently. Prerequisites for their abilities will unavoidably change too. The educator will discuss more with understudies through the new correspondence advances and applications than its customary way, eye to eye. The extensive accentuation will be put on securing new information and passing that new information onto different understudies. It is essential to acknowledge how rapidly the information gets obsolete. This procedure will be more unique than it is these days, and it will influence all regions including logical fields. It unmistakably shows that information on ICT will turn into the establishment of abilities for each

ISSN : 2278-9308 March 2020

person inside the general public which additionally implies that instruction in the humanities will require some degree of specialized information. The inquiry is raised around the understudy's job in the new model. Their assignment is to examine in a customary school. This fundamental assignment of an understudy may change altogether, and the way toward social occasion and arranging data and information will put critical spotlight on inventiveness.

Today, the millennial generation use a large number of communication applications. It has been seen that the deterioration in their communication with the surrounding world outside of virtual reality. University education will be much more important for society than it is today. These questions have to be addressed, and an action plan has to be produced in order to prepare for these changes. The government will have, as a founder of the educational process, an important role in this process. The measures adopted at the strategic level will affect the next generation of employees, their skill sets and abilities. For this reason, these measures must be very flexible. Measures will have to be changed more frequently than at present. On the other hand, measures will need to be reflected upon and must take into account the impact on the generation. Attention has to be paid to lifelong learning, in which universities should have a primary role in the educationmarket.

REFERENCES

Altbach, G. Philip, Liz Reisberg and Laura E. Rumbley (2009) Trends in Global Higher Educa- tion: Tracking an academic revolution, A Report Prepared for the UNESCO 2009 World Conference on Higher Education, Paris: UNESCO available at http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001831/183168e.pdf accessed on 12 February 2020.

Carnoy,M.(1999)GlobalisationandEducationalReform:WhatPlannersNeedtoKnow,Report No.63, International Institute of Educational Planning,Paris.

Ince Martin (2009) Asia in the 2009 Times Higher Education – QS World University Rankings, available athttp://www.topuniversities.com/articles/rankings/asia-2009-times-higher-education-%E2%80%93-qs-world-university-rankings accessed on 12Feb 2020.

Rena, Ravinder (2008) Financing Education and Development in Eritrea – SomeImplications, *Manpower Journal*, 43(1):73-97.

Rena, Ravinder (2000) "Financing and Cost Recovery in Higher Education: A Study with Spe- cial Reference to Private Colleges in Andhra Pradesh," A Thesis submitted for the award of the Doctor of Philosophy in Economics, Department of Economics, Osmania University, Hydera- bad, India.

Shanghai Jiao Tong University Institute of Higher Education, SJTUIHE (2007). Academic Ranking of World Universities. Retrieved on 24 January 2020 at: http://ed.sjtu.edu.cn/ranking.htm

Tilak, J.B.G. (2001) Education and Globalisation: The Changing Concerns in Economics of In- dian Education, Editorial, *Perspectives in Education*, 17 (Special Issue):5-8.

Ved Prakash(2007) Trends in Growth and Financing of Higher Education in India, *Economic and Political Weekly* (August 4):3249-3258.

Venkatasubramanian, K. (2002) Financing of higher education, the Hindu, 13 February2020.

Webometrics (2008). Webometrics ranking of world universities. Retrieved on 14 February 2020 at: www.webometrics.info/
http://www.webometrics.info/top100_continent.asp?cont=oceania

Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2278-9308

Impact Factor 7.675 (SJIF)

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. Ass.Pro. Dr. Kavita D. Kaware

Of Smt. P.D. Patil College of Social Work

has published a paper on **Contribution of Indian Women in Middle Peirods**

Peer Reviewed International Research Journal Special Issue on **"Indian Economy in 21st Century : Issues & Challengs & Humanities"** ***Published on Dated 25, January - 2020.***

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2020

SPECIAL ISSUE-CCII

Indian Economy in 21st Century: Issues & Challengs & Humanities

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

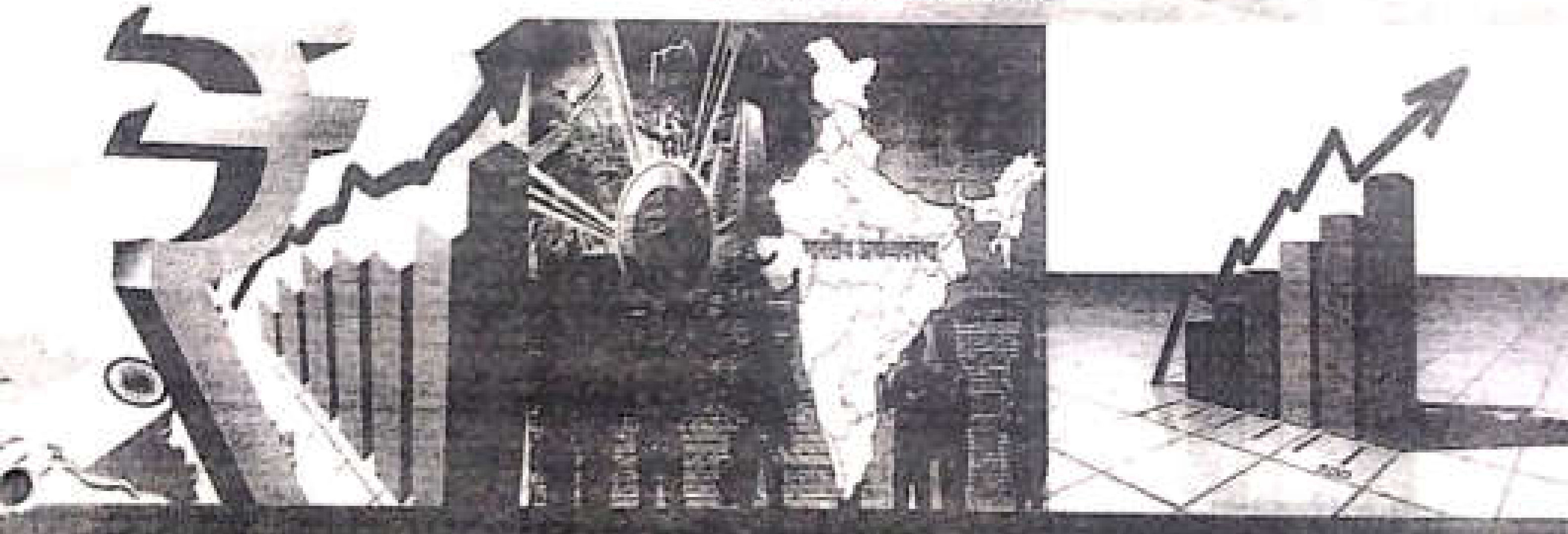

Director

Principal

Deptt. of Economics,

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with OKEN Scanner

23	The Development Of Indian Economy Important Challenges And Prosperous : A Study **Dr. Sanjay B. Bagde**	94
24	Indian Economy in Pre and Post Reform period : A study **Dr. Sanjay Dhanvijay**	99
25	New Trends inIndian Banking System **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	104
26	Recent Trends in Indian Banking Sectors **Dr. Pravin M. Chandragiriwar**	108
27	Indian Economy And I'ts Impact Of Oil Price: A Case Study **Dr. Pramod Fating**	111
28	Women's Health In Sugar Belt **DR. S. S. Kulkarni**	115
29	Impacts of Food Processing Industry on Economic Growth,FDI and Export of India **Dr .P N Ladhe**	118
30	Indian Economy: The Case Study Of Oil Price And Economic Growth **Dr. Mahendrakumar D. Katre**	129
31	Rural Entrepreneurship in India: Opportunities & Challenges **Dr. B. M. Chachane**	133
32	Yoga Education **Manik Rastogi**	137
33	Contribution of Indian Women in Middle Peirods **Dr. Kavita D. Kaware**	141
34	Impact of Demonetization on Indian Economy **C.K. Jiwane,**	146
35	Introduction To Mobile Banking **Bhagyashree Sanjay Bhave**	150
36	Cyclone Disaster and Management In India **Dr. Kundan Ajabrao Alone**	155
37	Comparative study of techer effectivenss of jr. College teachers and its correlation with teaching competency **Dr. Kirti B. Sadar**	159
38	The Trends Of Political Economy: A Study **Dr. Vijay R. Bagde**	162
39	Gender Eqaulity And Religious Freedom Of Women In India **Dr. Pratima R. Lokhande**	169
40	Impact of Technology In Teaching - Learning Process **Dr. Hrushikesh Dalai**	172
41	HarlemRenaissance:A Discovery of Blacks' Homeland in White America **Prof. Mahendra Telgote**	176

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

Contribution of Indian Women in Middle Peirods

Ass.Pro. Dr. Kavita D. Kaware
Smt. P.D. Patil College of Social Work

Vedic Age :-

The beginning of Indian history is assured from Vedic age. And womens history starts from this Vedic age. "It said that in Vedic age, women were given equal rights and freedom, equal to the men. They were respected elements of the society by them. In human being, women have many characteristics, equalities. Due to this we should recougnized there qualities, duty, and god has gifted them typical body and tender heart. Hence the women be given good education this was the intention of vedic age creator. Jyoti langewar state about position of women in Vedic age. "In that era women were living with due to respect, and honour. Because theywere developed elements of the society. They were having intelectual and spritual rights. They were taking education since their childhood with male children. They were consecrated with boys with 'upanayan sanskar.' After this holy religious process, they use to start there Vedic study."[1] According to this could understand that women in those days was having freedom and also has a right to choose her life partener (a spouse). She was safe and secured elements in society. She was regarded pious and sacred. People used to look at her with pure view / glance. She was regarded equal to male she considered a creator of family; hence man needs her long association. To prove her influence in family and society, extract given below.

"The women are assigned the care of the home anf family, being her creation. Her association with man in every sphere is tressed. Her unassociated indivisuality is ignored and she is turn to tell her back on it, even to the total suspression of all may be her indivisual, spiritual need within the name. Her influence has been much greater than alien observer imagination. When circumtance have drawn her outside the home to higher duties, she has shown capacity, courage and strengh."[2]

From this extract we could understand that how much, woman has free and reserved and infuential in those Vedic age. In Vedic age women has given an opportunity to enhance and developed her intelectual and spiritual knowledge. For this she was given proper education to enrich her life. More over this education was imparted with the boys. "Essential rhymes for Vedic age and usual activities were recited by them. As their male counter part they used to perform, morning and evening prayer infront of altar of deity in home."[3] Its meant that the was free to take education as per her choice. Such types of rights were given to women in that era. There two types of female students. First Bhramanandini, who was subjected to keep or observe celibacy for life long,. They have to study "ved vidya", "brahmvidya" as well as they have to perform reading, teaching, writing and practicing duties among them unmarried nuns are included. Who were acquiring knowledge of religion? Gargi, maitrei, sulbha this are some women, worth remembering because they were notablefor their intellectual and literary work. They were also skillful adept in debate on religious subject. Their intellectnal brightness is seen from farther lines "vedice discussion was being done in the court of "Raja Janak" Gargi never miss this discussion and took part in debale. It said that once she the Gargi had deafeted vajana valka in debate."[4]

Second female student called "sadodhola" is used to take education up to the age of sixteen. She also used to take education of family life. Affter education she was to be married with apt match. (Life partner) she has liberty to learn, dance, singing playing musical instruments,

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225 Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

drawing, making garlands and neck wares and embroidery etc. In those days there was "Niyogi" system, which means if a husband fail to generate a child by some reason. A woman hasaliberty to keep physical relation with other man for reproduction of child, and this was the accepted custom by the society. Even window woman hads right to remarriage, she was free to remarriage with her own will. It is evident by the above stated lines, in Vedic age "woman was more action in economical matters and was also taking part in religious afftaitrs. She hada right to "upnayan sanskar''. She had a glory fied place in society. The vieuis about window woman found more liberal she had a liberty to remarry; either she would be permitted to observe celibacy. People unlikely of modern age were sympathetic to ward them. They never ridiculed of any window. In vedic culture, woman was considered as empresses of the family."[5] from the above said statement we can infer the condition and her position in society.

Late Vedic Age:-

In the late take Vedic age the condition of woman's status has changed a lot. In this age, down fall of woman's status started and it going on till the beginning of 19th lentury. In this age colour discrimination started to take place in human society. Aryan people entered in the southern part of India and began to conguer some part of India. It was the onset of ill customs and tradition. It caused to deteriorate the respect and freedom of woman. Due to this child marriage and remarriage of widow are restricted. There is being father dominated family system in the society. There was economical progress but women are neglected in this matter. They became dependent and unproductive elements. In "manu smruti" era women were treated as down-trodden. They were not treated being but a component of machine. She did not have neighter freedom to go out of home nor has any independent opinion or rights she was not allowed to go out alone and participate in any kind of auspicious occasion. The rights to education were snached away from her and she was captivated within the four walls of house.

It has been found in "Narada Smruti" that it is improper to give freedom to women. Women had no rights to study the scripture and she was unable to take proper decision without knowledge of scripture. So she must obey the man and be as slave of a man.In "Manu Smruti" several negative thoughts are found but few good thoughts also found as a exception such as where there woman is worshipped there dwells a deity. "If any woman had no issue and her both the clans had no child. She is given shelter by all. A womsn who is strictly obeseving fidelity would be given protection. As well as a window or long suffering illness woman is given support by all opines narada in "Narada Smrut."[6] "To protect woman and "Brahaming", a brave has right to kill any one, it is not sin"[7]. Says Narada such few positive thoughts are found in "Narada Smruti". But restriction to the freedom of woman is great barrier.

In Manu era according Manu purana, the life of woman is restricted by customs and traditions, from her birth to till death. There used to be child marriges and "Sati Ptatha" in that era. If any woman dar not to sacristy her life on the pyre of her husband, she would have to bear winowlood unlil her death. It means her hade no right to remarry. She had no right to partake in any auspicious and religions occasion. And had to compel to be a white or saffron coloured sari and had to cute her hair. She had to spend her life time in counting rosary. In this regard Smita Mehege writes, "It's the wife of any person met with untimely death. He hada right to remarry. Where as in the context of woman, it she had lost her husband in teenage, she had to spend her remaining life reciting and penance, just like a saint woman had no freedom to choose her life parter as par her will but she had to accept the man chosen by her parents."[8] In this late Vedic age woman was given different treatment and man got other types of treatment.

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

Buddhist era:-

Exluding all rwligious rituals in 'Hindu Religion, Buddhist religion has emerged. This religion shaken the foundation of Hindu religion for same time. Fad up with the strict rituals of Hindu religion, some woman threw away the religion and practical bindings of 'Hindu religion, and accepted Buddhist religion. They became the disciple of 'Buddha Dharma'. Prabhaker vaidhy writes in this context, while "preaching and spreding his religion, Buddha reached a certain city. Panicked by his presence, Brhamins stalled him from the boundry of city. But some woman, fed up with slavery and bondage broke the shackles of bondage and dogmas. Reached, crossing the boundry of city to meet Buddha. They surrenderd themselves ton Buddha-and became his disciples."[9] This event shows how the woman were agitated by present religion. Bhuddha gave them liberty of education after taking them in his fold. He also denounces diserimination between man and woman and gave them, religious freedom of open environment. Due to his woman were able to life freely. Budhha says in his preaching about women that "the women are greatest persona on this earth. Because without her this world would not be imagined. Due to her existence, here is bodhisatva and every ruter of the world took birth from her."[10] This statement budhha shows the honour for her in his mind. He gave to liberty to women to become "sanyaseen." It was a revolutionary step taken by budhha. But in those days Brahmin, contradicted the thoughts of budhha. They tried to establish their command again down fall of womens status started.

Middle age:-

It will not be wrong to call unfortunate, women who were born in this era. In this middle age the condition of women was extremely pitiable. The rights which were given to women in Vedic age and her freedom were vanished. To remain under the command of man was the only identified remain of women and she was regarded means of carnal satisfaction and reproduction.

In this era people propitiate to god, for male child to be born in the family. "In case of female child birth, the grieved over immensely. If a girl child took a birth and none appreciate her. But if a male child took a birth, they rejoice his birth and they would be thankful to god."[11] It is seen that there were abhorrence about women. Due to this circumstance, women assume her interior. She was the most helpless and wreched in the society. "Praise for male child and grief for girl child, such bias thinking and treatment were given to women. Hence she understood her self guilty. She felt that she is powerless and unfortunate. She also felt that, this present birth of is sin, and it is the result of previous birth. Due to concept of sin and merit she felt that the birth has a punishment meated out of god."[12] In this era the education of women was forbidden. Child marriage accepted, concepted custom so instead of female education, her marriage was the first priority. So, srojani Babar wrote "whatever education was given to a girl, it was intending to marriage point of view, not for make her enlightened. With this intention girls was taught, 'home science' by elder womens. They taught the girls custom and traditional of the clan. It was all aimed at the marriage of girl."[13]

In the middle age education as well as religious affairs was forbidden for women folk while the study and recitation of seripture, her existence was mere to sit near her husband, as formality. A wife had no right to perform vajnya but husband could perform vajnya, without spouse. In this very age Vedic religion became harsher and this was the beginning of 'Karmkand' i.e (strict observance of rituals). Sathi pratha was been more prevalent. If a girl in her teen age became widow, she would go 'sati' with her husband, means she was complel to throw herself the burning pyre of her husband. If any women died to go sati she would have to live austere life of widowhood for the whole life. By then wodow's life was painful, such types of life, we would

Palli Social Wo... College Code 225 ...Kondki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

... marry to several women. ... But men had the right right

In the 11th century, Muslim takes over regions of India. Muslim women used to wear veil as there custom. This custom affects the Hindus. To protect Hindu women from carnal look of Muslim people. Hindu community, started to keep their girls and women behind the certain, and under strict protection. Hindu girls were being married as possible as early age. Some times in those days, some marriage performed in cradless, of children due to this whatever little freedom to women it came to an end. Women, who were living behind curtain, were understood, high class society. All these customs shows, how strict and disagreeful bindings were ladden on women in middle age. On one hand with a certain man fails to reproduce a child. On other hand if any women became widow, she was make bald by tonsuring her hair and had to live austere life. We can inter from above statement that whatever good rules were, they were in favour of a man. Whatever contradictory condition may be still some women prove their mark in society. "Few some natable womens are queen of chittor garh, queen karnawati. Brave womenchand biwi of ahemadnagar, channama rani of Mysore, mangamma of Madurai, jahangiri managing lady bhawani of north Bengal. This are some well known women who proved their metal some are noted in literary field, they made their marks in this field. There are saint meerabai, otu and tirum lamba from vijay nagar, erudile in Vedanta, honamma, Telugu poetess vaigamba, author of Ramayana madhurani from tanjawar, chandravati and anand mai, gangammani these are contemporary noted women. Excluding these few noted women, rest of common women depends on men. These activities bonded to hearth and child."[15]

Women's condition in British regime :-

After establishing their empire in India, some English people left England for goods and came to settle in India. Effects their life style, invetably affect some young and educated generation. What kind of treatment and respect they were giving to spouse, were noticed by our learned men and women, due to this a age transformation era has begun. People felt that Britsh is able to make aggression on India because of our wrong set up of society. Ignorance as well as our illtraditions and customs are responsible for some extent. "Western education give new way of thinking to our erudiets. They come to know geographical upheaval; people also start thinking about cast discrimination, untouchability, down fall of women's status and our ignorance. People also came to know that we have no pride of our nation, and lack of patriotic spirit is the root causes for our misery and backwardness."[16]

After arrival of Britishers in India, Young generation affected by their life style and progressive thoughts. Gradually several improvements took place in the society. India people were protecting against "sathi pratha." They were also protecting against child marriage. By and by whatever ill customs were about women's, Indian society became aware and it was get diminshning in the course of time. Many laws cames into being great deals of efforts were done by youth's. Langewar thinker wrote about this, "that due the influence of britishers education, Indian youth got inspiration. In that generation there were number of reformers, like raja ram mohan roi, pandit ishwarchandra, vidya sagar, dayanad sarswati, dalpat roi, lokhitwadi, balu

Smt. A.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
January 2020

not find anywhere in history. There was not permission to remarriage of widow and by then. As well as the treatment she got, was a taboo to human kind. Chhaya datar wrote about this, "If any. woman become widow immediate after her marriage, blame was given to her fortune. Such women was called "vampire" who has eaten or kill her husband. In the family, widow was understood unauspicious. Whose husband was alive, such women "saubhagyawati" (fortunate) and such women never take meals with the files of widow. Women living the life of "[illegible]" [illegible]

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

shastri, jambekar, phule, karve, devdar ,ranade, agarkar etc such reformer came forward and attaked on such ill custom" and tradition. British rules and rulers were against the Indian freedom; still they were favorable to Indian women."[17]

As the influence of western education, people got new thinking and they begun to discard old concept about custom and tradition. Like sin and merit, strict observance of rituals. They felt that they should put old concept aside and accept reality. "We were far behind to britishers in the cotext of cultural concept this reality came to know by Indians. Armament and army of british are much superior to ours. Their political set up, their intelligency, technical skill and manner if business, we were nothing with the comparison. Such progress was obious by them. Thus people were thinking, why such disparity is seen? Such question was bothring Indian people."[18] By such thinking complicit generation of young reformers came forward. These reformers rise alarms and Tried to eradicate bad practices like "sathi pratha" child marriage and gave their concept to remarriage of widow. These reformers strongly commanded ignorance and certain custom.

Reformers also demanded several laws for the welfare of people, to eliminate ill practices. Its after math soon were and womens status begun to grow/improve. Their existence got recognized in some what extent. Many womens were taking education and few were doing services in government and private sector they were taking part in public activities, hence they got some kind of freedom to go out of home. Such women took part in struggle. What ever fight of freedom were taught, women were fighting shoulder to shoulder with their mate counter part. "non corporation moment of 1921, agitation of salt in 1930 i.e "dandi yatra" march, passive resistance to law of 1932, revolt of 1942, (quit Indian moment) in all these fights women participate, spontaneously."[19] These event prove that large number of women took part in freedom struggle. In provincial legistative assembly, madhu laxmi reddy showed her influence. Some got place in ministry. It is evident that there was active participation of women in freedom struggle and they are also important elements in creating new India.

Reference

1) Lanjewar dr jyoti bhartiya samaj ani stree sugawa prakashan pune –30, 2005 page no. 7.
2) Ramaswami ayyar C.P., D.culture herotage of India page no. 543
3) Joshi mahadevshastree horadkar padma, bhartiya sanskruti kosha u.ni. Page no.195.
4) Tatreiva page no. 195.
5) Bhai pra. Sau vishakha vasantrao, striyambaddal sakaratmmak mansik techo garaj mahila sabalikar AK drustikon proud nirantar shikshan ani vistar seva mandal Nagpur vidyapith 2002.
6) Kavi pr sau madhvi mahila kalyan ani vikas vidha prakashan Nagpur 2008 page no. 8.
7) Tatraiv, page no. 9.
8) Mehenge dr smita bhartiya stree ani manvikar shree sainath prakashan Nagpur ranur page no.82
9) Ambedkar bhimrao ramji, Hindu narika udyan aur patan, bhashantar shree vardhanji, pratham sanskar lakhanau, page no. 24-25
10) Date ramkrushna karve chi.g. sulabh vishvakosh u.ni.page no. 26-46.
11) Lanjewar dr jyoti bhartiya samaj ani stree sugawa prakashan pune –30 page no. 14
12) Babar sarojiti stree shikshnachi watchal u. Ni. Page no. 35
13) Datar jhaya stree – vimukti pratham arutti 1984 page no. 40
14) Mehenge dr smita bhartiya stree manvadhikar shree sainath prakashan Nagpur 2011 page no

Smt. P.D. Patil Social ... College Code 225 ... Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2347-6834

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO GLOBAL RESEARCHERS

(UGC Approved,Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year-VII, Issue - XIII, Vol. - V Impact Factor 5.90 (GRIFI) Nov. 2019 To April 2020

Scanned with OKEN Scanner

Issue: XIII, Vol. V
IAP IGR
IMPACT FACTOR 5.90
ISSN 2347-6834
Nov. 2019 To April 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	A Study of Consumer Behavior Regarding e-Commerce Portals in India **Dr. Kanhaiya B. Patole, Suryakant R. Wakle**	1
2	Insight of Organised Retail formats **Dr. Gajendra S. Washnik**	6
3	Thematic Techniques in the Novels of Raja Rao **Madhuri J. Dhiware**	12
4	Library Networks Strategic Planning **V. N. Hangargekar**	16
5	Buddhism and Democratic Value **Dr. S. H. Saknure**	21
6	Impact of Organophosphate Pesticide on D.N.A. in Fresh Water Fish Channa Punctatus **Dr. Smt. S. S. Dange**	27
7	Circadian Variation in Heart Rate Respiratory Rate and Vital Capacity of Football Players **Dr. W. Kenedi Sing**	32
8	'कबिरा खडा बाजार में' निर्भिकता और मानवीयता की यथार्थ अभिव्यक्ति **उमाकांत ए. बिरादार**	37
9	पं. भीमसेन जोशी : मराठी भक्ती संगीत **संतोष नारायण वांवगे**	41
10	शिशुपालवध : श्रीकृष्ण भक्तीचा आविष्कार **डॉ. संजय वाघोजी जगताप**	44
11	दुष्काळ निवारणासाठी महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे योगदान **डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे**	50

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Scanned with OKEN Scanner

Indo Global Researchers (IGR)

IMPACT FACTOR 5.90

ISSN 2347-6834
Indo Global Researches (IGR)
Issue : XIII, Vol. V
Nov. 2019 To April 2020
www.irasg.com

दुष्काळ निवारणासाठी महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे योगदान

डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य
महाविद्यालय, खडकी, जि. अकोला

प्रास्तावना :

भारत हा मुळातच कृषी प्रधान देश आहे. त्यामुळे इथला प्रमुख व्यवसाय शेती हा आहे. एकुण लोक संख्याच्या पैकी ६०-७०% लोक शेती या व्यवसायावर अवलंबुन आहे. आणि ही शेती प्रामुख्याणे पावसाच्या पाण्यावर केली जाते त्यामुळे पाऊस चांगला झाला तर शेती ही चांगल्या पध्दतीने उत्पन्न देते आणि जर पाऊस झाला नाही तर शेतकऱ्यासाठी संकटाची वेळ ही आलीच म्हणून समजा महाराष्ट्रातील अनेक जिल्हे हे कायम दुष्काळी जिल्हे म्हणून घोषित असतात कारण तयाठिकाणी पर्जनयमान हे खुप कमी असते. तेव्हा त्या भागात दुष्काळ हा जाहिर केला जातो.

पण नुसतं दुष्काळ जाहिर करुन नाही चालत त्यावर कांही ठोस उपाय योजनाही राबवणे गरजेचे असते. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी जेव्हा राजकारभार चालवण्यास सुरुवात केली तेव्हा त्यांनी आपल्या राज्याचा दौरा केला. दौरा केल्यानंतर त्यांना असे लक्षात आले की त्यांच्या राज्यामध्ये बहुतांश लोक हे शेती या व्यवसाय करणारे शेतकरी होते. महाराजाच्या बडोदा संस्थानात तेव्हा ३५०० खेडी होती. त्या खेड्या मध्ये ३३ लक्ष एकरांवर शेती केली जाई शेतामध्ये प्रामुख्याने भात, कडधान्य, बाजरी, ज्वारी व कापूस अशी पिके घेतली जात असत. ही सर्व शेती पावसावर अवलंबुन असत. राज्यात थोड्या विहीरी व नदीचे दोन कालवे एवढेच ते काय पाणी. सयाजीराव गायकवाडांना परिस्थितीची गांभीर्य लक्षात आले. आणि त्यांना ही बाब लक्षात आली की, आपली प्रजा ही पुणपणे शेतीवर अवलंबून आहे आणि पाण्याशिवाय शेती ही होणारच नाही. मला माझ्या शेतकरी बांधवावर लक्ष दिले पाहिजे असे सयाजीराव गायकवाडांना वाटले.

महाराजांनी राजगादीवर येताच बडोदा संस्थानात विकास कामे करण्यास सुरुवात केली होती. कांही काळानंतर बडोदा संस्थानात दुष्काळ पडला तसा तो दक्षिण भारतात पण होता. या दुष्काळाची झळ ही संस्थानाचा मोठ्या प्रमाणात बसली होती. त्यावेळी महाराजांनी ब्रिटिश सरकारने प्रकाशित केलेला Famine Commission चा रिपोर्ट बारकाईने वाचला

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

व या वारंवार येणाऱ्या दुष्काळाचा त्यांनी बारकाईने अभ्यास केला. मुळात बडोदा संस्थानात मुख्य व्यवसाय हा शेती असल्याने ७०-७५% लोक शेतीवर अवलंबून होते. आणि बडोदा संस्थानात मिळणारा कर स्वरुपाची पैसा हा शेतसाऱ्या मधुनच मिळायचा त्यामुळे शेती या व्यवसायवर महाराजांनी आपले लक्ष केंद्रित केले.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी यावर एक उपाय शोधला तो असा की पुर्वीच्या काळी लोक परदेशात शिक्षण घेण्यास जात असत पण त्यात बरेचशे लोक हे बॅरिस्टर होण्यास जात असत. कोणीच जात नव्हते तेव्हा महाराजांनी जमनाबाई यांचे भाचे खासेराव जाधवांना पाठविले व १८९५ साली पाटबंधारे व पाणी पुरवठा खात सुरु केले व शेतकऱ्यांना आपल्या शेतात झाडे लावण्यास उत्तेजन दिले. यातुन महाराजांना शेतकऱ्याविषयी असणारी काळजी व दुरदृष्टी यास दिसुन येते.

कांही काळानंतर खासेराव जाधव हे विलायतेहून शेतकी शिक्षणाची पदवी घेवून १८९० साली बडोद्यात आले. तिथून येताना शेतकी विषयी माहिती असलेली खुप पुस्तके आपल्या सोबत आणली. व त्याच बरोबर त्यांनी सयाजीराव गायकवांडाना एक अहवाल मध्ये शेती कामासाठी किटक नाशके, नवीन अवजारे बी खते फळबागा दुग्ध व्यवसाय कशा पध्दतीने केला जातो याविषयी माहिती या अहवालात होतो. ज्याने करुन याचा फायदा आपल्या संस्थानातील शेतीसाठी करता येईल. यामुळे बडोद्यात शेती विषयक वेगळे-वेगळे प्रयोग करण्यास सुरुवात झाली. शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात विहिरी खोदण्यास प्रोत्साहन दिले जाऊ लागले व त्याच बरोबर स्वतंत्र शेतकी खाते १८९७ ला सुरु केले व त्या खात्याचे प्रमुख म्हणून खासेराव जाधवांची निवड त्याठिकाणी करण्यात आली. भारतात शेती हा व्यवसाय पुर्णपणे पावसावर आवलंबून असल्याने पावसाशिवाय पाणी द्यावयाचे झाल्यास विहीरी खोदणे हे आवश्यक होते. तेव्हा शेतकऱ्यांना विहिरी खोदण्यासाठी सरकार अर्धी मदत देवु लागले व अर्धा खर्च शेतकऱ्यांच्या पतपेढ्याकडून कर्जाऊ दिले जावू लागले. शेतकऱ्यांसाठी सहकारी पतपेढ्या हा हिंदु संस्थानातील पहिला उपक्रम होता.

दुष्काळाचा प्रश्न महाराज लक्ष देवून सोडवत होते तोपर्यंत बडोद्यामध्ये प्लेगची साथ ही मोठ्या प्रमाणात आली. महाराजांनी प्लेगच्या आजाराला ही मोठ्या धाडसाने सामोरे गेले. पण तेव्हाच १८९९ ला फार मोठा दुष्काळ हा बडोदा संस्थानात पडला महाराजांनी यावेळी संस्थानात दुष्काळ जाहीर केला. व त्याठिकाणी दुष्काळ निवारणासाठी व उपाययोजना करण्यासाठी रामचंद्र धामणकर यांना दुष्काळ निवारण आधिकारी म्हणून नेमण्यात आले. या वर्षी दुष्काळ हा खुपच भयंकर होता असा दुष्काळ केव्हाच पाहण्यात आला नव्हता. पावसाळा होवुन गेला तरी पाण्याचा थेंब ही जमिनीवर पडला नाही. आणि यामुळे त्याठिकाणी गवतच उगवले नाही व गवत नसल्याने चाऱ्याचा प्रश्न गंभीर बनला व चाराविणा जनावरे ही मरण पावत होती. शेतकरी पाण्याविना शेती कशी करणार आणि आपली उपजिवीका न भागऊ शकल्यामुळे उपासमारीची वेळ ही शेतकऱ्यांवर येवू लागली. महाराजांनी स्वतः खासेराव जाधव व धामणकर या तिघांनी मिळून अमरेली, नवसारी व बडोदाचा दौरा केला. दुष्काळाची भिषणता पाहुन त्यांनी तात्काळ हुकून दिला की हे जुने फॅमिन कमिशनचे नियम चांगले आहेत. पण बदलत्या काळात मुलकी, अधिकाऱ्यांना तत्परतेने निर्णय होता यावे. मदतीची अंमलबजावणी करता यावा म्हणून सुधारीत हुकूम देत आहोत, या दुष्काळांच्या संकटास आपण सर्वांना तोंड द्यावयाचे आहे. मुलकी अधिकाऱ्यांने आपल्या

Smt. P.D. Patil Social Work Colle
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

ताव्यातील गावात फिरत राहून लोकांना मदत करावी सर्व भागात तात्काळ मदत करावी. प्रत्येक गावात नव्या विहिरी खोदा. जो निराधार आहे त्याला तीस रुपये मदत करा ज्या शेतकऱ्यांना शेतीकामासाठी बैल लागणार आहेत. त्यांना बैल द्या गुरांना चारा पाणी उपलब्ध करुन द्या जोकांही मदत करता येईल ती मदत आपण करावी असे महाराजांनी सांगितले.

दुष्काळ निवारणाचे कार्य चालु :

असतानाच सयाजीराव गायकवाडांना न्या. रानडे, न्या चंदावरकर व मामा परमानंदाची पत्र येत होते. मामांनी सयाजीराव गायकवाड जे काम करत होते त्यांचा त्यांना आदर वाटत होता. पुण्यामध्ये महात्मा ज्योतीबा फुले गरीब व दिन दुबळ्यासाठी हेच काम करतात. पण प्रस्थापितांचा विरोध प्रत्येकाना परिस्थिती अन प्रष्टनी अस्वार्थाने जेरीस आले. बडोद्यात मात्र दान धर्मातून आणि मिळणाऱ्या पुण्याच्या नावाखाली ब्राम्हण आणि मुसलमानांना महिन्याला होईल. लक्ष रुपयाची खिचडी वाहली जाते. महाराजांनी पत्र वाचल्यानंतर महाराजांनी सर्व प्रथम ऐदी लोकांना वाहली जाणारी खिचडी बंद केली व त्याचा पैसा दुष्काळी भागात अन्नछात्र व मदतीसाठी वळवली व महात्मा फुलेंना पण मदत केली व पुन्हा ते आपल्या दुष्काळ निवारणाच्या कार्यात लक्षत केंद्रित केले.

महाराजांनी अमेरिकीचा दौरा केला हा भाग म्हणजे वतनदारांचा मोठा भाग घेत सर्व चांगल्या परिस्थितीत राहिलेले हे लोक होते. त्यामुळे त्यांना श्रम कर लाज वाटत असे. महाराजानी ही बादण्याची लक्षात घेवुन त्यांनी हुकूम काढला. कमी या लोकांना मजुरीवर न लावता त्यांना अल्पदरात जगा द्यावी व या पैशातुन त्यांनी आपापल्या विहीरी खोदाव्या. या दुष्काळाच्या परिस्थितीत श्रीमंत माणसांनाही दुष्काळाच्या काळात दुष्काळाला तोंड देण्याचा मार्ग सापडला होता.

दुष्काळ निवारणाच्या कार्यासाठी सयाजीराव गायकवाड हे विविध भागाचे दौरे करत असतांना त्यांनी स्वताच्या डोळ्याने तो भिषण दुष्काळ पाहिला यात किती तरी माणसे जनावरे मरण पावली होती. पाण्या अभावी जमीनीला भेगा पडल्या होत्या. माणसाच्या अंगावर मास तर नव्हतेच नुसते हाडाचे सापले दिसत होते ही चित्र पाहुन महाराज काहीसे दुखी झाले. पण कर्तव्यदक्ष राजाला निराश किंवा दुखी होऊन चालणार नाही त्यांनी दुख सावरुन कर्तव्य भावनेने मन आवरले आणि एक हुकून सांगून टाकला कि दुष्काळ आणि आपत्ती हा देवाचा भाग नाही. तो मानवनिर्मित आहे. निसर्गनिर्मित तर मुळीच नाही. पुरेशा नियोजनाचा अभाव आणि माणसांच्या आंधळ्या वृत्तीमुळे वारंवार दुष्काळास तोंड द्यावे लागत आहे. या दुष्काळाचे व्यवस्थापन नीट करणे ही राजाची खरी कसोटी आहे माणसांनी अन्न वस्त्र पुरविण्याचे काम आपण करतोच पण त्याच बरोबर गुरे-ढोरे खाटिक खाण्यात जाणार नाहीत ही आपलीच जबाबदारी आहे त्यांच्या चारा-पाण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. जेथे हे सहज उपलब्ध होईल तेथे गुरांचे स्थालांतरही करावे असे महाराजांनी हुकुमाद्वारे स्पष्ट केले होते. सयाजीराव गायकवाड यांनी अशा दुष्काळ कधीच पाहिला नव्हता त्यांनी तात्काळ या दुष्काळ निवारणासाठी कांही उपाययोजना सुचवल्या त्या पुढील प्रमाणे -

तात्कालिन मदत :

दुष्काळामुळे शेतात काहीच उगवत नाही. त्यामुळे उपासमारीने लोक मृत्यु मुखी पडत होती. त्यामुळे महाराजांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना कांही योजनावर तात्काळ अंमलबजावणी करण्यास सांगितले. ज्या लोकांना अन्न नाही. त्यांना अन्नधान्य पुरविणे दुष्काळग्रस्त भागात

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

अनाथगृहे उघडणे व त्यांना कपडे पुरविणे. अनेक गावात विहिरी खोदण्याचे काम करणे व रस्त्याचे काम सुरु करुन लोकांना रोजगार उपलब्ध करुन देण्याच काम करुन लोकांना चार पैसे मिळतात व त्यातुन त्यांची भूक ही भागले जाईल. ज्या भागाने दुष्काळ नाही अशा ठिकाणावरुन गुरांसाठी चारा आणावा कारण मानसापेक्षा जास्त वाईट अवस्था ही जनावरांची होत आहे. त्यांच्यासाठी चारापाण्याची व्यवस्था करणे हे आपले प्रथम कर्तव्य आहे. असे महाराजांनी सांगितले.

दळणवळणाची व्यवस्था :

दुष्काळग्रस्त भागात अन्न, धान्य, चारा, पाणी याची जलद गतीने आवक करता यावी यासाठी वाहनाची रस्त्याची सोय व्हावी व त्याच बरोबर रस्ते सुध्दा फार महत्वाची भुमीका बजावतात. रस्ते जर चांगले असतील तर मदत ही तात्काळ पोहचु शकेल कारण रस्ते हे राज्याच्या प्रगतीसाठी व संकटाच्या काळी फार मदतकारक ठरतात म्हणून रस्ते हे चांगले असावे असे महाराजांचे म्हणणे होते.

दिर्घकालीन उपाययोजना :

महाराज सयाजीराव गायकवाड यांना तात्पुरत्या उपाययोजना नको होत्या तर त्यांना दिर्घकाळ परिणाम करणाऱ्या उपाययोजना हव्या होत्या. कारण बडोदा संस्थानात बहुतांश लोक हे शेती व्यवसायावर आपली उपजीविका भागवत होते आणि पावसाअभावी दुष्काळाचा सामना त्यांना करावा लागत असे. महाराजांनी शेतात विहीरी खोदुन पिकांना पाणी देण्याचे प्रयत्न सुरु केले होते खरे पण हा दुष्काळ इतका भयानक होता की पिण्याच्या पाण्याचाही प्रश्न गंभीर झाला होता. तर पिकांना पाणी कसं देणार हे संकट कायमचे येणारच या विचाराणे महाराजांनी विहीरी खोदण्यास प्राधान्य दिले. त्याच बरोबर कालवे काढणे पाटबंदारे बांधणे करावे असा सल्ला दिला कारण की हेच उपाय दुष्काळावर चिरकालपर्यंत मात करु शकतील असा त्यांना विश्वास होता.

महाराजांनी लागेल ती मदत दुष्काळ भागात केली पण ती तात्कालिन मदत ही वर्तमान संकटावरचा उपाय आहे पण पुढील काळात चिरकाल स्वरुपाची कामे दुष्काळाची तीव्रता कमी करु शकतात. या भयंकर दुष्काळाच्या तीन महिन्यांतच ४७ लक्ष रुपयांची कामे मंजुर केली याशिवाय त्यांनी स्वतःच्या खाजगी निधीतुन ३.५ लक्ष रुपयाची मदत ही केली. दुष्काळासोबत प्लेग या रोगानेही थैमान घातले होते. आणि त्याची भिषणता एवढी होती की ४ लक्ष ६० हजार माणसे आणि ८ लक्ष ५० हजार गुरेढोरे मृत्युमुखी पडली.

या दोन्ही संकटाच्या महाराजांनी खुप मुकाबला केला. महाराज पुढे असेही म्हणतात तथापि या प्रत्यक्ष उपायांखेरीज अप्रत्यक्ष उपायांचाही विचार केला पहिजे व त्यात मुख्यत्वेकरुन आपल्या लोकांच्या मनाची झालेली हीनदीन दुर्बल व परावलंबी स्थिती सुधारण्याचा विचार येतो. संकट समयी हताश होवुन बसण्याच्या वगैरेचा संपुर्ण अभाव दिसुन येतो. आपल्या देशातील लोक वस्तीचा मोठा भाग ज्याप्रमाणे मुखत्वे शेतीवर अवलंबून आहे. तशीच स्थिती रशियासारख्या देशाचीही आहे. तथापि युरोपात उद्योगधंद्याचा उत्कर्ष झाल्यामुळे त्यांची साधन संपत्ती वाढून दुष्काळाशी झगडण्याचे त्यांचे सामर्थ्य वाढले आहे. या संपत्तीचया साधनाने त्यांना परदेशातून धान्य विकत आणता येवून दुष्काळाशी टक्कर देता येते. त्या देशाइतकी उद्योगधंद्याची व व्यापाराची वाढ आपल्या देशात होणे शक्य नसले, तरीपण त्या दिशेने आपली स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. व तसा प्रयत्न करण्यास उपयुक्त शिक्षण हाच मुख्य उपाय होय. या दृष्टीने सर्व उपायांच्या मुळाशी

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

शिक्षण हेच आहे. सरकारने आपत्तीच्या प्रसंगी कितीही मदत केली तरी ती दिलेली शिदोरी फारशी टिकणार नाही. या करीता शिक्षणाने स्वावलंबी होवुन आपल्या स्वत:च्या पायावर उभे राहण्यास लोकांनी शिकले पाहिजे. खरच महाराजांनी किती पुढचा विचार केला आहे. एकच व्यवसायावर अवलंबून न राहता उद्योगधंद्यासारख्या दुसरा ही पर्याय असावा ज्यांने करुन संकटाच्या काळात आपण दुसऱ्याच्या हाताकडे पाहणार नाही व आपण त्या संकटाच्या लढण्यात टिकुन राहल. आज काल अनेक शेतकरी दुष्काळाला सामोरे जाताच सरकारच्या तटपुंज्या अनुदानाची वाट पाहतात किंवा स्वत: आत्महत्या करतात. शेतकऱ्यांनी असे कांही न करता महाराजांनी सांगितले आपले कौशल्य दाखवून आर्थिक सक्षम बनावे. शेती सोबत नवे पर्याय पण शोधत रहावे. जेणे करुन अडचणीच्या दुष्काळाच्या वेळी आपण हतबल न होता त्या संकटाशी दोन हात करण्यास सज्ज राहु.

१८९९ ला महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी देवासच्या महाराजांना पत्र लिहिले ते त्या पत्रात म्हणतात. इकडे यंदा पर्जन्य मुळीच नसल्याने भयंकर दुष्काळ पडण्याची भिती पडली आहे. गरिब रयतेची स्थिती फार बिकट आहे याबदल आम्हास फार खेद होत आहे. गरीब लोकांना पोटापुरते अन्न मिळावे म्हणून दिलेले कामे राज्यात निरनिराळया ठिकाणी सुरु केली आहे. रयतेची स्थिती फार दीनवाणी व काळजी उत्पन्न करण्यासारखी झाली आहे. दोन प्रहरी उन्हाळ्याप्रमाणे कडाक्याचे उन्ह पडते हवेत गारवा मुळीच नाही. पर्जन्य काळाचे दिवस असून ते चैत्रवैशाखाप्रमाणे वाटतात. यातून या दुष्काळाची काय भयावह परिस्थिती असेल हे आपण समजु शकतो. पण तरीही अशा परिस्थितीत ही सयाजीराव गायकवाड यांनी हार मानली नाही. त्यांनी दुष्काळाशी दोन हात करण्याचे ठरवले होते परंतु या सर्वासाठी होणारा खर्च हा फार मोठा होता. सलग दोन वर्ष आलेल्या दुष्काळामुळे दुष्काळ यावर होणारा खर्च हा एक कांहीच्या पुढे गेला. तेव्हा महाराजांनी एवढी रक्कम उभारताना खाजगी खात्यातून रक्कम वळती केली. दिवाण खान्याच्या मुख्य प्रवेश द्वारावर सोन्याचे दोन सिंह होते. ते वितळवुन सोने विकले व ती रक्कम दुष्काळी कामाकडे वळती केली. शेतकऱ्यांचे शेतीतून येणारा शेतसारा आता बंद झाला. त्यांना शेतसारा भरणे शक्य होत नव्हते. तेव्हा महाराजांनी सर्वांचा शेतसारा माफ केला. वारंवार येणाऱ्या दुष्काळ हा नियमित राहणार यांचा अंदाज बांधुनच सयाजीराव गायकवाड यांनी Famine Code मध्ये दुरुस्ती केली. की पुढील काळात कांही वर्षाच्या अंतराने दुष्काळाचे संकट येणारच आहे. त्यामुळे या संकटास तोंड देण्यासाठी दरवर्षीच्या सरकारी उत्पन्नातून या कामासाठी तरतुद बाजुला ठेवली. महाराजांनी आपल्या दुरदृष्टीने हा विचार मांडला होता आणि याचे चांगले परिणाम १९०३-०४ साली लोकांना दुष्काळाची झळ ही कमी प्रमाणात बसली. १९१०-११ ला अतिवृष्टी होऊन खुप नुकसान झाले.

केवळ पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून राहण्यापेक्षा कायम स्वरुपी उपाय योजना करणे गरजेचे होते. महाराजांनी ओर संग पाट बंधाऱ्याचे १९०० साली उद्घाटन केले व त्या उद्घाटनाप्रंसगी भाषण करीत असताना महाराज म्हणाले दुष्काळी म्हणून आरंभिलेले हे काम खुप महत्वाचे आहे कारण तात्कालिक मदत देण्याखेरिज या कामाचे स्वरुप कायम स्वरुपाचे उपाय म्हणून मदत होणार आहे. आघातग्रस्तांना मदत करण्यास सरकारने मुळीच मागे पुढे पाहिले नाही ही कामे करताना कांही चुकाही झाल्या आहेत त्यापुढे सुधारल्या जा[illegible] आहेत. हिंदु स्थानाच्या लोकांचे जीवन दोन गोष्टीव[illegible] अवलंबून आहे सुशिक्षितांचे सरकारी नोकरीवर अशिक्षितां[illegible] शेतीवर महाराजांना कळाले होते की, फक्त शेती[illegible]

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

अवलंबून चालणार नाही. कारण त्याला उद्योगाची जोड देवुन आपणाला दारिद्र्यातून निघून मोठ्या मोठ्या व्यापारी देशाच्या पक्तीत बसायचे आहे. या दुष्काळातून महाराजांनी एक धडा मात्र घेतला होता की आपल्या देशात उद्योगधंद्याची वाढ झाली पाहिजे ज्याने करुन आर्थिक क्षमता आपली वाढेल व आपण सक्षम बनू पण उद्योगधंद्यासाठी त्या-त्या उद्योगधंद्याचे शिक्षण ही घेणे तेवढेच महत्वाचे होते कारण शिक्षणातूनच नवे मार्ग हे सापडत असतात.

बडोदा शहराची व जवळपासच्या गावाची तहान भागवण्यासाठी १८८४ साली आज येथे तलावाचे बांधकाम सुरु केले. त्याचबरोबर नळाद्वारे नागरिकांना पाणी पुरविण्यात येवू लागले. सयाजीराव गायकवाड हे खुप तळमळीने लोकांना सांगत की आज सुबत्तेच्या काळातही भारतात शेतीची फळे अपुरीच आहेत. शेतकऱ्यांच्या रिकामपणाच्या वेळात जोडधंद्याचे उद्योग शोधणे काळाची गरज आहे येणाऱ्या दुष्काळास तोंड देण्यासाठी पावसाचे पाणी जमिनीत मुरण्यासाठी चांगल्या गवताची वाढ केली पाहिजे. त्यामुळे दुष्काळात गुरांना चारा मिळेल. पडित जमिनावर आणि बांधावर झाडे लावून वाढविली पाहिजे.

सायाजीराव गायकवाड यांनी दुष्काळ निवारणासाठी उद्योग धंद्याची शेतीला जोड असणे महत्वाचे आहे असे सांगितले व हा दुष्काळ मानवामुळेच येत आहे असे ते म्हणाले आजही गोष्टी खरी ठरली. महाराजांच्या दुरदृष्टीमुळे बडोदा संस्थानातील दुष्काळ हा संपुष्टात आला निश्चित तसेच कांहीसे ठोस पावले आपणाला पण उचलावे लागतील तेव्हाच आपण दुष्काळ मुक्तीकडे वाटचाल करु.

संदर्भ सूची :-

१) Nindi - India Water Portal.org

२) जलोपासना दिवाळी विशेषांक २०१४.

३) स्मिता भागवत / अविनाश कप्तान इथे सयाजीची नगरी मातृभुमी सेवा ट्रस्ट मुंबई - २००४.

४) बाबा भांड युगदृष्टा महाराजा सयाजीराव गायकवाड साकेत प्रकाशन औरंगाबाद २०१२.

५) httpsmr.m.wikipedia.org

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Dnyanpeeth Pratishthan

Opp. Shirish Kumar Smarak, Near Kanchan Hotel, Nandurbar, Tal. & Dist. Nandurbar (M.S.).

Reseach Methodology

Certificate

This is to certify that Mr./Mrs./Dr./Prof. के. डी. कावरे

of श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी नि. अकोला has published his / her

paper entitled संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे

in **'Journal of Research and Development'** A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (ISSN-2230-9578) (Volume 10, Special Issue 4, January 2020, Impact Factor 4.270) on the subject **'Research Methodology'** published by **Dnyanpeeth Pratishthan, Nandurbar** on the occasion of **Republic Day of India**, 26th January 2020.

Dr. Madhukar Desle
Special Issue Editor

Prof. Gautam Thorat
Special Issue Editor

Yogeshwar L. Jalgaonkar
Chairman - Dnyanpeeth Pratisthan

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

ume 10 (Special Issue 4)
nuary, 2020

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS IMPACT FACTOR
4.270

२६ जानेवारी २०२०

तीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती

Research Methodology

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

"संशोधन पद्धती" (Research Methodology)

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	प्राचार्य, डॉ.एस.एस.गोरे	महाविद्यालयीन प्रशासकिय कर्मचाऱ्यांची भूमिका	1-3
02	प्राचार्य, डॉ. एस.एस. शिंदे	प्रश्नावलीचे स्वरुप, रचनातंत्र व गुणदोष	4-9
03	प्रा.डॉ. डी.के. खोकले	सामाजिक संशोधनात संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग	10-13
04	प्रा.डॉ. रमाकांत तिडके	सामाजिक संशोधनातील वस्तुनिष्ठता	14-16
05	डॉ.नवनाथ ज्ञानदेव इंदलकर	पुरातत्त्वशास्त्रीय साधने व त्याचे ऐतिहासिक संशोधनातील महत्व	17-20
06	Dr. Raviraj Furade	A Critical study about the use of ICT in Teacher Education	21-24
07	डॉ. बी.आर.भोसले	आशय विश्लेषणाचे संशोधनातील महत्व	25-27
08	प्रा.डॉ. अर्चना एन.धर्मे	संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्त्व	28-31
09	प्रा.डॉ. के.डी. कावरे	संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे	32-36
10	प्रा.डॉ. संकेत सुरेशराव काळे	तथ्य संकलनाच्या पध्दती	37-40
11	Dr. Vaishali Meshram	Research Methodology for Research in English : An Overview	41-44
12	प्रा. डॉ. विद्या खंडारे - गोवंदे	सामाजिक संशोधनातील तथ्य संकलनाचे तंत्रे	45-47
13	डॉ. सुरेखा अनिल तवंदकर	संशोधन अहवाल	48-51
14	डॉ. परमेश्वर अभंगराव पाटील	संशोधन आराखडा: प्रकार् व महत्त्व	52-55
15	प्रा.डॉ. मधुकर चाटसे	सामाजिक संशोधनाची उद्दिष्टे व महत्व	56-57
16	Dr. Mahadeo Vishnu Mate	IMPACT OF QUESTIONNAIRE IN RESEARCH	58-60
17	प्रा.डॉ.निता रामराव बावणे	संशोधनाचे स्वरुप , व्याप्ती व टप्पे	61-63
18	Dr. Raju Ghanshyam Shrirame	Important Role of Survey Methodology in Sociological Research	64-69
19	Dr. Madhu Khobragade	Research techniques and its Significance	70-71

P.D. Patil Social Work College Code

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development Vol. 10 (Special Issue 4) January 2020, (ISSN-2230-9578)
COSMOS IMPACT FACTOR - 4.270

संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे

प्रा.डॉ. के.डी. कावरे
श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महा. [illegible], अकोला

प्रस्तावना :

आधुनिक काळात विज्ञानाचे किंवा शास्त्राचे विशेष महत्त्व आहे. अलिकडे दैनंदिन जीवनात विज्ञानाविषयी चर्चा केली जाते. मानव समाजाचा विकास हा शास्त्र किंवा विज्ञानामुळे झाला आहे. मानव हा सतत ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. मानवाच्या मनात ज्या वस्तुंचे कुतूहल आहे. ज्या गोष्टीबद्दल तो अनभिज्ञ आहे. अशा वस्तू किंवा गोष्टींविषयी ज्ञान मिळविण्याचा मानव सतत प्रयत्न करीत असतो. मानव समाजाच्या हजारो वर्षांच्या प्रयत्नाअंती ज्ञानाचा शोध कोणत्या पध्दतीने घेतला पाहिजे, याची पध्दती मानवाने विकसित केली आहे. कोणत्याही गोष्टीचा शोध घेण्यासाठी किंवा सत्य मिळविण्यासाठी विशिष्ट पध्दतीचा अवलंब केला पाहिजे. आणि ही विशिष्ट अशी अध्ययनाची वस्तुनिष्ठ पध्दत म्हणजे वैज्ञानिक पध्दत होय. याबाबतीत कार्लपियर्सन म्हणतात, 'सत्याकरिता कोणताही लघुमार्ग नाही. विश्वाचे ज्ञान प्राप्त करण्याकरीता शास्त्रीय पध्दतीच्या मार्गाशिवाय दुसरा मार्ग नाही'[1]. ज्ञान मिळविने हाच विज्ञानाचा उद्देश आहे. हे ज्ञान क्रमबध्द पध्दतीने मिळविने गरजेचे असते. आणि त्याकरीता विशिष्ट पध्दतीचा अवलंब केला पाहिजे. वैज्ञानिक पध्दतीचा अर्थ स्पष्ट करतांना लुंडबर्ग म्हणतात, 'वैज्ञानिक पध्दतीत तथ्यांचे क्रमबध्द निरिक्षण, वर्गीकरण आणि निर्वचन यांचा समावेश असतो. आपल्या दैनंदिन जीवनातील सामान्यीकरण आणि वैज्ञानिक निष्कर्षामध्ये मुख्य फरक हा औपचारिकताची मात्रा, दृढता, सत्यापन करण्याची योग्यता आणि व्यापक रुपात समानता यामध्ये असतो'.[1]

मानवाला आज देखिल संपुर्ण वस्तु किंवा घटनांच्या संदर्भात सर्वच गोष्टी माहित नाही. म्हणून जाणून घेण्याचे किंवा शोध घेण्याचे मानवाचे प्रयत्न निरंतर सुरु आहेत. ज्ञानाची वृध्दी करणे, अस्पष्ट ज्ञानाचे स्पष्टीकरण करणे आणि विद्यमान ज्ञानाची सत्यता पडताळुन पाहणे हे मानवाच्या या प्रयत्नाचे उद्देश आहेत. मानव हा जिज्ञासुवृत्तीचा प्राणी असल्यामुळे तसेच तो एक बुध्दजिवी प्राणी असल्यामुळे तो सतत नवनवीन गोष्टीचा शोध लावण्याच्या प्रयत्नात असतो. हा शोध घेण्याचा प्रयत्न जर शास्त्रीय संशोधनातुन घेतल्यास खऱ्या अर्थाने ते ज्ञान वस्तुनिष्ठ राहते. सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी, कोणत्याही उपकल्पनेच्या परिक्षणासाठी, नवीन घटनाचा शोध घेण्यासाठी, विशिष्ट घटनांमधील नवीन संबंध शोधण्यासाठी कोणत्या तरी योग्य पध्दतीचा उपयोग करणे यालाच सामाजिक संशोधन म्हटल्या जाते. सामाजिक संशोधन हे शास्त्रीय नियमानुसार अशा मानवी क्रियाकडे संकेत करते की, ज्याद्वारा सामाजिक जीवनाच्या संबंधात आपल्या ज्ञानाची वृध्दी होणे शक्य होते. तसेच अनेक घटना आणि त्यांच्या कारणांच्या संबंधात आपणास शास्त्रीय बोध होतो. त्याचबरोबर त्या घटना आणि त्यांच्या कारणांमध्ये आढळून येणाऱ्या पारपांरिक संबंधाच्या संदर्भात आपणास नवीन माहीती प्राप्त होते. सामाजिक संशोधन ही ज्ञानाप्राप्तीची अशी एक पध्दती आहे की, जी निरिक्षण वर्गीकरण, प्रयोग आणि निष्कर्षाच्य सामान्य शास्त्रीय पध्दतीवर आधारित असते. आणि या पध्दतीद्वारा अज्ञात सामाजिक घटनांचा शोध घेतला जातो. त्याचप्रमाणे ज्ञान सामाजिक घटनाचे विवेचन आणि विश्लेषण देखील केले जाते. डॉ. बोधकर प्रा. अलोणी यांच्यामते 'सामाजिक संशोधनाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे. च्सामाजिक घटना, समस्या, व्यवहार इत्यादीतील अचूक कार्यकारण संबंध शोधून काढण्यासाठी आणि संबंधीत विषयाचे प्रचलीत ज्ञान अद्यावत करण्यासाठी केलेल्या पध्दतशीर अध्ययनाला सामाजिक अध्ययन असे म्हणतात.'[1]

सामाजिक संशोधन ही सामाजिक जीवनाच्या विभिन्न पैलुंच्या संदर्भात अध्ययन करण्याची एक वैज्ञानिक योजना आहे. ही वैज्ञानिक योजना असल्यामुळे या अंतर्गत संपूर्ण संशोधन कार्य हे शास्त्रीय पध्दतीनुसारच केले जाते. यामध्ये अशास्त्रीय विचारांना आणि अवैज्ञानिक पध्दतीला कोणतेही स्थान नाही. सामाजिक संशोधन हे एका विशिष्ट उद्देशाने केले जाते. सामाजिक संशोधन ही शास्त्रीय व वैज्ञानिक स्वरूपाची प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत निरीक्षण, तथ्यसंकलन, विश्लेषण, सारणीयन, निर्वचन, निष्कर्ष इत्यादी विविध क्रियांचा समावेश होतो. सामाजिक संशोधन करतांना संशोधकाला समस्या विषयाचे अध्ययन करावे लागते. त्यासाठी तथ्ये संकलीत करावी लागतात. तथ्य संकलनाच्या अनेक पध्दती आहेत. त्यापैकी

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Scanned with OKEN Scanner

मुलाखत पध्दती ही सर्वात महत्वाची पध्दती आहे. त्यामुळे तथ्य संकलीत करण्याच्या कामात तिचा फार मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जातो.

मुलाखत ही संज्ञा आजच्या स्थितीत सर्वांना माहिती आहे. क्षेत्र कुठलेही असो आज प्रत्येक व्यक्तिला मुलाखतीला सामोरे जावे लागते. कारण त्याशिवाय करिअरला सुरुवातच होत नाही. याचा अर्थ असा नाही की फक्त तरुणाईलाच मुलाखतीला सामोरे जावे लागते तर लहान मुलांना शाळेत प्रवेश मिळविण्यासाठी मुलाखत द्यावी लागते, आजच्या प्रत्येक तरुण वर्गाला रोजगार प्राप्तीसाठी मुलाखत द्यावी लागते, मान्यताप्राप्त नेत्यांना, तसेच सिनेजगतातील व्यक्तिंना सुध्दा मुलाखतीला समोरे जावे लागते. कर्ज काढण्यासाठी उद्योजकांना वित्त संस्थाना मलाखत द्यावी लागते. तसेच आजच्या काळात जर एखादा शेतकरी सेंद्रिय पध्दतीच्या आधारे उत्तम उत्पन्न शेतीतून काढत असेल तर त्यांना सुध्दा मुलाखत देवून सेंद्रिय पध्दतीची शेती कशी उत्तम आहे ते सांगावे लागते. अश्याप्रकारे प्रत्येक क्षेत्रात आज मुलाखतीला अन्यन साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तसेच सामाजिक संशोधनामध्ये सुध्दा मुलाखत पध्दती महत्वाची आहे. मुलाखत पध्दतीमध्ये संबंधीत विषयाबाबत प्रश्न विचारण्यात येतात व मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीला त्याची समर्पक उत्तरे द्यावी लागते. त्यामुळे मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीची मते, विचार, भावना आणि उद्देश समजण्यास मदत होते.

सामाजिक संशोधनात विषयाशी संबंधीत तथ्य संकलीत करावी लागतात व त्यासाठी प्रभावी साधन म्हणून मुलाखत पध्दतीचा वापर केला जातो. मुलाखत पध्दतीच्या माध्यमातून संशोधन कर्ता हा त्याच्या संशोधनाच उत्तरदात्यांशी प्रत्यक्ष भेटून आवश्यक प्रश्न विचारून संशोधन कर्त्याला हवी असलेली माहिती गोळा करू शकतो व असे करित असतांना निरिक्षणाच्या माध्यमातून माहितीची सत्यता देखिल पडताळून पाहु शकतो. तसेच मुलाखत घेण्यासाठी संशोधनकर्ता स्वतः त्या क्षेत्रात जावून हवी असलेली वास्तविक माहिती तो संकलीत करू शकतो. त्यामुळे होणारे संशोधन खरे आणि वस्तुनिष्ठ असे होवू शकतो. त्यामुळेच सामाजिक संशोधनामध्ये मलाखत पध्दतीला अन्यन साधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. 'तथ्य संकलनाच्या या पध्दतीच्या साहयाने संशोधक उत्तरदात्यांच्या किंवा निवेदकांच्या भावविश्वाचे, प्रेरणांचे, विश्वासाचे, अभिवृत्ती व भावनांचे ज्ञान प्राप्त करून घेतो. व्यक्तीची मनोराज्ये, व्यक्तीच्या व्यक्तीशी असणाऱ्या संबंधाचे स्वरूप आणि त्यांच्यात होणारी परिवर्तने या सर्व मनोघटकांना सामाजिक संदर्भ किंवा सामाजिक पार्श्वभूमी असते. या पार्श्वभूमीचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी मुलाखतीच्या तंत्राचा प्रभावीपणे उपयोग असतो. भविष्यकाळात उत्तरदात्यांच्या स्वतःसंबंधी कोणत्यायोजना आहेत, तसेच त्याच्या भूतकालीन वर्तनाची संशोधक प्राप्त करीत असतो. मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीच्या भावना, विचार, त्याचे ज्ञान, त्याच आवडी-निवडी जाणून घेण्याचे मुलाखत हे एक प्रक्रिया आहे. केवळ मुलाखत पध्दतीद्वारेच सुक्ष्म व गहन तसेच विस्तृत व व्यापक तथ्य संकलन करणे शक्य होते.'[3]

हैडर आणि लिंडमन यांच्या शब्दात मुलाखतीची व्याख्या पुढील प्रमाणे. - 'मुलाखत पध्दतीत दोन किंवा अधिक व्यक्तीमध्ये संवाद अथवा मौखिक पध्दतीची प्रश्नोत्तरे होतात, त्याच मुलाखत असे म्हणतात.'[4]

'मुलाखत ही समोरासमोरील आंतर व्यक्तिगत भूमिकेची एक अशी परिस्थिती आहे की, ज्यामध्ये एक व्यक्ती मुलाखतदाता ज्याची मुलाखत घेतली जाते. त्या व्यक्तीकडून किंवा उत्तरदात्याकडून त्या प्रश्नाच्या संदर्भात उत्तरे प्राप्त करतो की, जे संशोधन समस्येच्या उद्देशाची पूर्ती करतो.'[5]

मुलाखत ही सामाजिक प्रक्रिया आहे. सामाजिक विषयाच्या संदर्भात व्यक्तीच्या मनातील भावना, विचार, प्रवृत्ती, संवेग इत्यादी प्रत्यक्ष चर्चा आणि संवाद करून जाणून घेण्याचे एक तंत्र आहे. या तंत्रामध्ये मुलाखतकार प्रत्यक्ष संबंधित व्यक्तीशी भेटून त्याच्याशी चर्चा करीत असतो. त्यामुळे सामाजिक विषयाबाबत तथ्य संकलन करण्याचे हे एक अतिशय महत्वाचे तंत्र आहे. मुलाखतीमध्ये दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त व्यक्तीचा जवळचा संबंध येऊन त्यांच्यात संवाद होतो. तसेच मुलाखतकार व मुलाखत दाता यांचा प्रत्यक्ष समोरासमोरच संबंध प्रस्तापित होतो. मुलाखतीचा एक मुख्य उद्देश असतो तो उद्देश साध्य करण्यासाठी दोन किंवा त्यापेक्षी जास्त व्यक्तीचा प्रत्यक्ष संबंध येतो. सामाजिक संशोधनात सामाजिक अध्ययनाच्या दृष्टीने प्राथमिक तथ्य संकलनाचा एक स्त्रोत म्हणून मुलाखत तंत्राचा उपयोग केला जातो.

Sau. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Kinkhed AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे :

मुलाखतीचे गुण मुलाखतकारावर अवलंबून असतात. तो जितका अधिक कुशल तितकी मुलाखत यशस्वी होते. मुलाखतीच्या महत्वाबाबत रा.ना. घाटोळे लिहतात. 'एखाद्या आदर्श संशोधकाच्या ठिकाणी जेगुण आवश्यक आहेत तेच मुलाखतकाराच्या ठिकाणी असावेत. उदा. कुशलता, चातुर्य, बौध्दीक, प्रामाणिकता, निपक्षता, विनम्रता, प्रेमभावना, गोड व नम्र वाणी सर्वप्रकारचे शिष्टाचार इत्यादी निवेदिला प्रोत्साहन देऊन बोली करण्याचे सामर्थ्य त्याचे ठिकाणी असावे. काही निवेदक चतुर असतात. ते मुलाखतकाराला बेवकूफ बनवण्याचा प्रयत्न करतात. काही निवेदक मुंदबुध्दीचे असतात. काही बहु बोलके, तर काही मितभाषी असतात. काही खोटी माहिती देतात. मुलाखतकाराने ह्या सर्वांशी संपर्क साधुन व त्यांना प्रसन्न ठेवून आवश्यक ती माहिती काढुन घ्यावी हे काम फार अवघड व चातुर्याचे आहे.'[3]

उत्तम प्रतिसाद :- अभ्यासक व निवेदक यांचा प्रत्यक्ष संवाद मुलाखतीत घडत असतो. कोणत्याही प्रकारचा औपचारिक पडदा त्यामध्ये नसल्याने विषयासंबंधीची दारीकसारीक माहिती अभ्यासकाला मिळत असते. निवेदकाचा उत्तम प्रतिसाद मिळत राहणे हे माहिती मिळविण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे असते.

सर्व घरातील लोकांचे सहकार्य :- समाजातील सर्व घरातील लोकांशी संपर्क अभ्यासकाला साधता येतो अशिक्षित, अडाणी, साक्षरतापूर्ण असस्थेत असलेले अबालवृध्द आदी लोकांना भेटुन त्यांच्याशी चर्चा करता येते. इतर पध्दतीच्या मर्यादा यामुळे चटकन लक्षात येतात.

विचारांचे आदान-प्रदान :- मुलाखत ही एकमार्गी नसते. अभ्यासकाने प्रश्न विचारावयाचा व निवेदकांनी उत्तर द्यावयाचे असे त्याचे स्वरुप नसते. यामध्ये अभ्यासक व निवेदक अभ्यास विषयासंबंधी मनमोकळी चर्चा करीत असतात. विचारांचे आदान - प्रदान सहज होत असते.

सखोल अभ्यासाची शक्यता :- मुलाखतीमध्ये दोघांचा संवाद घडत असल्यामुळे किती तरी सुक्ष्म बाबी संबंधीचे नाजूक पदर हळूहळू उलगडत जात असतात. अभ्यासक जर सखोल असेल तर याहुन अधिक सखोल जाणे त्याला सहज शक्य होते.

खाजगी व व्यक्तिगत माहिती :- काही घटनांची व्यक्तिगत माहिती घेत असतांना कित्येक वेळा निवेदकाच्या वैयक्तिक जीवनाला स्पर्श करणारे विषय येत असतात. इतर कोणत्याही तंत्र पध्दतीत ही माहिती मिळविणे शक्य नसते. पण मुलाखतीत मात्र अनौपचारिक व प्रत्यक्ष स्वरुपाचे संबंध निर्माण झाले असल्याने निवेदक कोणताही आड पडदा न ठेवता खाजगी स्वरुपाची माहिती देत असतो.

लवचिकता :- अभ्यासकालाविषयाची सर्वांगिण माहिती घ्यावयाची असते. त्यातील काही माहिती स्फोटक व खळबळजनक असण्याची शक्यता असते. त्यासाठी निवेदकाची मन:स्थिती योग्य हवी. हा क्षण साधण्याचे स्वातंत्र्य अभ्यासकाला यामध्ये मिळत असते.

खऱ्या खोट्याची चिकित्सा :- इतर तंत्राने मिळवलेली माहिती विश्वसनीय असतेच असे नाही. प्रश्नावलीतून उत्तरे देत असतांना एका विद्याविभूषित असलेल्या स्थपत्य शास्त्रज्ञाने असे अभ्यासकाला सांगितले की ज्या प्रश्नांना आम्ही होय उत्तरे लिहलेली आहेत ती नाही अशी समजावीत.

गैरसमज व संदिग्धता टाळणे शक्य :- अभ्यासकाला व निवेदक यांचा खुला संवाद मुलाखतीत घडत असतो. त्यामुळे ज्या विषयासंबंधी अभ्यासकाच्या मनात शंका व संदिग्धता असते. त्याचे निरसन त्याचवेळी करुन घेता येते. अभ्यासक व निवेदक या दोघानाही मोकळेपणाने चर्चा करता येत असल्याने कोणत्याही बाबीबद्दल जे समज गैरसमज असतात. ती वेळीच दुर करणे इथे शक्य होते.

अज्ञात माहितीवर प्रकाश :- 'अभ्यास विषयाच्या बाबतीत सर्व माहिती अभ्यासकाला व काही निवेदकांना असते असे नाही. कित्येक वेळेला माहिती देण्याची संधी न मिळाल्याने किंवा देण्याची इच्छा नसल्याने काही घटकांची माहिती गुप्तच राहत असते.'[4]

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

हे विद्यार्थी तसेच समाजहिताच्या दृष्टिने उपयुक्त ठरू शकते. कारण या संशोधनाचे निष्कर्ष हे सत्यात उतरणारे असतात. म्हणून सामाजिक संशोधनामध्ये मुलाखत या तंत्राला अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ :-

१) आगलावे प्रदिप, संशोधनपध्दतीशास्त्र व तंत्रे, पे.क्र. १.

२) आगलावे प्रदिप, संशोधनपध्दतीशास्त्र व तंत्रे, पे.क्र. ३.

३) बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, सामाजिक संशोधनपध्दती, पे.क्र. १४

४) बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, सामाजिक संशोधनपध्दती, पे.क्र. १५४

५) निंबाळकर सेजव, खेडकर, व्यक्ती सहयोग कार्य पे.क्र. ११०.

६) आगलावे प्रदिप, संशोधनपध्दतीशास्त्र, पतंगे, पे.क्र. २३८

७) घाटोळे रा.ना., समाजशास्त्रीय संशोधन तथ्ये व पध्दती , पे.क्र. ११३

८) पाटिल वा.भा., संशोधन पध्दती, पे.क्र. ११४ व ११५

९) घाटोळे रा.ना., समाजशास्त्रीय संशोधन तथ्ये व पध्दती पे.क्र. ११५ व ११६

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225 Khadki, AKOLA

---------------------------*****---------------------------

Scanned with OKEN Scanner